

ARADVÁRMEGYE
ÉS
ARAD SZABAD KIRÁLYI VÁROS
MONOGRAPHIÁJA.

ARADVÁRMEGYE, ARAD SZABAD KIRÁLYI VÁROS ÉS AZ
ARADI KÖLCSEY-EGYESÜLET MONOGRAPHIA-BIZOTTSÁGÁNAK
MEGBÍZÁSÁBÓL

SZERKESZTI
JANCSÓ BENEDEK.

II. KÖTET (ELSŐ RÉSZ.)

ARAD, 1892.
KIADJA A MONOGRAPHIA-BIZOTTSÁG.

ARADVÁRMEGYE
ÉS
ARAD SZABAD KIRÁLYI VÁROS
TÖRTÉNETE.

IRTA
MÁRKI SÁNDOR.

ELSŐ RÉSZ.
A LEGRÉGIBB IDŐKTŐL A TÖRÖK HÓDÍTÁSIG.

ARAD, 1892.
KIADJA A MONOGRAPHIA-BIZOTTSÁG.

ARAD, 1892. NYOMATOTT RÉTHY L. ÉS FIÁNÁL.

ELŐSZÓ.

Sine me liber ibis in urbem. Nélkülöm megy ez a könyv abba a városba, melyet nem szüleimnek, hanem feleségemnek, kis leányomnak első csókja és egy sok munkában sok lelki nyugalmat adó életpályának megkezdése tett édes otthonommá; s melyet szeretnem és becsülnöm tanított a történetével napról napra való foglalkozás. Tizennégy éve múlt, hogy az aradi állami reáliskola történettanárává kineveztetvén, gyűjtögetni kezdtem az Arad multjára vonatkozó adatokat. Ilykép körülbelül száz cikket közölhettem az aradi lapokban s már 1880-ban egy kis vezérfonalat írtam tanítványaim számára, kiknek, mint hittem, a magyar történet tanulása közben valamivel bővebben kell foglalkozniok szülőföldjük multjával. Majd megalapítottam a lyceum kis régiségtárát, a Kölcsey-egyesület egyik fő feladatául pedig szintén a vármegye és város történetének kutatását tekintettem. Arra, hogy *Fabian* Gábor, *Török* Gábor és *Lakatos* Ottó művei helyett én írjak egy újat, még akkor sem gondoltam, midőn — már könyvének nyomtatása közben — Lakatos Ottó, a város monographusa, többször emlegette, hogy ez a feladat reám vár.

A nemes fölhevülésnek egy szép pillanatában azonban Aradvármegye, Aradváros és a Kölcsey-egyesület elhatározta, hogy megírátja monographiáját s a történelmi rész elkészítésére engemet szólított fel. Ha az irodalmat emelkedésem eszközéül tekintetem volna valaha, bizonyosan megmaradok azon általánosabb történelmi kérdések mellett, a miknek kutatása és fejtegetése több olvasóval, siker esetében pedig több hírnévvel is jár. Tudtam, hogy a felszólításban kifejezett bizalom, nagyobb alkotásokra nem hivatkozhatván, inkább szorgalmamat és buzgóságomat illette, mint tehetségeimet. S tudtam, hogy ha történtek is már érdemes kísérletek, a történetírásban mindent elül kell kezdenem, s a forrásokig visszamennem. Gondolnom kellett arra is, hogy munkámat majdan összemérik azokkal, kik ezt jobban végezték volna. Azonban úgy kívánták, hogy aradi író végezze s én nem térhettem ki e kívánság elől. 1885. jún. 24. elfogadtam a bizottság föltételeit.

Hat év alatt bejártam a vármegye egész területét, kutattam hazánk s a külföld számos levéltárában, átvizsgáltam a kiadott okleveleket, a kérdésre vonatkozó irodalmat s lekötelezettje lettem száznál több írónak, tudósnak, gyűjtőnek és érdeklődőnek, kik kimeríthetetlen türelemmel adtak fölvilágosításokat. Végtelenül csekély viszonzás, de a kegyelet jele mégis, ha azon buzgó támogatásért, melyben *Bayer* Károly eleki plébános, báró *Bánhidy* Albert földbirtokos, *Bodányi* József urad. jószágigazgató, *Czárán* Antal borosjenői főszolgabíró, *Feichtinger* János esztergomi cz. kanonok s primási könyvtárnok, *Haan* Lajos akad. tag, Békésvármegye monographusa, *Lakatos* Ottó aradi h. plébános, Aradváros monographusa, *Pesty* Frigyes, akad. tag, Krassó-Szörénymegye stb. monographusa, id. *Rajla* Péter simándi lakos, *Rómer* Flóris, akad. tag, nagyvárad kanonok, *Spilka* László aradi folyammérnök, *Szabó* Károly akad. tag, kolozsvári egyetemi tanár és könyvtárnok, *Tabajdy* Károly Aradvármegye és Aradváros főispánja egykoron részesített, hálásan emlékezem meg az elhunytakról.

Mély hálára köteleztek továbbá *Atsél* Péter, Aradvármegye és Aradváros volt főispánja, *Balás* Gábor halmágyi körjegyző, *Baltha* György borosjenei g.-kel. lelkész, *Banner* József székudvari gazdatiszt, dr. *Barabás* Samu orsz. levéltári tiszt, dr. *Bayer* József budapesti főgym. tanár, *Bittó* Károly Aradvármegye főlevéltárnoka, *Bodorovsky* besztercebányai nyug. főjegyző, *Bohus* István földbirtokos, *Böhm* Miklós, urad. titkár, ifj. *Böloni* Sándor földbirtokos, *Bunyitay* Vincze, akad. tag, nagyvárad kanonok s püspöki könyvtárnok, dr. *Csánki* Dezső akad. tag, az orsz. levéltár tisztviselője, dr. *Csontos* János akad. tag, a muzeumi könyvtár segédőre, *Doby* Antal homonnai sőtiszt, *Dölle* Gyula lippai polg. isk. igazgató, *Dömöör* László aradi reálisk. tanár, *Dragán* Gyula erdész, *Fábián* László Aradvármegye és Aradváros főispánja, dr. *Fejérpataky* László, akad. tag, a nemz. muz. levéltárnoka, dr. *Fényes* Dezső aradi reálisk. tanár, *Frank* Ignác glogovácsi plébános, *Földes* János aradi kir. törvényszéki bíró, dr. *Fröhlich* Róbert budapesti gymn. tanár, *Gálík* Mátyás apateleki ág. hitv. ev. lelkész, dr. *Hampel* József akad. tag, egyet. tanár, a nemz. muzeum régiség-tárának igazgatója, *Haydu* Elek vadász ev. ref. lelkész, dr. *Hidegh* Kálmán aradi reálisk. tanár, *Hofbauer* László borosjenői plébános, *Homolka* József m. kir. térképíró, *Horvát* Lipót világozi plébános, *Hunyady* János szentmártoni plébános, *Fahu* Vilmos borossebesi jószágigazgató, dr. *Fancsó* Benedek budapesti gymn. tanár, *Jánossy* Dömjén a Minorita-rend tarto-

mányfőnöke, özvegy *Kallós* Kálmánné úrhölgy, dr. *Kammerer* Ernő orsz. képviselő, dr. *Karácsonyi* János nagyváradi theol. tanár, dr. *Károlyi* Árpád akad. tag, a bécsi cs. és kir. áll. levéltár tisztviselője, *Keszler* József m. kir. honvédőrnagy, *Kiss* Ernő Károly tanár, dr. *Komáromy* András orsz. levéltári tisztviselő, *Kovács* Ernő fegyházi igazgató, *Krausz* Jakab világosi igazgató-tanító, *Lachnitt* Márton halmágyi urad. ügyvéd, *Lanfranconi* Enea pozsonyi mérnök, *Lauko* Albert aradi reálisk. tanár, dr. *Loeher* Ferencz v. b. t. tanácsos, a müncheni kir. levéltár igazgatója, *Lóczy* Lajos akad. tag, egyetemi tanár, dr. *Mangold* Lajos budapesti reálisk. tanár, *Medgyaszay* Lajos pankotai pékmester, *Metianu* János aradi g.-kel. püspök, *Mezey* Béla bornagykereskedő, *Mogyoróssy* János Gyula monographusa, *Mózes* Mihály borossebesi jegyző, *Nagy* Imre akad. tag, kúriai bíró, *Nagy* Iván akad. tag és horpácsi földbirtokos, dr. *Nemes* Zoltán halmágyi ügyvéd, dr. *Németh* Kálmán nagybányai tanár, *Niedermayer* János glogováczi igazgató-tanító, *Ormos* Péter Aradvármegye ny. alispánja, *Orth* József szentannai plébános, *Ortvay* Tivadar akad. tag, pozsonyi akad. tanár, *Paradeyser* Lajos borossebesi főszolgabíró, *Pathy* Károly budapesti reálisk. tanár, *Pató* Károly erdőhegyi ev. ref. lelkész, dr. *Pauler* Gyula, akad. tag, az országos levéltár igazgatója, dr. *Páris* Gábor halmágyi főszolgabíró, dr. *Pertz* a nürnbergi Kreisarchiv tisztviselője, dr. *Pethő* Gyula áll. geologus, *Péchy* Imre a budapesti állományomda igazgatója, *Pontelly* István, a délmagyarországi muzeum volt titkára, dr. *Ratký* a bécsi udv. kamara levéltárnoka, *Rácz* Károly gyoroki, majd szapáryfalvi ev. ref. lelkész, a zarándi egyházmegye monographusa, *Rázel* István székudvari tisztartó, dr. *Rieder* Ottó a müncheni kir. levéltár titkára, majd a bambergi levéltár igazgatója, *Rozvány* György nagyszalontai ügyvéd, *Salacz* Gyula kir. tanácsos, Aradváros polgármestere, *Sánka* Lajos világosi nyug. főszolgabíró, *Scheidt* Miklós monyászi plébános, báró *Simonyi* Lajos vadász földbirtokos, *Svób* Sándor csálai áll. főerdész, dr. *Szabados* József cz. kanonok, pécskai plébános, *Szathmáry* Géza pankotai plébános, *Szathmáry* Gyula, Aradvármegye alispánja, dr. *Szádeczky* Lajos akad. tag, egyetemi tanár, *Szekér* Mihály kétegyházi tisztartó, dr. *Szendrei* János az orsz. régészeti és embertani társulat titkára, *Szentes* Károly eleki nyug. főszolgabíró, *Szél* Farkas debreczeni kir. táblai tanácselnök, *Szépfaludi* Örlössy Ferencz Mármarosvármegye levéltárnoka, *Szilágyi* Sándor akad. tag, a budapesti egyet. könyvtár

igazgatója, id. *Szinnyey* József a nemz. muzeumi hírlapkönyvtár igazgatója, *Szirmay* János buttyini plébános, *Szondy* Imre peregi ev. ref. lelkész, *Szőllőssy* Károly aradi polg. isk. igazgató, *Szűts* József f.-gyarmati ev. ref. lelkész, dr. *Tergina* Gyula csongrádmegyei kir. tanfelügyelő, dr. *Téglás* Gábor akad. tag, dévai reálisk. igazgató, dr. *Thallóczy* Lajos akad. tag, a bécsi udv. kamarai levéltár igazgatója, *Thaly* Kálmán akad. tag, orsz. képviselő, herczeg *Thurn-Taxis* Egon orsz. képviselő, *Tiszi* Lajos Aradváros levéltárnoka, *Torma* Károly akad. tag, egyetemi tanár, dr. *Török* Aurél egyet. tanár, a budapesti anthropologiai muzeum igazgatója, *Török* Béla simándi földbirtokos, *Varga* Aurél székudvari g.-kel. lelkész, *Varjassy* Árpád Aradvármegye kir. tanfelügyelője, *Vela* Pál aradi g.-kath. kanonok, özv. gr. *Vécsey* Károlyné úrhölgy, *Wagner* János tanítójelölt, *Zachariás* József f.-gyarmati jegyző, *Zórád* Ferencz szentannai jegyző és *Zsifkovics* Kőrnel bodrogi g.-kel. apát, s mások, kik munkámban adatokkal és tanácsal gyámolítottak.

Forrásaimmal részletesen beszámolok a *jegyzetekben*. Aradvármegye története ily terjedelemben először lévén kiadva, e jegyzeteket már bírálóm s a későbbi feldolgozók iránt való tekintetekből sem mellőzhettem. Maga a szöveg azonban, ha minden sora tudományos kutatásokon alapúl is, a *művelt közönség számára* van írva s nyugodtan ügyekszik előadni azt az igazságot, mit korokról, személyekről és eseményekről megállapítanom sikerült. Csaknem mindig oklevelek, vagy más hiteles kútfők alapján írtam; azonban a feldolgozásokat sem mellőztem, mert néhány — közkelendőségnek örvendő — nézetökkel szemben igazolnom kellett saját fel fogásomat. De nem a szövegben, hanem lenn, a jegyzetekben.

Előadásomban kétségtelenül sok még a tévedés, a hézag és a hiány. Több ezer adatot állítottam egybe, de mégis igen gyakran küzködtem az adatok hiánya miatt. Mindamellett, úgy hiszem, lejárta már magát az a panasz, hogy nincs elég adat az alföld történetének megírásához. Annyi bizonyosan van, hogy megalkothassuk a mult képének körvonalait.

Terjengősségről senki sem vádolhat. Nem használtam több szót, mint a mennyi bizonyos igazságok kiderítésére szükségesnek mutatkozott. A *csoportosító* rendszert követvén, itt-ott ismételten is elbeszéltem némely dolgot; evvel csak azt akartam elérni, hogy tőlem telhető módon földerítsem a közéletnek minden nyilatkozását.

A megye történetének megírásában *mintát* nem követhettem; mert

nyugodtan elfogadható mintánk maig sincs. *Olvasmányt* kellett nyujtanom a vármegye és város polgárai számára. Rajta voltam, hogy munkám — tudományos becsének kockáztatása nélkül — valóban ilyen olvasmány legyen s hogy egy középkori vármegyéről képet adjon. Igen bajos volt ez, mert a mai Arad nagyobb részét tevő Zarándmegyének történetét is bele kellett szőnöm. S itt, a magam igazolása végett, meg kell jegyznem, hogy nem törődtem annyit e könyvben Zarándnak megyeiségével, mint földjével és társadalmával; mert csak ez a két utolsó növelte a mai Arad jelentőségét.

Mások a régi Arad határai, mások politikai, egyházi és társadalmi viszonyai. Az aradi olvasó aránytalanul kevés ösmeretes vonást talál e könyvben; mintha csak idegen terület történetét olvasná. A vármegye nem volt mozdulatlan, merev kőbálvány, hanem élő szervezet, s lelke az állam eszméje, mely az idők — s milyen idők! — minden viharában csüggedetlenül fenntartotta. S ezt bebizonyítva látni és ezt tudni, a nemzet *minden* részének életrevalóságába vetett hitben megerősödni, — tanulmányainknak legfőbb eredményei közé tartozik. Én, a könyv írója, ezen hatás alatt állok; boldog volnék, ha a fogyatékosan elbeszélte események hasonló erővel hatnának könyvem olvasóira is.

Mesére, történetre édes anyám tanított először; a mesében is megerestette vélem a valót s a történetben is éreztette vélem a lelket. S ha mesét, vagy történetet mondott, megcsókolt utána. Ennek hevét érzem ma is mindenkor, a midőn történettel foglalkozom. S az állam-eszmének az a föltétlen híve vagyok máig, a mivé édes apám nevelt. Tudom, hogy ilyes életrajzi adalék fölemlítését könnyen arrogantiának veszik. Ez esetben nem az. Nem is a végből áll itt, hogy az eléggé ösmeretlen író egyéniségét megvilágítva, könyvét is érthetőbbé tegye. Csupán a kegyelet nyilvánulása. Ma van szüleim házasságának *övenedik* évfordulója. E könyvben teszem az emlékezet és szeretet koszorúját édes anyám sírjára; s e könyvben érintem édes apám kezeit a hála csókjával. És ha van e munkában valami, a mi megjelenését igazolja, senki sem fogja megróni a történetírót azért, hogy a ki rég letűnt idők alakjaival szemben kegyeletes tudott lenni, az marad azokkal szemben is, kik a történet iránt való érzéket beléoltották.

Budapest, 1891. október 10.

Márki Sándor.

TARTALOM.

I. SZÖVEG.

	Lap.
Előszó	I.
I. Aradvármegye őskora. I. A kőkör. Ősvilági kép. Állatok. Az ősember szerszámai és fegyverei. A halmok. Lakóhelyek. Agyagipar. Vadászat, halászat, földművelés. — II. A réz- és bronzkor. Réz- és bronzfokosok, lándzsák, szerszámok és ékszerek. Arany- és ezüsttárgyak. Gyöngyök. A temetkezés módja. A vaskorszak. Barbár pénzek.	1—18.
II. Arad a rómaiság korában. Agathysok. Görög hatás az érmekre. A dákok. Traján-hagyományok. A rómaiság jelei. Zermizirga és Ziridava. Épületek, utak, bányák stb. maradványai. Éremleletek. Dacia limese s egyéb sánczok.	19—34.
III. A népvándorlás kora Aradvármegyében. Germán-mozgalmak. Hun-émlékek. Az avarok korszaka. A szentannai avargyűrű és aranyelet. A Papokhalma. Az Ördögárok vagy Traján. Mese Csörsz királyról. A helynevek tanúsága. Szlávok. Kazarok.	35—47.
IV. A honfoglalás. I. Az igriczek meséi s a Névtelen Jegyző. Háború Mén Marót ellen. Bellarad fekvése. Helyrajzi nehézségek. Velek vezér honfoglalásban. Zaránd megalakulása. II. Az avargyűrűk szerepe a honfoglalásban. Háború Glád ellen. A bolgár-magyar elem egybeolvadása. A Kund-kapitányság meséje. Ősmagyar nevek. A székely-telepítés. Ajtony és nemzetsége.	48—58.
V. A vármegyei élet kezdete. Ajtony legyőzése. Arad vezér. Aradvármegye megalakulása. Első ispánjai. Az ősmegye határai, terjedelme, neve, székhelye. Arad vár és város a mainak helyén állott.	59—66.
VI. A kereszténység megalapítása. Az őshit nyomai. Görögkeleti kereszténység. Szent Gellért. Az aradi, zomboly-pankotai és köleséri főesperesség. Az első plébániák és apátságok. Az aradi prépostság	67—75.
VII. Arad a XII. században. II. Béla és Borics. Az aradi gyűlés 1136-ban. Ilona királyné beszéde. 68 úr lemeszároltatása. Ez esemény jelentősége. Arad első prépostjai. Egyházi intézmények. A pankotai apátság. A Jánoslovagok Tóton, a templomosok Ternován. »A pernahájderek.« Dienesmonostora. Imre király s Elvin és Boleszló püspökök.	76—87.
VIII. II. Endre kora. II. Endre és Gottfried aradi prépost. Jolánta királyné befejezteti az aradi templomot. III. Honorius újabb áldozatokra buzdítja őt. Belső bajok. Investitúra-küzdelem Aradban. A várszerkezet bomlása. Főurak hatalmaskodása. A pápa közbelépése. Az aradi és zarándi vár jószágai. A megye legrégebb szervezete. Első comesei. A megyei élet az Árpádok korában még fejletlen.	88—96.

- IX. A tatárjárás.** Hadikészülődések. Albert prépost küldetése. Tamáshida sorsa. A nadabi sziget megerősítése. Kísérletek menekvésre. A tatárok betörnek a szigetre. Az Erdőhát nyomora. Tatár közigazgatás. Pereg, Egres és Arad ostroma. A tatárok kivonulása. 97—106.
- X. A várak, 1241—1552.** IV. Béla telepítései. Új várnemések. A kunok. Újabb tatárjárás. Az oligarchia buzgótsága. A papság és a király. Várnagyok esküje. A Maros balpartján 12, a jobbparton 15 és az egész Zarándban 17 vár s erősített hely épült a tatárjárás után. Ezek történetének főbb vonásai. 107—131.
- XI. Daliás idők.** Az Anjouk és vezérek. Fegyvernemek. A XV. század hősei. Török háborúk. Pártvillongások. Lázadások. 132—142.
- XII. Közigazgatás és törvénykezés.** A megyeiség kezdete. Fő- és alispánok, szolgabírák és esküdtek. A megyegyűlések. A nemesség. Arad az országgyűlésen. Igazságügy. Istenítéletek. Párba, sorsházás, eskü, választott bíróság. Ügyvédek. Perek. A főbb büntettek. Az aradi káptalan, mint hiteles hely. Adó, vám, pénzverés, a kamara haszna. . . 143—174.
- XIII. Városok.** Arad városa. Lippa városa. Aradi mezővárosok. Zarándi mezővárosok. 175—189.
- XIV. Aradvármegye helységei.** 437 falu és nagy-puszta névsora betűrendben. 190—220.
- XV. Zarándvármegye helységei.** 419 falu és nagy-puszta névsora betűrendben. 221—253.
- XVI. A nemzetségek.** Az Abák, Ajtonyok, Borsák, Bők, Becse-Gregorok, Buzádok, Csanádok, Csákok, Dorosmák, Gútkeledek, Hermánok, Hunt-Pázmánok, Kaplonyok, Szalókok, Tomajok. 254—285.
- XVII. Aradvármegye nemescsaládai.** 242 család névsora betűrendben . . 286—338.
- XVIII. Zarándvármegye nemescsaládai.** 292 család névsora betűrendben . . 339—369.
- XIX. A papság.** Az aradi világi prépostság és káptalan tagjai. Aradi, zomboly-pankotai, köleséri és gyulafejevári főesperesek. Plébánosok. Szerzetesrendek. Egyházi birtok. 370—387.
- XX. Földesúr és jobbágy.** A latifundiumok általában. Egyházi és világi jószágok. Uradalmi élet. Gazdatisztek. Az ingatlanok forgalma. Munkások. Jobbágyok. 388—398.
- XXI. Őstermelés.** Halászat. Vadászat. Állattenyésztés. Földművelés. Kertészet. Szőlőművelés. Erdészet. Bányászat. 399—421.
- XXII. Ipar, kereskedelem, közlekedés.** Szövő-fonó-, bőr-, agyag-, kőfaragó- és kőműves-, fa-, vas- és élelmezési ipar. Átmeneti kereskedelem. Piacok és vásárok. Főbb árucikkek. Folyami közlekedés, hajózás. Szárazföldi közlekedés. 422—436.
- XXIII. Művészet.** Az egyházi és világi építkezések főbb emlékei. Falfestmények. Szobrok. Üvegfestés. Zene. 437—459.
- XXIV. Közműveltség.** Tanügy. Káptalani iskola. A külföldi egyetemek látogatása. A lippai deákiskola. Királyi kancellárok. Mesterek és deákok. Nyelvemlékek. Szónoklat. Igriczek és költők. Tudósok. Codex-írás és sajtó. 460—476.
- XXV. Földművesek forradalma.** A köznép s a társadalom, vallás és nemzetiség. A parasztság helyzete. A forradalom kitörése. Dósa György Aradban. Lippa és Solymos ostroma. A forradalom bukása. 477—493
- XXVI. Nemzetiségek.** Magyarok, szlávok, oláhok vagy románok, németek, cigányok. Szláv nemzetiségi mozgalmak. 494—513.

- XXVII. A vallásújítás.** Aradi hussiták. Brandenburgi György s a lutheranizmus. Kenderesy János. A földesurak viszonya a reformatiohoz. János király magatartása. Szegedi Kis István. A toronyi zsinat s a helvét hitvallás. Kölcsönös gyűlölködések. A kath. intézmények megszűnése. 514—522.
- XXVIII. Három állam követelése.** Unio Erdélyiely. Lippa mint fejedelmi székhely. Az 1551. évi hadjárat. Arad, Simánd és Lippa török kézre kerül. Castaldo és Martinuzzi Lippa alatt. Aldana Lippán. Arad behódolása. Gyula és Boros-Jenő elfoglalása. Zaránd behódolása. 523—564.

II. A KÉPEK ÉS ÁBRÁK JEGYZÉKE.

1. Aradvármegye középkori térképe. Tervezte Dr. Márki Sándor, rajzolta Homolka József. Hölzel és Társa magyar földrajzi intézetének nyomása. (A címlaphoz mellékelve).
- 2—3. A paulisi kőkalapács. A nemzeti muzeumból. Rajzolta **Malachovszky**. 2.
4. A glogováczi Óthalom. Rajz. **Dörre Tivadar**. Fára metszette **Morelli Gusztáv**. 6.
5. Paulisi cserépedények. A nemz. muzeumból. **Malachovszky**. 9.
6. Paulisi őrlőkő. A nemz. muzeumból. **Malachovszky**. 11.
7. A peregi díszfokos. A nemz. muzeumból. 13.
7. A vadászai bronzlelet. Ugyanonnan. **Malachovszky**. 14.
8. Aradvideki tibulák. Lóczy L. gyűjteményéből. (Most a nemz. muzeumban.) Rajz. **Márki S.** 15.
9. Aradi aranylelet. (Karika-péNZ). A nemz. muzeumból. **Malachovszky**. 16.
10. Pécskai aranylelet. A nemz. muzeumból. **Ugyanaz**. 16.
11. Peutinger térképe a IV. századból. **Fac-simile**. 26.
12. Római sáncz a szabadhelyi határban. **Fénykép után**. 32.
13. Római sáncz a szabadhelyi határban. Lóczy Lajos fényképe után **Biczó Géza**. Fára metszette **Morelli Gusztáv**. 33.
14. A szentannai aranyleletből. A nemz. muzeumból. **Malachovszky**. 40.
15. Aradvármegye a Lazarus-féle 1528. évi térképen. Egyetlen példánya gr. **Apponyi Sándornál**, fényképe a budapesti egyet. könyvtárban. 62.
16. II. Béla király. Thuróczy 1488. évi krónikájából. **Fac-simile**. 78.
17. Az aradi gyűlés leírása Thuróczynál, 1488. **Fac-simile**. 79.
18. Az aradi gyűlés. **Márk** 1358. évi krónikájából. **Fac-simile**. 81.
19. Jolánta királyné és II. Endre. **A strassburgi codexből**. 89.
20. Solymos vára. **Krausz Jakab** fényképe után rajz. **Biczó Géza** 121.
21. Világos vára. **Krausz Jakab** fényképe után rajz. **Biczó Géza**. 125.
22. Boros-Jenő jelenleg. **Krausz Jakab** fényképe után rajz. **Biczó Géza** 129.
23. Károly-Róbert s Nagy Lajos. **Márk** krónikájából. Egyeztetett **Fac-simile**. 133.
24. Aradvármegye **F. de Witt** térképén. **Fac-simile**. 156.
25. Az aradi káptalan egy 1532. évi kiadványának kezdőszavai. Az Újhelyi-levéltárból. **Fac-simile**. 169.
26. Az aradi káptalan régiebb s újabb pecsétje. 170.
27. I. János király arczképe (egykorú érem után) és névalírása 1526-ból (Orsz. lt.) 182.
28. Lippa város kis és nagy pecsétje. Az Újhelyi-lt. XVI. századbeli leveleiről. Rajz. **Malachovszky** 183.
29. Izabella királyné névalírása 1540-ből. Az orsz. lt.-ből. **Fac-simile**. 183.
30. A glogováczi romok. Dr. **Fényes Dezső** fényképe után rajz. **Biczó Géza** 195.

	Lap.
31. A Kalodvai-völgy bejárata a várhegygyel. Lóczy Lajos fényképe után rajzolta Dvihally Emil.	205.
32. Bethlen-czímer.	256.
33. Bánffy-czímer.	262.
34. A Csák-nemzetség címere	267.
35. Ábrahámffy-czímer.	269.
36. Garay-czímer. A kassai dómból.	271.
37. Báthory-czímer.	272.
38—39. Laczkfy Imre és István nádorok pecsétje 1375—1389.	279.
40. Bessenyei-czímer.	282.
41. Losonczy címer.	283.
42. Arady-czímer.	287.
43. Both-czímer.	292.
44. A Dósák pecsétje. A nemz. muzeumban levő nadabi leletről. Malachovszky	303.
45. György, brandenburgi örgróf. A berlini kir. képtár eredetije után.	310.
46. Frangepán Beátrix. Mogyoróssy Gyulai Codexéből.	311.
47. A Hunyadyak címere. Az orsz. lt. 1453. évi okleveléről Dörre Tivadar. Fára metszette Morelli Gusztáv.	314.
48. Corvin János névaláírása. A nemz. muzeumnak egy 1492. évi okleveléről.	316.
49. Lépes-czímer	320.
50. Országh-czímer. A kassai dómból.	324.
51. Perényi-czímer. A kassai dómból.	328.
52. Pongrácz János pecsétje. Az orsz. lt. 20827. sz. okleveléről.	330.
53. A Szapolyay-czímer. A kassai dómból.	333.
54. A Szilágyi-czímer.	335.
55. Balassa-czímer	340.
56. Bácsmegyei-czímer	341.
57. Estei Hyppolit. Egykorú érem után	379.
58. A lippai konvent pecsétje, egy 1526. évi oklevélről, az Újhelyi-levéltárból	385.
59. Solymár. A nadabi középkori domborművön, a nemzeti muzeumból. Rajzolta Malachovszky	402.
60. Favágó magyarok. Ugyanonnan. Malachovszky	415.
61—62. Pankotai téglá. Csálai szeglet- és párkánykő. A helyszínéről. Rajz. Márki	424.
63. Nadabi kályharészlet. A nemz. muzeumból. Rajz. Malachovszky	424.
64. A Fejér-Körös torkolata, Lazius szerint, Ortelius krónikájának 1580. évi kiadásából. Lanfranconi Enea gyűjteményéből.	433.
65. A Fekete-Körös folyása Sambucus 1579. évi térképén. Ugyanonnan	433.
66. A vadászai templom. Lóczy Lajos fényképe után rajz. Biczó Géza.	439.
67. Az ágyai templom. Lóczy után Biczó	440.
68. Dienesmonostori oszlopfü. A nemz. muz. 1878. évi naplójából.	441.
69. A dienesmonostori templom alaprajza Márki Sándortól.	442.
70. Pankotai oszloprészlet Malachovszky tól.	443.
71—72. Pankotai dombormű és a pankotai apátság temploma. Márki S. vázlata	444.
73. A világosi Mindszentek-kápolnája. Márki S. vázlata	445.
74. A kovaszinczi templom vázlata. Kallós Lajos rajza után	447.
75. A bizerei (glogováczi) templom alaprajza Szaládi Árpádtól.	448.
76. Faragott kövek a bizerei templomból. Dr. Fényes D. fényképe után rajz. Márki S.	449.
77. A feketegyarmati freskó. Kallós Lajos rajza. Külön melléklet.	455.
78. A vadászai freskó. Rajzolta Somogyi Ágoston. Fára metszette Morelli Gusztáv.	457.
79. Felírtos szalag a vadászai freskóról. Rajz. Somogyi Ágoston	458.

XIV.

	Lap.
80. Aradi földesurak névalírásai, 1446—1561. kelt oklevelekről	461.
81. Aradvármegye <i>Mercator</i> térképének egy 1606. évi kiadásában. Lanfranconi E. gyűjteményéből.	472.
82. A solymosi vár belseje. Lóczy Lajos fényképe után rajz. Biczó Géza.	484.
83. Világos vára. Bohus László fényképe után rajz. Márki S.	510.
84. Szegedi Kis István. A békésmegyei muzeumból.	519.
85—6. Fráter György arczképe. A trakostyáni várban levő eredeti olajfestményről. Névalírása eredeti oklevélről. Metszette Pollák Zsigmond.	526.
87—8. Nádasdy Tamás arczképe. Marastoni József rajza után. Aláírása egy 1531. aug. 3. kelt oklevélről.	538.
89. Aradvármegye Münster 1552. évi térképéről. Lanfranconi gyűjteményéből. . .	548.
90. Schwendi Lázár. Ortelius Chronológiájának 1604. évi kiadásából. Fára metszette Pollák Zsigmond.	560.
91. Kerecsényi László zarándi főispán és Gyula védője. Mogyoróssy rajza után . .	561.

ARAD TÖRTÉNETE

A LEGRÉGIBB IDŐKTŐL A TÖRÖK HÓDÍTÁSIG

(1566.).

I. ARADVÁRMEGYE ŐSKORA.

I. A KÖKOR.

Ősvilági kép. Állatok. Az ősember szerszámai és fegyverei. A halmok. Lakóhelyek. Agyagipar. Vadászat, halászat, földművelés.

Rengeteg erdők borították az ős Aradvármegyét. Ez erdők uralkodó faneme a síkságon a szil volt, mint ezt a vármegye czimere ma is bizonyítja; a mellett különösen a tölgy díszlett. Benn, a Mátra és Makra alja (a Moma Kodru s a Hegyes-Drócsa) lejtőségein, mint ezt a kövületek és százados helynevek bizonyítják¹⁾, nyír és gyertyánfa is sűrűn találkozott. Sőt a középkorban Nyírköznek nevezték a mai egész Erdőhátat (Lunkasgot), s Nyírségnek a Körös-Maros közét. A hárs, juhar, kőris, fűz és vadkörte a vármegyének oklevelekben legrégibb idők óta emlegetett fanemei közé tartozik.

A síkságon kevés volt a tisztás; de nem hiányzott végképen. A nádasok nagy területet foglaltak el és kicsillogott közülök az utolsó áradások óta lappangó víz. Mély barázdákat vágva, minden irányban folyók ágazták be a vidéket, mely a természet őseréjét mutatta. A *Maros* volt már akkor is a főfolyó; pedig jobban pazarolta kincseit, mert nagyjából híven őrzött mai irányán kívül egy másikat is követett. Paulisnál lekerült Világos alá s a *Szárazér* medrében hömpölygött tovább. A két *Körösön*, *Tőzön*, *Csigeren* kívül tömérdek ér és fok vezette le a fölösleges vizet, mely több lehetett a mainál, mert a roppant nagyságú erdők sűrűbbé tették a csapadékot. Még történeti időkben is óriási területek voltak fával benöve s emlékeink a mainál több patakról beszélnek.

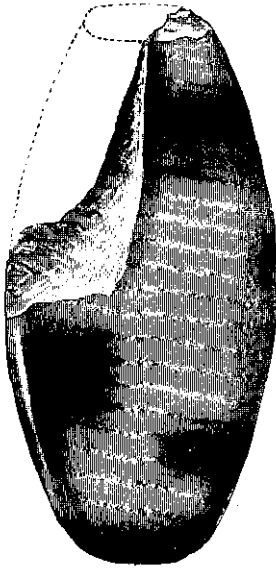
Erdők nyugalmát, nádasok csendjét gyakran zavarta *vadállatok* zaja. A közönséges dúvadak ősmertes alakjai mellett soha nem látott szörnyetegek mutatkoztak. Például a *mammut*. Milyen jelenet lehetett az, mikor ez a sötétszürkés bőrű őselefánt, melynek vöröses gyapját lósörénynél vastagabb, hosszú, fekete sörte tarkította, csapatosan végig-csörtetett a

¹⁾ A déznai barlangokban faopált is találtak. Baszarabászán nagyobb faopált-telep van. (Schmidl, Das Bihargebirge, 310—11.)

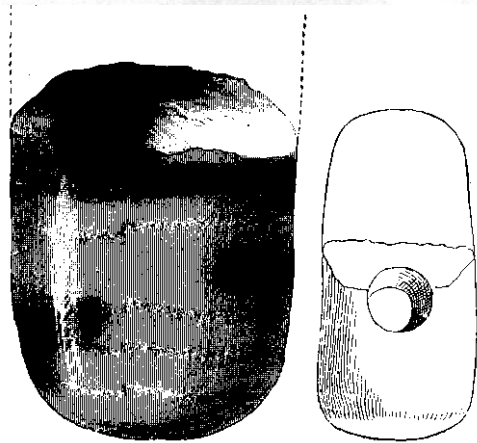
százados fák közt, hosszú vonalon ledengelte maga előtt a sást és a nádat s azután megállt a Maros vagy a Körös partján, hogy orrmányát vízzel szíjja tele!¹⁾

Izmos fejét szügyébe vágva rohant tovább az *ősbövény* (*bos primigenius*) s rőfögve keresztezte útját a *vaddisznó*; zsákmány után éhesen futkosott a *farkas* és a *róka*, melyek elől remegve tért ki a *jávorszarvas* és az *őz*. Monyásza vidékén, a Piatra-ku-laptye déli lejtőjén a vörös-tarka márványban támadt üreg a *barlangi medve* (*ursus spelaeus*), *barlangi farkas* (*canis spelaeus*) és *barlangi hiéna* (*hyaena spelaea*) csontvázainak töredékeit őrizte meg. E ragadozók a diluviális korban keletfelé e vidékig voltak elterjedve s jó búvóhelyeket találtak itt s a Bihar-hegység odúiban²⁾.

Mindezen állatok félték egymástól; de méginkább félték a rájuk vadászó *embertől*. Mert az ember, ki oly törpe volt a mammothoz és medvééhez képest³⁾, úzte, vadászta valamennyit, hogy éhségét csillapítsa, bőrüvel testét fődözze s agancsaikból, szarvaikból, csontjaikból eszközöket készítsen.

A paulisi kőkalapács.

A paulisi kőkalapács.

Egytetemes lángésznek kellett lennie; értenie mindenhez, mire a közönséges életben szüksége volt.

Ha meggondoljuk, mily kezdetleges műszereik lehettek, ámulattal kell néznünk azokat a *kőbaltákat* és *kőkalapácsokat*, melyeket Ágyán,

¹⁾ Újabb időkben a Maros és Körös ágyából ismételve napvilágra került egy-egy mammut csontja. 1811-ben az ágyai Körös-mederben egy mammut farcsontját találták, mely most a békésmegyei muzeumé. Az aradi lyceum természetrajzi szertárában is több részlet van a megyében élt mammutokból. Különösen érdekes a Maros áradmányában 1878. talált csigolya. — ²⁾ *Pethő*, a Kodru-hegység geológiájához. (A földt. int. 1889. évi jelentése, 37—8.) — ³⁾ Arad területéről mindháromnak érdekes csigolyái vannak az aradi lyceum természetrajzi szertárában.

Solymos-Bucsáván, Pécskán, Simándon, főleg pedig Paulison találtak¹⁾. Súlyuk sem hiányzott, mert a péli gránit kőbalta két és fél kilogrammot nyom²⁾. Ezek mind az aradi háziipar termékei. A paulisi kőbalta mellett gránit *csiszolóköre* is akadtak, melyen a kőbalta élszélességének megfelelő mélyedés látható. Trachiton kívül közönséges homokkőből is készültek s más, egészen vagy félig csiszolt tárgyak kíséretében, kivált Új-Paulison mutatkoznak³⁾. A baltákat és vésőket ugyanis nem készítették mindig kemény anyagból. Paulison és a csálai erdő táján a Maros medrében csillámpalából valóra is bukkantak⁴⁾. Arra szolgáltak, hogy gazdáik mellett nyugodjanak a sírban; jelek, a melyekből a túlvilági életbe vetett hitökre lehetne következtetni.

A baltákhoz és kalapácsokhoz hasonló módon készítették *kövésőiket*, melyek, erős rúd végére jól odakötözve, lándzsahegyekül is szolgálhattak. Paulison az említett csiszolókö és balta mellett két szerpentin, és egy finom szemű diorit kövéső is került felszínre⁵⁾; Ágya, Szent-Anna és Simánd szintén szép példányokat őrizett meg számunkra a föld mélyében; legépebb a simándi, mely igen élesre és finoman van csiszolva, míg ugyanonnan egy 9 cm. hosszú gránit vésőnek csak töredéke maradt ránk⁶⁾.

Az ősnépek nyélbeüthető vagy felkötözhető vésői, lándzsái a közelről való támadásnál szerepeltek; a távolból *nyilakkal* lőttek elleneikre vagy a vadállatokra. Vékony faháncscsal ügyesen kötözték a veszősre kova-, jaspis- és viaszopál-szilánkokból álló nyilhegyeiket. Acsucza egyik hegyén sok szép piros jaspis van elszórva s már múlt századbéli földleírók is tudták, hogy a jószási Kremenyősz (Tűzköves) nevű völgyben sok a «kóvának való tűzkő⁷⁾». 1787. május 12-én Aradmegye kihirdette, hogy illő jutalomban részesíti azt, ki a megyében tűzkőtelepet fog fölfedezni. Jól ismerték ezt a reájok utalt őslakók, kik, a mint bőven találtak hegységeink-

¹⁾ Az ágyai (kissé lepatogott éllel) a békésm. muzeumban 9. sz. a. Ki volt állítva a nemzetközi régészeti congressus alkalmával Budapesten (I. *Hampel*, Catalogue de l'exposition préhistorique, 105. l.); a bucsávait a barnakőbányában találták s talán legrégebb bizonyosága annak, hogy Aradban is foglalkoztak már a bányaművelés egy nemével az őskorban; *Hoffmann* Ráfael bányagazgató ajándékából a nemzeti muzeumé (1879. évi jknyv, 124. sz.); a pécskai (mely inkább kalapács) az aradi lyceumban (166—7.), a paulisi a nemzeti muzeumban (1876. évi jk., 171. sz.) s a délmagyarországiiban két kisebb (99. és 101.). Van kettő, a szent-anna-simándi vasút vonaláról, az aradi Kölcsey-egyesület régiségei közt és ismeretlen helyről egy az aradi polg. iskola gyűjteményében is. — ²⁾ 1883-ban 3¼ méternyi mélységben találták. (Békésm. muzeum.) — ³⁾ Nemz. muzeum. 1876. — 171 (2.), 302. (5., 68.) jk. szám. — ⁴⁾ Amaz a délmagyarorsz. muzeumban 98., emez az aradi lyceumban 158. sz. a. — ⁵⁾ Amaz 1875. okt. 22. (Rajza a Tört. Értesítőben, 1876. — 108 l.) a délmagyarországi muzeumé, — emez az aradi lyceumé. — ⁶⁾ Az ágyai a békésm. muzeumban, 12. sz. a.; emezek jobbadán *Török* Béla simándi gyűjteményében; a simándi töredék s a szent-anna gránitvéső a Kölcsey-egyesületé. — ⁷⁾ *Vályi*, Magyarorsz. leírása (1799.) II. 257. és *P. Nagy* László, Aradmegye leírása, V. 162. (Kézírat a nemzeti muzeumban.) Az Erdélyfelől jövő mőczok ma is bebeternek oda tűzkövet szedni.

ben baltáik és kővésőik számára gránitot, trachitot, vagy homokkővet, úgy nyilhegyeik beszerzése végett sem kellett épen az Eperjes-tokaji-hegylánc vidékére fáradniok¹). Paulison, Okkopváron találtak kova- és obszidián magköveket (nucleusokat) is, melyekből nyilhegyeiket lepattogtatták²); a szebb és nagyobb példányokat kések, sarlók, sőt, kissé kicsorbítva, helyenként fűrészek gyanánt használták. E végből legszívesebben *szarvasagancs*-nyelekbe ütötték be s erősítették meg őket. Ilyen lefűrészelt, idomított agancsokat eleget gyűjthetünk a szentannai Papokhalmán, Pankotán, Paulison, Erdőhegyen, Pécskán stb. A Fejér-Körös szabályozása idejében egész kis muzeumra valót emeltek ki az iszapból³). A jobb, épebb példányokat külön be is metélték s fűrésra használták⁴). Az őz- és szarvasagancsok csákányok gyanánt is szolgálhattak.

Messzehordó fegyvereik közé tartoztak a *parittyakövek* is. Meglehetősen nagyságút találtak a paulisi őstelepen, míg a szentannai avagyürű közelében levő földvárban agyagból égetett golyócskákra bukkantak, melyek könnyebbségöknél s annál fogva, hogy, gyorsan elhajítva, mégis kellő erővel sujtottak, a nagyobb távolságból való harczot is lehetővé tették. Ez égetett veres golyócskák, miket kisebb kavicsok különben gyakrabban s talán több sikerrel helyettesítettek, az őslakók *tűzhelyére* vezetnek bennünket.

Már Cotta⁵) figyelmeztette a világot a paulisi szőlőhegyen a Maros felszíne fölött mintegy 70—80 méterrel, agyagrétegben talált *cserépedényekre*. Ott a Marosra dülő sziklás hegyfokon, a Boros-féle szőlőben és annak közelében a munkások ásója, kapája most is gyakran lök felszínre hamuval kevert edényeket. Lenn, a Szárazér kiszakadásánál, a paulisi temető-domb, a zimándi, simándi, pécskai, bánkúti, s általán az Aradvármegyében többekévesbbé még álló 110 halom mindmegannyi őstelep, igazán az *Ősvilághalmateleke*, a hogy a középkor végén nevezték Aradmegye nyugati részén Vizes-pusztá egyik dombját⁶); vagy *hőhalom*, a mint a XV. században hitták a ma már pusztá Szent-Király egyik földhányását⁷). Az őslakók tűzhelye, műhelye, konyhája, erőssége s egyúttal temetője! E halmok közül tudományosan még egy sincs megvizsgálva; esetleges megbolygatásuk azonban már többször vezetett azon fölfedezésre, hogy őket mint a kő-

¹) A leggazdagabb lelőhelyek Paulis, Simánd és a keszinczi Okkopvára (most Temesben, a középkorban Aradban.) — ²) Szép példányok vannak Paulisról a nemz. muzeumban. (1876. — 302. sz., 12—13.) Szent-Anna és Simánd vidékéről 1 fekete obszidián s két obszidián-szilánk az aradi Kölcsey-egyesület régiségei közt is, 18—19. sz. — ³) A legtöbb *Török Béla* gyűjteményében s onnan az aradi lyceumban. — ⁴) Új-Paulison *Varga Ferencz* 1876. máj. 2. ásott ki egy ilyet. A délmagyarorsz. muzeumban, 84. sz. a. Pankotán a hajdani apátsági templom baloldali tornya s a mellékoltár külső falazata tövében volt a legtöbb kidolgozott szarvasagancs. — ⁵) *Cotta*, A jelen geológiája, 286. l. — ⁶) *Essewylaghalmateleke* egy 1506. évi oklevélben. Orsz. lt. Dl. 21525. — ⁷) *Monticulum* vulgo *Hewhalom* vocatum, 1394. — *Haan-Zsiúnszky*, Békésm. okl. 56.

és bronzkor embereinek otthonát tekintsük. Még halottaikat is ezekbe tették. A mint más ősnépek, még a történelmi rómaiak is hódoltak az ősök, a penátok emlékének, s a nekik emelt oltárokon gyújtottak tüzet mindennapi eledelük elkészítésére, ép oly kevéssé borzadtak vissza Arad őslakói attól a tudattól, hogy ugyanazon domb mélyében porladnak kedveik, a mely domb tetején ők élnek. Az itt-ott megbolygatott halmok az eleven földdel vegyesen mutatják az ember és az eledelül szolgált állatok (gimszarvas, ökör, kecske, macska, kutya, hörcsög, disznó, kagyló, békateknyő, hal) csontjait¹⁾, — a hamuréteget, mely néha oly vastaggá nőtt, hogy többé meg sem találták benne odatévedt házieszközeiket. Azt kell gyanítunk, hogy az örökös tüzelés miatt nagyon is felgyűlvén a hamu, új, eleven földréteget hordtak reá, újra kezdték a tüzelést és ismételték eljárásukat annyiszor, a hányszor szükségesnek gondolták.

Valóban, minden jel oda mutat, hogy így, mesterségesen keletkeztek Aradmegyében a *halmok*, melyeknek számát, mint említettem, száznál többre tehetjük. Már 250 év előtt akadt a vidéket jól ismerő író, ki azt mondotta, hogy a glogováczi Őthalom lerakodott homokból természetes úton keletkezett²⁾. S e véleményben egyideig az újabb kor geologusai is osztottak. A néphagyomány találékonyabb. Azt beszéli, hogy az óriás király egyszer vándorolni, országot, világot látni küldte őt fiát. Mentek, mendégéltek s a roppant sárban gázolva, kimerülten álltak meg a mai Glogovác helyén. A mint sorban egymásután következtek, botjaikra támaszkodtak s azok segítségével tisztították le a bocskoraikhoz tapadt sarat. S ez annyi volt, hogy mindegyiknek helyén egy-egy halom támadt. Óriásokról beszél egy oláh néprege is, mely más vidéken sem ösmeretlen ugyan, az Őthalomra vonatkozó része azonban eredeti. Egyszer három óriás kisasszony elhatározta, hogy egy-egy várat épít; az egyik Világoson, a másik a Vurvu-Tornyán (Kubin mellett), s a harmadik Solymoson. Kötőjükben a Marosból hordták a homokot és a földet. A világosi és a solymosi kisasszony azt mondta, hogy váraik, ha Isten is úgy akarja, nemsokára készen állnak. A vurvu-tornyai kevélyen azt felelte, hogy az övé akkor is elkészül, ha Isten nem segíti. E pillanatban nagy robajjal összeomlott Vurvu-Tornya, a lányok kötejből pedig a föld kihullott, épen Glogovácznál. Ebből keletkezett az öt (nem tudjuk, miért épen öt) halom. — Mások máskép mondják. Óriás király lakott azon a helyen, hol most Glogovácson egy régi nagy templom romjai állanak. A vén uralkodót hiában kérte őt fia, hogy birodalmát köztük felosztza. Elhatározták tehát, hogy megvakítják s alkalmatlanná teszik az uralomra. Egy éjjel rémítő sikolyra ébredt föl a palota népe; az előrohanó szolgák épen idején érkeztek, hogy megmentsék

¹⁾ Paulisról gazdag gyűjtemény a nemz. muzeumban, 1876. jk., 171. sz. 116—132. V. ő. Történ. Értesítő, 1876., 69. l. — és Pankotáról u. o. 1885., 200. l. — ²⁾ »Ex aggesto sabulo natura surrexerant.« Szamosközy István Tört. Munkái, III. 320.

uruknak másik szemét, melyet az elvetemült fiúk szintén ki akartak tolni. A vak király csakhamar törvényt láttatott fiaival s kivégeztetve valamennyit, öt nagy halom alá temettette¹⁾. E mondába ugyan sajtáságos módon beletárszik II. vagy vak Béla király történetének homályos emlékezete, de mesés jellegét teljesen megadta az óriások szerepeltetése. Három holdnyi területen ma csakugyan öt halom van Glogovác mellett s egy vonalban, szabályos távolságban állnak éjszaki irányban. Érdekes volna tudni, van-e hasonló monda a Szörénységben 1493-ban emlegetett Öthalom faluról, vagy az újabb időkben megásatott szegedi Öthalomról?

Az Öthalom Glogovác mellett.

Ezt a szabályosságot a megye más vidékeinek halmainál is feltaláljuk. Így pl. a mai Szent-Márton közelében a szentkirályi halom, melynek átmérője $52\frac{1}{2}$ méter, körskörül van véve halmokkal, melyek, a szántás következtében, már-már alig látszanak. Tőle délnyugatra, a Bugyér mentén, 7, éjszakeletre pedig 8 apró domb körvonalait lehet még kivenni. Szent-Királytól éjszakra Székudvar és Otlaka közt (tehát kelet-nyugati irányban) a Bugyér folytatását képező Kékesben 47—50 kisebb-nagyobb halom látszik, melyek ismét egy középpont körül csoportosúlnak. A szentkirályi és otlakai (kékesi) halomrendszer közt körülbelül középtűt, a sikló-eleki or-

¹⁾ Az első és utolsó regét glogováciaktól hallottam; az óriáskisasszonyokról szólót, gyoroki, kuvini és ménesi vinczellérek elbeszélése után *Földes* János törvénytudó bíró volt szíves velem közölni.

szágút déli oldalán emelkedett az ú. n. Kéthalom. Az egyiket, egy nagy mélyedés betöltésére, elhordták; a másik ma is 17—18 méter magas, be van fásítva és tetejéről szép kilátás nyílik a síkságra. A vármegye nyugati részén, a budapest-aradi vasútvonal keleti oldalán ismét egész halomrendszer mutatkozik. A Mácsa, Ottlaka és Kétegyháza által képezett tompaszögű háromszögben térkép, szemlélet és értesítés alapján 37 dombról van tudomásom; eredetileg azonban e csekély, alig 85 □ kilométernyi területen, a talajnak egyéb egyenetlenségeit tekintve, kétannyi halom is állhattott; úgy, hogy majdnem minden négyszög kilométerre lehet számítani egyet. Különösen sűrűn sorakoztak egymás mellé Lőkősházától délkeletre.

Míg a vármegyének északnyugati részében csoportosan helyezkednek el a halmok, északkeleten már inkább csak egyenként találkozunk velük. A hegyek közt Déznán, Lázon és Bohányban csak 1—1 van. A Szartos folyó két oldalán azonban, a Töz és Fekete-Körös közt, Miske és Vadász határában ismét 14—14, Apáti körül pedig 11 domb van, melyeknek magassága ez idő szerént 2—4 méter közt váltakozik. Legmagasabb az a domb, melybe 1837-ben «a legvitézebb huszár»-t, Simonyi ezredest temették¹⁾. Ki tudja, az őskornak mely nagy embere mellé került koporsója! Mert több, mint valószínű, hogy a magyar alföldi halmok nagy része eredetileg temetőhelyül szolgált, melybe részént csoportosan, részént egyenként hantolták el a halottakat²⁾. A glogováczi halmokról már említett rege, s azon másik hagyomány, hogy oda vagy Trajanus temettette Decebal legyőzött népét, vagy pedig vak Béla az Aradon levágott 68 főurat; a Vérhalom-név³⁾, mely talán hasonló körülményre vonatkozik, — azt bizonyítja, hogy a nép temetőhelyeknek tartja azokat. A glogováczi legdélibb halomban, melyet a kincstár 1851-ben kápolna-építésre engedett át, fegyvereket találtak⁴⁾; a dombegyházi (most csanád-, a középkorban aradmegyei) Attila-halomban Attila, az apáti II halomban az őslakók sírját gyanítja a nép; a szentkirályi s más halmokon látható ásatások nyomai eléggé bizonyítják, hogy a nép harcosok és előkelő emberek nyugvóhelyét látta és látja e dombokban. Nagyon érdekes, hogy Aradmegyében Vaszója falu határában a Topila-hegyen már e század elején régi temetőre bukkantak, melyben minden sírgödör téglával s kővel van kirakva; hogy ez eset Kiszindia (a régi Közönd) határában is ismétlődik⁵⁾ s hogy ezekben ülőhelyzetben voltak eltemetve a halottak⁶⁾. Az ősemberek való-

¹⁾ Később fia, b. Simonyi Lajos helyeztette őt el a vadászi családi sírboltba. — ²⁾ Az alföldi halmairól l. Dr. Dudás Gyula cikkét (Történ. Értesítő, 1887—61—82. l.) *Lenhossék*, a szeged-óthalmi ásatások. (Budapest, 1882.) *Varázsejji* Gusztáv jelentése ugyanazokról (Arch. Ért. 1881. — 323—336.) stb. P. Nagy László cikke (Aradvármegye régiségei közé számítható halmokról. Tudom. Gyűjt. 1819. II., 80—83. l.) csak helyrajzi érdekű; ép úgy, mint *Daurer* Jánosé (Figyelmeztetés az arad-környéki helynevekre és halmokra. »Alföld«, 1863.) — ³⁾ *Jerney*, Keleti utazás, II. 91. — ⁴⁾ *Parocz*, Aradmegye ismertetése. 77. l. — ⁵⁾ *Fábián*, Aradmegye leírása. II. rész. (Kézirat), 179. és 181. l. — ⁶⁾ *Parocz*, id. h., 9. l. és Tört. Ért. II. 68—9.

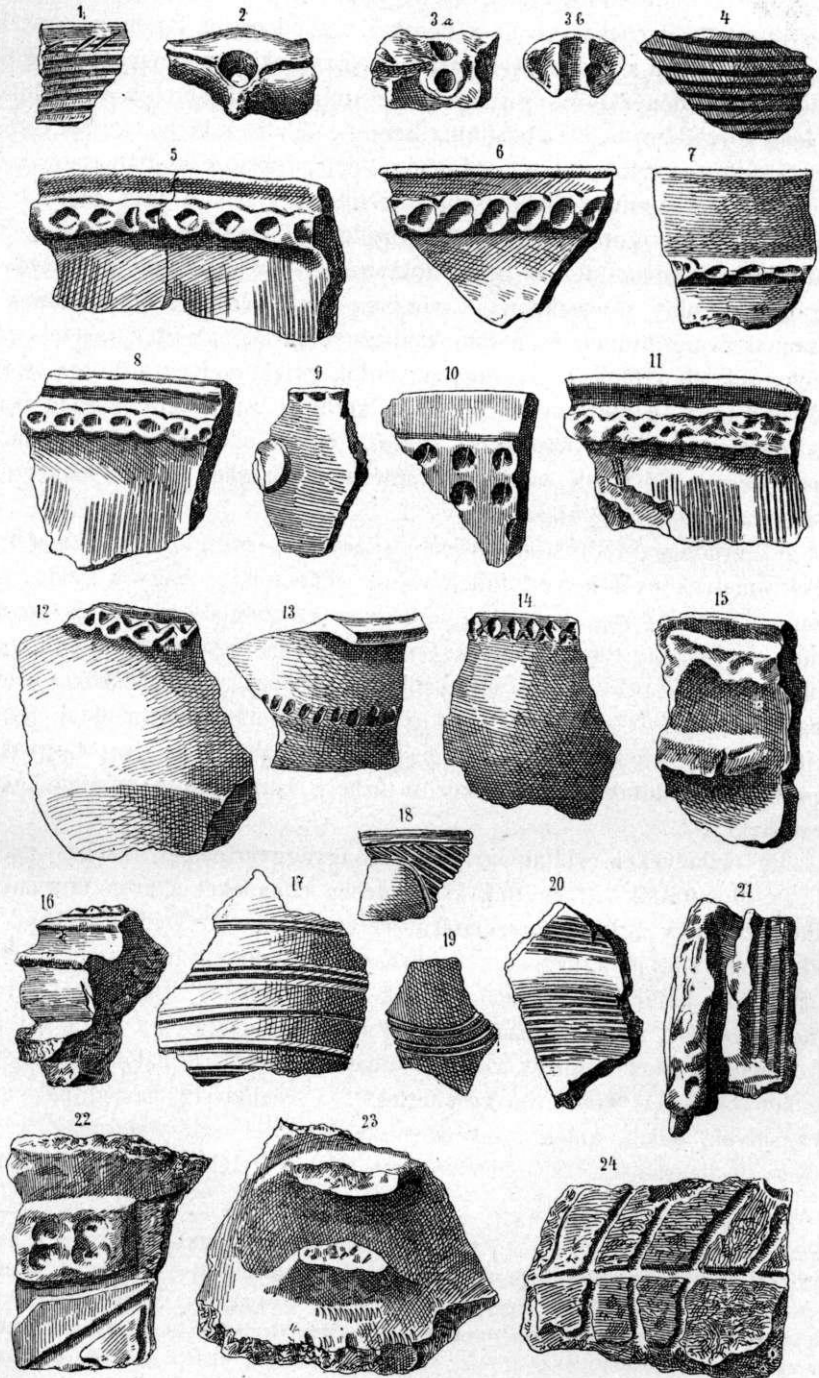
ban ilyen kitűnő helyeket kerestek ki halottaiknak s a hegyvidéken követett szokásaikat valószínűleg megtartották akkor is, midőn a síkságra költöztek; csakhogy akkor már halmokat kellett emelniök. Vannak-e az aradi halmok belsejében kővel, esetleg téglával kirakott sírűregék, rendszeres ásatások nem törtévé, nem állíthatjuk. Csupán a kisjenői uradalomhoz tartozó bánkúti dombokról hallottam, hogy azokban kőkoporsókat (talán inkább kővel kirakott boltozatokat) s bennök embercsontokat találtak volna; bizonyosat azonban senki sem mondhatott. Valószínű, hogy a legtöbb esetben fával bélelték a sír üregét s még valószínűbb, hogy sírkamara nélkül készültek, mint a magyar alföldi halmok általán. Az új-paulisi temetődombban¹⁾ két méternyi mélyen, kőkori tárgyak közt; 18 darabra törve egy ember koponyáját találták²⁾. Ezen koponya mindenesetre valamely ősemberé; felső állkapcsában megmaradt fogai nem állnak függőlyesen, hanem előre nőttek s így, hacsak rendellenes képződésre nem kell gondolnunk, egyetlen, Európában ma élő népcsaládhoz sem számíthatjuk. A pécskai nagy sánczban, mely — a nép szerint — eredetileg 50 méter magas lehetett, szintén tömérdek csontot, cserepet, békakagylót stb. s nagy mennyiségű hamut találtak. Ugyanott az országúton a nagy és kis sáncz között parittyakövek és urnák közt négy, meglehetősen ép hullára bukkantak; met-szőfogaik elül hiányzottak, a többiről azonban még a zománcz sem kopott le.

Rendes falvakban nem tartózkodott ugyan s a házról sem lehetett kellő fogalma, — az összetartozás érzete azonban némileg már kifejlett e vidék első lakosságánál is. A dombokon, melyek — a megye legtöbb vidékén — egy-egy középpont körül sorakoztak, állandó őrséget tartott s ennek legszentebb kötelessége a tűz folytonos táplálása volt. Tűzet oly kinnal gyujthattak, hogy okvetetlenül közösen kellett ápolniok egy-egy tűzhelyet, hova messze-vidékről is visszatértek, hogy eledeleiket elkészítsék. E halmok az ősök első társadalmi érintkezéseinek tanúi. A hegyökben lobogó láng kalaúzolta otthonához a rengetegben és a folyók partjain élelmi szereket kereső vadászt vagy halászt; ott melegítették föl dermedt tagjaikat; erdei gyümölcsök által gyengén tápláltatva, ott juthattak frisen sült húshoz s ott készítették el az élet kényelmének emelésére szükséges ama tárgyakat, a miknél semmiesetre sem nélkülözhatték a tűzet.

E halmokon ringott az *agyagipar* bölcsője.

Vármegeyénk őskori leletei közt vannak ugyan még durván idomított, símitatlan, czifrázatlan, vagy csak ügyetlenül ékesített edények; a legnagyobb rész azonban a korong használatára, tehát a fazekasság fejlettebb voltára vall. — Némelyik nagyon is felületesen van égetve; agyaga mál-

¹⁾ Mint őstelepet és pogány temetőt leírta *Miletz* a Tört. Ért. II. 60—70. — *Varga* (u. o. 91—94.) és *Hampel* (id. m. 110—111. 1.) a koponyán kívül a többi tárgyat is leírta. A dombot ma is temetőül használják. — ²⁾ Megvan a nemzeti muzeumban. 1876. jk. 171. sz., 113.

Paulisi cserépedények.

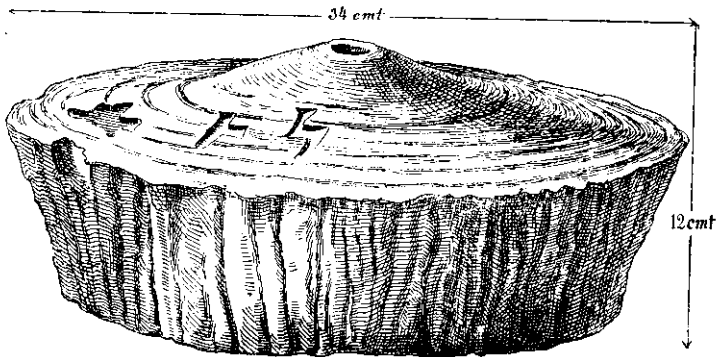
lékony, oldala csupasz vagy ujj-, esetleg vesszőbenyomatokkal s karczolatokkal díszített. Ilyeneket kivált a pécskai szőlődombon, Paulison, a székuudvari törökvárban s Erdőhegyen találtak¹⁾. Lassankint mindnagyobb gondot fordítottak az edényeknek úgy égetésére, mint díszítésére. Egy Livádián (Kis-Jenő közelében) talált lábasforma edény oldalain a kivájt czirádák közt már vörös festés nyomai látszanak²⁾. Az oldalczifrázatok szabályosabbak és izlésebbek, a simítás tökéletesebb; feledtetni képes a máz hiányát és szembeötlük, hogy korongon kellett készülnie³⁾. Arad, Pécska, Paulis, Simánd, Csála, Vadász stb. az egyik irányban ép oly nevezetes példányokat szolgáltatott, mint a másikban. E részben kiváló érdekre számíthatnak a szentannai avargyűrűben és a Papokhalmán előforduló leletek, melyek változatosságuk által tűnnek ki; vagy az erdőhegyiek, melyek a Körös iszapjából, olykor 5—6 méternyi mélységből, kerültek napvilágra. Kisded fazekak, bögrék, csuprok, ivópoharak, korsók, merítő-edények már azt bizonyítják, hogy az őslakók értettek a sütéshez, főzéshez, a mi határozott, sőt nagyban mondható haladás jele.

Az erdőhegyi Körös-mederben s Pécskán egy-egy *agyagkanalat* is lelték⁴⁾, melyek nyél helyett füllel voltak ellátva úgy, hogy a boldog tulajdonos övéhez kötve hordhatta. Az ilyen edényfülek maguk is számot tesznek a műveltség-történelemben. Gyakorlatias módon helyettesítik a csak díszítésre, ritkábban az edény könnyebb fogására szolgáló csücsköket s első sorban az edény felakasztására valók. Ez rendezettebb életmóddal, *lakással* jár; a lakás falára, vagy inkább oldalára aggatták az ilyes tárgyakat. Vagy talán ott álltak sorban a közös tűzhely körül, hogy mindig kéznél lehessenek.

Ily tűzhelyeken voltak az őslakók agyaggyártelepei, fazekas műhelyei. Itt idomították, itt égették ki mindezen edényeket s azon tárgyaikat, mikkél kő- vagy egyéb szerszámaikat helyettesíthették. Dúd, Fazekas-Varasánd, Lippa stb. jó agyagja az őskorban sem lehetett ismeretlen. Néhol, pl. Paulison, határozott nyomai vannak ily műhelynek. Itt égették ki pl. *hálónehezékeiket*, mikkél azután a közel folyókra, a Marosra és a két Körösre mentek, hogy hálóikat a vízbe sülyeszthessék⁵⁾. E hálónehezékekhez, minőket különben kőből is készítettek⁶⁾, a csalódásig hasonlítanak azon agyagsúlyok, miket, a len és kender szabadkézzel való *fonásánál*, az ősszonyok használtak. A jobbadán kúpalakú s felül átfúrt pondusokat a

1) A nemz. muzeumban, 1876. jk. 171. (6—110.) és 302. sz. (7., 22—38., 46—67.) Az aradi lyceumban 43—4., 53—4., 82—3., 97., 99., 114—7., 128—9., 188. sz. A paulisi leletek rajzát, mely az edénydíszítést a maga fejlődésében tünteti föl (1—24. sz.) l. az előbbi lapon. Köszönetet mondok dr. *Hampel* József úrnak, a nemz. muz. régiségár örének, ki a muzeumban levő aradi régiségek kiválogatása és megrajzoltatása körül szívés készséggel támogatott. — 2) Békésm. muz. 86. sz. — 3) Aradon kivált a 162. és 198—201. sz. — 4) Az aradi lyceumban 81. és 165. sz. a. — 5) U. o. 8., 38., 112. — 6) Ilyen van egy az aradi kúnhalomból a Kölcsey-egyesületben.

fonás vagy szövés megfeszítésére alkalmazták, mint a folyókban a hálók súlyának növelésére. Pankotán átfűrt és csiszolt kőgolyók mellett valamivel kisebb ($1\frac{1}{2}$ cm.) átmérőjű agyaggolyót is találtak¹⁾, mely azokkal egy célra szolgálhatott, ha-ugyan — legalább részben — istentiszteleti célokra nem használták. Ez egyszerű pondusok, minőket Ágyán²⁾ és Simándon is találtak³⁾, valamint a különböző *orsófejek* és *orsóaljok*⁴⁾, annak bizonyosságai, hogy az őslakók ízlése az öltözetben való kényelmet is megteremteni ügyekezett, ha a varrásnál egyelőre hasított *csonttüvel* kellett is beérnie⁵⁾. Sőt *ékszereket* is aggatott magára; de a mint a vadászi⁶⁾ és székudvar-törökvári lelet mutatja⁷⁾, beérte jónagy cserépgyöngyökkel, vagy álfatfogakból összefűzött nyakékkal.

Paulisi őrlőkő.

Vadászaton és halászaton kívül már némi *földműveléssel* is foglalkoztak az ősemberek; agyagedényeiken gyakran látjuk a pelyva nyomát s Paulisról ismerünk egy *kőkést*, vagy sarlót is, mely a gabona learatására szolgált. Az arad-csanádi vasút pályatestének ásatásakor⁸⁾ Szent-Annán és Paulison találtak csillámpalából, aphanitszerű dioritből, vagy csak egyszerű homokkőből való *őrlőköveket* és egyszerű *magszúzókat*⁹⁾, melyekkel a gabonaszemeket lisztté törték össze. Egészen a mai tengeri-daráló kövekre emlékeztet a paulisi hegyen talált őrlőkő¹⁰⁾, mely — ha szabad összehasonlítani — legrégebb emléke az Aradmegyében ma úgy kifejlett malomiparnak.

Önmagát kitartóan képezve, az ősember lassankint odáig jutott, hogy

1) Nemz. muz. naplója, 85. és 165. sz. a. — 2) Békésm. muz. 21. sz. — 3) Török Béla gyűjteményében Simándon. — 4) A szentanna-simándi vasútvonalról az aradi Kölcsey-egyesület régiségei közt, 25., 26. — 5) U. o., 17. sz. — 6) Aradi lyceum, 69. sz. — 7) Ezt az erdő éjszaki részén, a Körös zsilipjének készítésekor találták egy bronzkarperecczel együtt; Részel székudvari tisztartó írzi. — 8) A Kölcsey-egyesületé, 24. és 35. U. o. Szent-Annáról újabban is adtak be lapos és gömbölyű őrlőkövet. — 9) Nemz. muz. 1876. — 171. (1., 3—4., 60.) s 302. (12., 39., 43., 45.) — 10) Az aradi lyceumé.

egy-egy *kunyhót* galyabíthatott a közös telep körül s ezekben *mécsest* gyűjtött esténkint¹⁾, sőt a homályosabb téli napokon is, hogy a mécs lángjainál könnyebben éleszthető tűz köré telepedve s annál melegebben végezze — kivált a nő — a maga munkáját. Az erdőhegyi, simándi, szentannai és paulisi függő²⁾ — s a simándi és csálai álló — részben csinos — mécsesek³⁾ már a műveltségnek e fejlettebb fokára utalnak.

II. A RÉZ- ÉS BRONZKOR.

Réz- és bronzfokosok, lándzsák, szerszámok és ékszerek. Arany- és ezüsttárgyak. Gyöngyök. A temetkezés módja. A vaskorszak. Barbár pénzek.

A világ haladt, az emberiség fejlett: a mai Aradvármegyében ép úgy és pedig lépést tartva, mint akár a Szajna vagy a Themse partján; sőt nálunk a kifűrt, tehát művésziesebb köeszközök sokkal számosabbak, mint Dél-Francia és Németországban. A mai Aradvármegye — mint az alföld egyáltalán — nemcsak nem gazdag csonteszközökben, hanem, az erdőhegyi, pankotai s papokhalmi leleteket nem véve, inkább szegénynek mondható a kő-szerszámokhoz képest. De megszűnik ezeknek minden mászt kizáró uralkodása is; a Kárpát s Mátra aljában leginkább képviselt *réz- és bronztárgyak* itt szintén csakhamar feltűnnek. A szegényebbek ugyan még igen sokáig, századokon keresztül használták kőbaltáikat, kővésőiket, kovanyilaikat stb.; a módosabbak azonban már jobban kedvelték a rezet és a bronzot.

Tudvalevőleg *Pulszky* lepte meg azzal a teljesen igazolt állítással tudósainkat, hogy hazánkban egy külön *réz-korszak* előzte meg a bronzkorszakot, kimutatván, hogy rézeszközök nem az ón hiányában készültek⁴⁾. Az általa felsorolt 240 darab réztárgy mellé 241.-nek írhatjuk most már az aradi lyceum gyűjteményében⁵⁾ levő vörösréz fokost, mely mindenesetre hazai, de nem oly biztosan aradmegyei lelet; e részben ajándékozója, fájdalom, nem mondhatott biztosat. A 242. réztárgy azon teljesen ép fokos, melyet Csermőn 1862-ben találtak⁶⁾. Alakja, technikája, de — a mi ennél

¹⁾ Kőkorbéli tárgyak közt találtak egy mécseszt a szentannai avargyűrűben. (A Kölcsey-egyesületé). — ²⁾ Aradi lyceum 105., 107. és 210. sz.; Kölcsey-egyesület, 33. — ³⁾ Lyceum 6. és 202. — ⁴⁾ *Pulszky* (A rézkorszak Magyarországon, 27. és 58. l.) szerint Lippáról és a murányi szőlőhegyekből (Vingáról) egy-egy rézcsákány ismeretes. »A rézszerszámok közt — úgymond az 58. lapon — legsajátságosabbak azon rendkívül hosszú és súlyos csákányok, melyek bronzból sohasem kerülnek elő s mondhatjuk, hogy ezek a legnagyobb és legsúlyosabb fémszerszámok, melyeket az őstörténelmi időkből birunk s melyeket máshol, mint Magyarországon, nem találunk sehol.« *Milleker* szerint (Tört. Értes. 1889. 4. és 5.) a régi Aradmegyének e két emléke a délmagyarorsz. muzeumban van; ez ellen l. *Patner*, u. o. 15. és 16. l., hol azt is kimutatja, hogy Pulszky hibásan említette leletheiyül Lippát, Csákova helyett. — ⁵⁾ 260. sz. a. — ⁶⁾ U. o. 150. sz. Báró *Bánhidý* Antal ajándéka.

főbb — anyaga is tökéletesen megfelel az imént említett leletnek¹⁾. A 243. azon rézburkolatú füles karczvső, melyet 1850-ben Al-Csilen találtak²⁾.

Aradban a milovai s keleten a Biharhegység nyugati lejtőségein a rézbányai, hajdan inkább művelt rézbánya elég anyagot szolgáltatott bronzeszközökhöz, melyek számára csak önt kellett más vidékről hozatni. S őstelepeinken valóban három helyütt, Déznán, Vadászon és Pécskán találtak olvasztó-tégelyeket és bronzsalakot³⁾, míg Pankotán bronzvéső és szarvasagancsok társaságában bukkantak bronzrögökre⁴⁾. E helyeken tehát műhely volt az őskorban.

Pécskáról egy bronzfokost s egy kerek, laposfejű csákányt ismerünk⁵⁾. Egyszerű nemessége által tűnik ki a paulisi bronz csákány⁶⁾. A már említett pécskai fokosnak fontosságát rendkívül emeli azon körülmény, hogy a szomszédos Peregén 1876 tavaszán több czizelirozott, csigavonalakkal díszített fokost szántottak ki⁷⁾, minőket csak kiváló, ünnepélyes alkalmaknál használtak. Az őslakók tehát már nemcsak az élet mindennapiságára

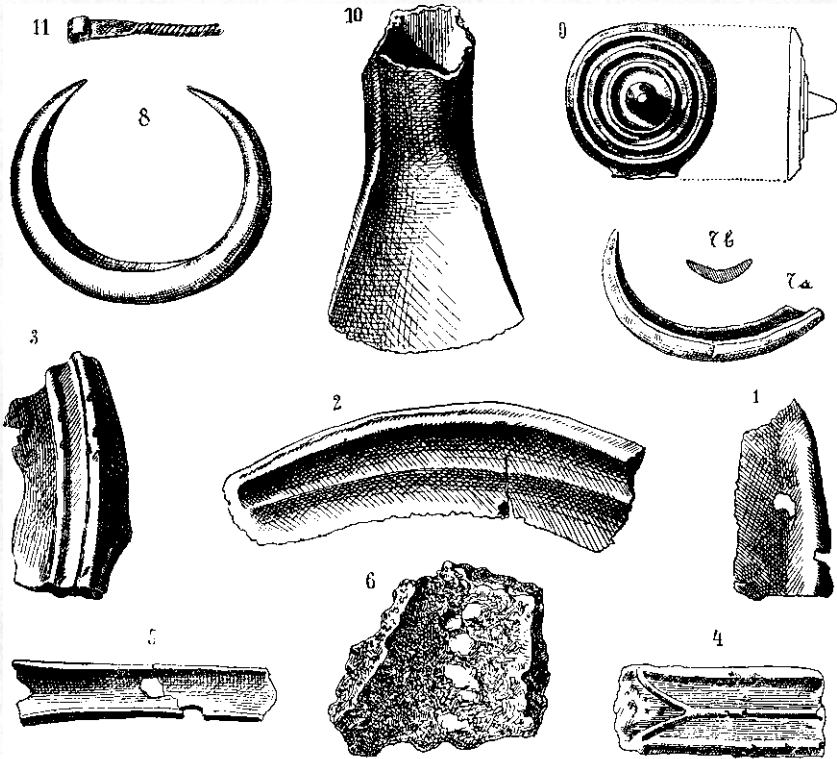
A peregi díszfokos.

gondoltak. Azon tény, hogy e fokos még csiszolatlan s oly állapotban maradt, körülvágás és idomítás nélkül, a mint a mintából kikerült, azt mutatja, hogy Arad őslakói helyben öntötték az ilyes művésziesebb tárgyakat is. A peregi fokos e nemben a nemzeti muzeum legszebb példánya. Baltáin, fokosain kívül lándzsáit is bronzból készítette már e kor, miről a paulisi erősen eléggül lándzsahegy tanúskodik. A pécskai bronztőrnek csak pengéje

1) Ez utóbbi tekintethen kétség merülvén fel, kérésre dr. *Ilidigh* Kálmán (ki fém-elemzéseit s más művei által épen e téren elősmert nevet szerzett a szakirodalomban) önként vállalkozott mindkettőnek vegytani elemzésére; s kiderítette, hogy míg pl. a *Jellenberg* által elemzett bieli bronz-szekerczében 88,4⁰/₁₀₀ tiszta réz mellett 10,53⁰/₁₀₀ ón s még némi kobalt s álny (Nickel) fordúl elő (l. *Fehling*, *Neues Handwörterbuch der Chemie*), s míg 9 rész rézhez világszerte átlag 1 rész önt használtak, addig a csermői fokos csak *nyomait* mutatja az ónnak; úgy, hogy azt koránsem tekinthetjük ötvénynek, hanem csak fertőzetnek. Már pedig alig van réz, mi természetállapotban némi ezüsttől s más fémeiktől menten fordúlna elő. (V. ö. *Roscoe*, *Chemie*. II. 248.) — 2) Nemz. muz. napló, 1851., 7. sz. — 3) Aradi lyceum, 27., 168., 173. A vadászti öntműhely tárgyai a nemz. muzeumban LI. 28. sz. a. kiállítva. — 4) Nemz. muzeum, 85—1884. — 5) Aradi lyceum, 170. sz. Utóbbi (melynek hossza 18,5, szélessége 2,3 cm.) a nemz. muzeumban, 16.6. (1883.). *Hampel* (A bronzkor emlékei Magyarhonban, XXX. tábla, 7. ab.) tévedésből közli egy szép tokos csákány képét, mint vadászti leletet, mivel az Erdélyből került a nemz. muzeumba. (LI. 28.) — 6) Rajza három fölvételben, Tört. Ért. 1876. — 107. l. Eredetije nemzeti muzeum, 1876. 302. sz., 40. a. — 7) *Lubbock*, A történelem előtti idők. Pulszky bevezetése. II. kötet, XXXVII. l. (Rajza a XXXV. lapon, XIX. ábra). — A Kölcsey-egyesületnek *Madarász* Antal által ajándékozott teljesen ép bronz fejsze lelőhelyét nem ösmerem.

maradt reánk; a penge végén két bronzszeg jelöli azon helyet, hol a markolat kezdődött¹⁾. Elég egyszerűen utalni rá, hogy ezen, a kónél sokkal élesebb fegyverek nemcsak a műveltségnek, hanem a harciasságnak emelkedése mellett is bizonyítanak.

Másrészt azonban nem szabad csakis vérengző vadat látni a bronzkor emberében. Az alsili füles *véső* és tál²⁾ s a pankotai *véső*³⁾ nyitja meg Aradmegyében a bronzkor békés alkotásainak sorát. Vadászon a Levelesfolyó balpartján levő téglaegetőben a már említett fémrögökön kívül bronzból karikát, vésőt, *sarlókés* és *tölcsercső* töredékeit stb. találták⁴⁾, Lippán pedig (a középkori Arad legnagyobb városában) két bronz *kalapácsot* lel-

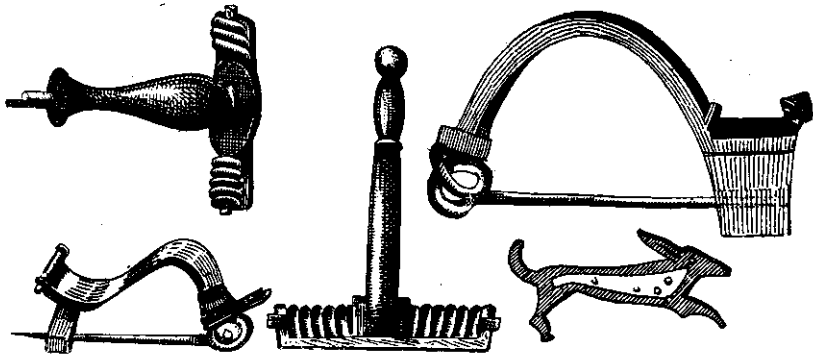
A vadászati bronzlelet.

tek⁵⁾. Valószínűleg Aradmegyéből való a Kölcsey-egyesület füles bronzvéssője is⁶⁾. A lakosok fogékonyak voltak már az élet kellemei iránt s jóval inkább ügyeltek *ruháikra* s *ékszereikre*. Ha azelőtt beérték azzal, hogy

1) Nemz. muz. 16a. (1883). — 2) Muzeumi jk. 1851. — 3) U. o. 1884., 85. sz., 2. Hossza 6 cm. Medgyaszay L. ajándéka. — 4) U. o. 1870., 120. (1—6.) sz., b. Simonyi L. ajándéka. (L. a mellékelt ábrát. Ezen 1—5. a sarló töredéke, 6. a bronzrög, 7. késhegy keresztmetszettel, 8. bronzkarika, 9. csattfesz, 10. tokosbalta. — 5) U. o. 1874., 1., 344. sz. (Ráth Gy. gyűjteménye.) Ki volt állítva az 1876. évi őstört. congressuson. (Hampel, Catalogue, 143. l.) — 6) 15. sz. a.

állatbőrrel, vagy épen gyékényfonattal takarják el testök meztelenségét, és hogy csak így védekezzenek az idő viszontagságai ellen, most a ruha czélszerűsége mellett annak külső díszére is ügyeltek. Kaczagányait, mint ezt a pécskai úgynevezett pápaszemes *mellsatt* tanúsítja¹⁾, hatszorosan, hétszeresen hajlított *fibulával*, részént gombos *bronzüvel* tartották össze²⁾. Az efféle tüt, ár gyanánt, *varrásra* is használták, s fonalat, vagy inkább állatbeleket fűztek bele.

Ékszerekre is bizonyos gondot fordítottak már, mit eléggé igazol a fibulák divata. Legszebb lelet e nemben azon aradi három fibula, melyek közül kettő sodrott rugóval, jó tüvel s részént hajlított, részént tág ívalakú előlappal van ellátva, a harmadik pedig bronz alapon fejéren zománczolt nyulat ábrázol³⁾. Ez egyúttal az első *kép*, melyet Aradban a bronzkorból ismerünk. — *Kar- és lábpereczeket* elég gyakran találnak az

Aradvidéki fibulák.

ősregiségei miatt oly nevezetes pécskai sánczban⁴⁾, Vadászon⁵⁾, Székudvaron, Simándon és Gelvácson⁶⁾. Peregen a Szondy-tanyán, dombos helyen, 1 m. mélyen 1885-ben porrá omlott csontvázat, egy fibulát s két bronz karpereczet ástak ki⁷⁾. Vaszóján 1881. májusában a felhőszakadás egy hegy oldalából 1 cm. széles és 4 cm. átmérőjű kettős bronzkarikát mosott ki⁸⁾. — Újjaikat is ékesítették; Peregen, Dombegyházán bronz gyűrűket ástak ki⁹⁾.

Sőt feltűnnek már a *nemes fémekből* készült *ékszerek és eszközök* is.

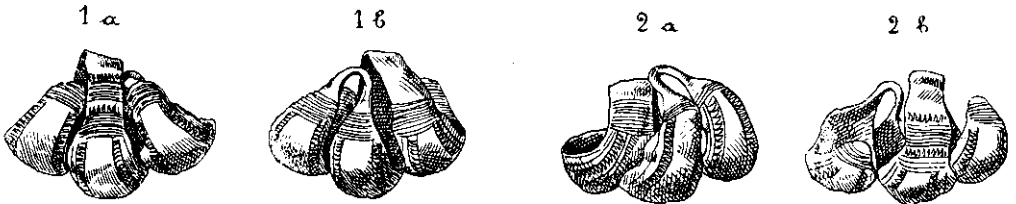
Állítólag aradi lelet három nyílt *aranykarika*, mely két vége felé egyre vékonyodik s egészben rovátkosan van díszítve¹⁰⁾. A szomszéd Pécskáról

1) Aradi lyceum, 55. sz. — 2) U. o. 174. sz. — 3) Találták az aradi 3. és 4. sz. vasúti őrház közt. *Lóczy* Lajos ajándékából — sok mással együtt — a nemz. muzeumé. — 4) Aradi lyceum, 171., 172. és 175. sz. — 5) A nemz. muzeumban. — 6) A székudvari *Rész*l tisztartóé, a simándi *Török* Béláé, a gelvácsi az aradi lyceumé. — 7) Dr. Szondy György tudósítása. — 8) Tört. Értesítő, 1882. — 36. l. — 9) Az aradi lyceumé. — 10) A nemz. muzeumé (ügyv. napló, 75—1883.) Az elsőnek és másodiknak súlya 6.10, a harmadiké 4.6, gramm. Átmérőjük 3—3.3 cm. közt változik. A muzeumba vétel útján került.

— bronz tárgyakkal együtt talált — két *aranylemezt* ismerünk; mindegyik domború, szívalakban háromszorosan hajtvá s külsején vésett vonaldíszszel ellátva¹⁾. Az is, ez is pénzül szolgált az ókorban. Az aradi nagyszerű *arany-merőkannáról* és a szentannai *aranykoszorúról* később, a népvándorlás korában lesz szó; de itt sem hagyhatom említés nélkül, mert hiszen kétségtelen, hogy a népvándorlás a bronzkor végén érte e vármegye területét. A zimándi kavicsgödörben talált *fülönfüggők*, *csattok*²⁾, a déznai várban lelt *ezüstfibula*³⁾, a kéthalmi pusztán Heraklitos ezüstjei közt talált

Aradi aranylelet. (Karika-péNZ).

Pécskai aranylelet. (Kétoldalról nézve.)

félhold alakú *aranydarab*⁴⁾, stb. kétséggkívül érdekes adalékai e kor műveltségének.

Fekete-Gyarmaton, egy csontváz mellett, arannyal befuttatott veres-réz-*fibulára* bukkantak⁵⁾, a mi azt mutatná, hogy ragyogni már a kevésbé módosok is óhajtottak; s e benyomást teszi ránk a vadászai bronz boglár töredéke is⁶⁾. A siklói határban állítólag 90 bronz fibulát találtak⁷⁾.

Nagyon kedvelték a színes *gyöngyöket*. Az aradi két khalcedon⁸⁾, a pécskai színes gyöngy⁹⁾, a feketegyarmati lapos fehér és gömbölyű zöld gyöngyből álló füzér¹⁰⁾, a Pil és Székudvar közt a földben 2 méter mélyen egy csontváz és egy kétfelé tört ezüstdarab mellett talált üveg kláris-sor¹¹⁾,

¹⁾ Egynek-egynek súlya 3.90 gr. Az arad-esanádi vasút ajándékából a nemz. muzeumé. (1883. — 16a., 1.) A mellékelt ábrán mindkettőt két állásból lerajzolva közlöm. — ²⁾ Az aradi lyceumban. — ³⁾ A nemz. muzeumban (1857. jk.) — ⁴⁾ *Aliletz*, Temes- és Aradvármegyék tört. és rég. emlékei. 21. l. — ⁵⁾ 1877-ben. A békésm. muzeumé, 18. sz. — ⁶⁾ Aradi lyceum, 69. sz. — ⁷⁾ Néhány a Kölcsey-egyesületé. — ⁸⁾ 1881-ben a 3. és 4. űrház mellől. A nemz. muzeumé. — ⁹⁾ Nemz. muz. 1883. — 16. Zs., 8. — ¹⁰⁾ A békésm. muzeumé, 6. sz. — ¹¹⁾ Békésm. tört. társ. évk. X. 205.

legfőképp pedig az almás-iratosi vörös, fejér, zöld (véletlenül tehát épen magyar nemzeti) színű gyöngyfűzér¹⁾ a fényűzés terjedésének tanúi. Némelyik egészen finom anyagból készült s kívülről néha arany sodrottszalakkal volt bevonva. Egy sem az aradmegyei ősipar gyártmánya, hanem — mindenestre már a bronzkorban — külföldről, nevezetesen délről, kereskedelem útján került ide²⁾. Figyelmet érdemel végül azon pillangókkal és négyszögletű üvegdarabokkal ékesített czifra, ezüst dísz tárgy, mely szintén kereskedelem útján juthatott Nagy-Iratosra, hol szántásközben, nagy kőhal-maz közt, kőszilánkokkal együtt fedezték föl³⁾.

S nem kevés fényt űzhetnek az élők, ha már halottaikat is díszbe öltöztetve tették nyugalomra. Mert e tárgyak jobbadán sírokból kerültek ki. Fájdalom, csak kevésnek felbontásánál ügyeltek az eltemetés módjára. Peregen dombos helyen, valószínűleg mesterséges dombban volt a bronzkori temető. 1886-ban ott, Szondy Imre tanyáján, egy méternyi mélyben találtak egy csontvázat. A csontváz fejjel délnek feküdt; a föld közvetlenül tapadt reá s a koporsónak nyoma sem látszott. A halott jobb karján két darab kinyitható sodrony bronzkarpereczet, melle alatt bronz fibulát találtak; lábfejei közt pedig egy talpas cserépcsészét, mely körül — feltűnő módon — nem fekete, hanem sárga volt a föld. A halott fogai még teljesen épek voltak; a koponyát s a láb- és karcsontokat ki lehetett emelni, a váz többi része azonban az első érintésre szétmállott⁴⁾. Pécskán, Simándon, Paulison, Szent-Annán több helyütt bolygatták már e kor halottjainak sírját; a csontokat és cserépedényeket azonban csalódva dobták félre a jobbadán kincs után epedő munkások.

A már említett halmokat a kő- és bronzkorban folyton használták; agyagedényeik törmelékeit s halottaik maradványait egyaránt őrzik azok.

Az eddigiekben csak a bronzkorszakról volt szó s egészen figyelmen kívül maradt a *vaskorszak*, melynek emlékeit oly bajos meghatározni. A vas legkevésbé állt ellen az idő viszontagságainak, a nedvesség s a lég hatásának; a simándi és kisjenői őstelepen talált vaslándzsa⁵⁾ — s a paulisi őstelepen kiásott vasnyilhegy ép úgy tartozhatik ezen vaskorszakba, mint a hogy újabb századok gyártmánya is lehet. Szépfalu és Kisfalud közt — a középkori Aradmegyében — egész csontvázakat mos ki az ágyát egyre bővítő Maros; de az onnan kikerült vasnyilhegy, a csontvázak bővebb megvizsgálása nélkül, még semmiesetre sem bizonyíthat a mellett, hogy itt a tulajdonképeni vaskorszak embereinek nyugalmát zavarja a Maros.

Alig hihetni azonban, hogy a görög és római befolyás, vagy pedig a hún és avar hódítás korában az őslakók nem méltányolták volna a te-

1) 1886-ból az aradi lyceumé. — 2) — *Rómer*, Műrégészeti kalauz, I. 48. — 3) *Tört. Ért.* III. 24. — 4) *Szondy*: Az Egyekből lett Kis-Pereg története. 24. 1. — 5) *Nemz. muz. napló*, 1846—1856. — V. (1847.), 21. sz.

rület vastelepeit, melyek önként kínálták kincseiket. Aradmegyét kétségkívül a bronz- és vaskorszak küszöbén érte a római hódítás és a népvándorlás. Déznáról pl. a bronzkorszakba sorozott szép kelta-érmeket őriz a nemzeti muzeum; de ki nem ösmeri azon úgynevezett *barbárpénzeket*, melyeket a vaskorszakba helyez a tudomány s fölteszi, hogy művelve hatott a vaskorszak mindenütt, hol ilyen pénzek előfordúlnak. Már pedig Ágris, Madrizesty és Szlatina vidékén oly nagyszámúak azok, hogy bizonyító erejüket semmiesetre sem szabad kétségbevonunk.

Ezzel azonban a történelmi idők küszöbére érkezünk; s ha még folyton tapogatózva kell is haladnunk, ha mesékkel, gyanításokkal és föltevésekkel vagyunk is kénytelenek kitölteni a mult elbeszélésének hézagait, legalább megvan az az előnyünk, hogy ismerjük már névszerént azon népeket, melyek Aradmegyében is éreztették átalakító hatásukat.

II. ARAD A RÓMAISÁG KORÁBAN.

Agathyrrok. Görög hatás az érmekre. A dákok. Traján-hagyományok. A rómaiság jelei. Zermizirga és Zíridava. Épületek, utak, bányák stb. maradványai. Éremleletek. Dacia limese s egyéb sáncsok.

Heraklesznek s a hylaeai szörnynek három ikergyermeké közül *Agathyr*s, ki atyja íjját megfeszíteni nem bírta, kivándorolt anyja hazájából s hazánk mai délkeleti felföldjén települt meg, a Maris-folyó mellett, mely az Isterrel egyesült¹⁾. Marisnak a mai Marost s az ennek torkolatától délre eső Tiszát, Isternek a Dunát nevezték²⁾. Ez agathyrrok fényűző emberek voltak, kik nagy előszeretettel hordtak aranyékszereket. Közös feleségeket tartottak, úgy, hogy testvéreknek tekintették, s irigységgel és ellenségeskedéssel nem bántották egymást. Erkölcseik, szokásaik különben a thrákokra emlékeztettek.³⁾ Krisztus előtt az V. században tehát egy, a később nagy történeti szerepű gétákkal és dákokkal rokon népséget találunk a Maros mentén, melytől odább éjszakra eső területet nem is ösmertek az Alduna vidékén s a Fekete-tenger partjain élő görög gyarmatosok. A görögök főképp az arany miatt keresték föl e tájakat, melyeknek ezen lakóitól erednek a Maros vidékén mindenütt, Aradmegyében is előforduló kő- és bronzleletek. Ezek a leletek s Herodot leírásai egyaránt a mai, úgynevezett természetes népekkel egy fokon állóknak bizonyítják az agathyrrokot, gétákat és dákokat, kiket az árja nyelvcsalád tagjai közé számíthatunk a jazygokkal és szármátákkal együtt⁴⁾.

A tulajdonképeni gétákat vagy dákokat a Kr. előtti IV. századtól a kelták délről s a bastarnák (vagy a szármát roxolánok és jazygok) éjszakaról szorították a Kárpátok délkeleti felföldjére, hol csakhamar magukba olvasztották a rokon agathyrrokot, s Dacia névvel hatalmas országot alapítottak. *Burvista* király idejében (a Kr. e. I. században) a dákok már a a Tiszáig kalandoztak. *Augustus* korától kezdve elég bajuk volt velük a légióknak.

A barbár karikapénzeket már a IV. századtól kezdve kiszorították a

1) *Herodot* történetei. IV. könyv, 10., 48. — 2) *Hunfalvy*, Magyarország Ethnogr. 59. — 3) *Herodot*, IV., 104. — 4) *Hunfalvy*, 97—98. 1.

görög pénzek és ezek utánzatai, melyek az államban-élés első bizonyosságai. Az attikai pénzlábat Dacia is elfogadta és II. Fülöp módjára verette a maga pénzeit. Aradvármegyében Kis-Jenő vidékén egész gyűjtemény került e féle pénzekből a bécsi császári régiségtárba¹⁾. Ágrison a Botpatak völgyében 1880. július 18. cserépedényben egyszerre 132 ilyen barbár érmet találtak. Az egyiknek avers oldalán jobbra fordult szakállas férfiú van ábrázolva, fején háromsoros babérmaléval; a revers oldal balfelé menő lovas férfiút mutat; a másiknak avers lapján arcélben fölvetett és három gyöngy-sorral díszített férfi-fej látszik, a reversen pedig jobbra tartó lovas, előtte O jeggyel²⁾. A lelet, melynek egyes darabjait 2 frtjával adogatták el az aradi piacon, — egy tudósítónak föltevése szerént³⁾ — épen a pénzöntés helyéről való lehet, mert a példányok egyazon jellegűek, s oly épek, hogy talán még forgalomba sem kerültek. Némely darab tökéletlenül van készítve, s a jobbra fordult dús hajú férfiúnak csak félképét vehetjük ki. Lőkősházán 1817-ben⁴⁾, Paulison 1854-ben⁵⁾ s azóta Borosjenőn *ΣΩΤΗΡΟΣ ΑΚΑΣΟΥΣ ΘΑΣΙΩΝ*, Kutason (1862-ben) Molossi Epiri⁶⁾, Kéthalthmon — egyszerre 120 darabot — Heraklitos, Ágrison néhányat *PH. ΝΟΥ. ΑΠΟΛ.* és *ΝΟΚΑΗΣ* felíráttal s bikával jelzett⁷⁾ görög pénzeket, Déznán pedig görögutánzatokat⁸⁾ találtak. A legszebb ilyen utánzatok közé tartozik azon 6 barbár érem is, melyekre 1873-ban a madrizesty-szlatinai útvonalon akadtak; ezek közül hármon jobbra, kettőn balra induló lovas és egyen egy jobbra menő ló van ábrázolva⁹⁾. Valamennyinek anyaga ezüst.

A rómaiak görög alattvalóival való csendes érintkezést Burvista halála után megzavarta az a nagyszabású politika, melyet *Decebal* kezdett űzni. Midőn, incselkedéseit megunva, Domitianus hadvezére, Julianus közvetlenül Sarmisegethusára akart törni, Decebal Pannoniára zúdította a magyar alföldön kőborgó harcias törzseket s békére kényszerítette az imperatort. A föltételek szerént, egyebek közt, római mérnököket, tiszteket és munkásokat kell vala Daciába küldeni¹⁰⁾, s nem lehetetlen, hogy azon sánctvonalak közt, melyek ma több párhuzamos vonalban metszik Aradmegyét, az egyik ezen mérnökök terve szerént készült s hogy ezért nem felel meg mindenben a római töltés-építés minden föltételének. A dák király jól felhasználta a béke éveit s városokkal, várakkal védelmezte a dél-

1) *Téglás*, Őskori nemes fémbányászatunk némely adalékai, 29. — 2) A lelet leírása *Ormos Zsigmond*tól, Tört. Értes. 1883., 45—6. l. — 3) »Alföld« 1880. — 170. sz. — Ez érmekből azonban 7 darabot Nasch Illés 1885-ben az aradi lyceum régiségtárának ajándékozott. Az érmek nagyobb részét *Granichstädten* budapesti ékszerész vásárolta meg, hogy mint óralánczra stb. való jójout bocssássa árúba; mint ilyen, Aradmegyében általánosan ösmeretes. — 4) B. Bánhidy Albert ajándékából a nemz. muzeumé. I. Arch. Közl. IV. 161. — 5) Az aradi lyceum régiségtárában, Nyári Béla ajándéka. — 6) *Archaeol. Közl.* III. 173. — 7) Parecz, Aradmegye ism. 14. Az ágrisi ezüst *Balis* Gábor úr N.-Halmágyon. — 8) *Archaeol. Közl.* II. 45. — 9) A nemz. muzeumé. L. 158/1-73. Ű. N., 1., 3., 5., 8., 10. ábra. — 10) Dio Cassius, 67., 6.

keleti felföldnek párkány-hegyeit, kivált nyugaton, hol az országnak az alföld és Pannonia felé nem voltak jó természetes határai. A Duna-Tisza között lakó kivándorolt (metanasta) jászokat szinte közreszorította a római és a dák hatalom, mely utóbbi már-már a Tiszáig terjedett.

Decabal dák király nagyon veszélyes ellensége volt egy *Domitianus*-nak, de nem imponált egy *Trajanus*-nak. A mint épen betelt Krisztus születése után az első század, hatalmas hadat indított ellene az imperator; átkelt a Dunán, harcz nélkül vonult végig *Decabal* szövetségesei, a szármáták lovas alföldi népe közt s egyszerre, úgy látszik, két vonalon támadt. A Temes-Bisztra völgyén fölfelé a Vaskapun át Sarmisegethusára s a mai Aradtól a Maroson föl, Déva irányában¹⁾. Délnyugatról jövő támadás észszerűen csak e két völgyön át érhetette Daciát; s egy tudákos hagyomány szerént²⁾ *Decabal* csakugyan ez oldalról várta azt. Bölcs előrelátásból ő építtette volna Arad vagy Hrad várát s annak környékén előre szörnyű nagy sírokat ásatott, hová *Trajanus* egész seregét temethesse. A 100—107. év közt azonban, két nagy hadjáratban, teljesen legyőzte őt a császár, ki azután az öngyilkos király futó hadának romjait hantolta el Arad közelében a glogováczi öt halom alá. Majdnem tizennyolcz évszázad óta porladoznak ott a dákok; s nem egynek csontját találták már meg, a mint késő utódok a halmokat bolygatták.

Ha még oly gyermekes is ez a mese, annyi áll, hogy a nép Aradmegyében most is megőrizte *Decabal* és *Trajanus* emlékét. Amannak tulajdonítja a kovaszinczi templom és a déznai vár építését³⁾ s emennek a vármegyén végigvonuló sánczokat, melyeket általán Traján útjának (drumul lui Traianu) nevez. Azt a felvilágosítást, melyet róluk papjaitól s más írástudóktól egykoron kapott, hagyományyá tette.

Nem kell azonban, legalább e helyütt, bővebben bizonyítgatnom, hogy a Maros vonalának hadi jelentőségét mindenesetre már a rómaiak fölismerték s hogy azt, a Dacia nyugati része előtt levő szakasz mindkét partján, tehát oly helyen is megerősítették, hol a lakosokat inkább csak szövetségeseiké tették, mint alattvalóikká. A mint ugyanis megszűnt a hódítás zaja Daciában s a legiók átvehették a rómaivá-tevés nagy munkáját, a Maros partjának védelme s várakkal való megerősítése a XIII. iker légiónak jutott feladatúl. Német-Csanádon ép úgy találtak ennek bélyegével ellátott téglákat, mint Bulcson, mely a középkorban Aradmegyéhez tartozott.⁴⁾ S e két ponttal jelezve van Magyarországon is azon, maros-

¹⁾ *Salamon*, Budapest tört. I. 170. — ²⁾ *Fábián*, Arad. I. 2—3. — ³⁾ P. Nagy László (Orodias, 49. l.) tudákos megjegyzése szerént Dézna neve a Decinának, vagy Decerinának összevonása s e név *Decebalt*, az építtetőt, jelentené. — ⁴⁾ *Rómer* a Századokban, 1868. — 428. V. ö. Századok, 1883. 161—2. Maga a bulcsi téglá felírata: »LEG XIII G« azaz legio XIIIa gemina. Kiadta az Archaeol. Közl. 1868., 191. l. és *Desjardins-Rómer*: Inscriptioes Monumentorum Romanorum; 168. l., 445. sz.

menti hadiút, melynek daciai részét újabb időben állomásról állomásra csaknem teljes pontossággal megállapították¹⁾.

A XIII. iker-légió sokáig lakott Daciában s tőle származik Dacia legtöbb feliratos emléke, sőt Alsó-Pannoniában is egynéhány²⁾. A légio, mely már a hódításban is résztvett, Apulumban (Gyulafejérvárt) tartotta főhadiszállását s onnan egészen a mai Szeged tájáig felügyelt a jászok földén keresztül vezető útra, mely Pannoniát s Daciát kötven össze, kereskedelem és védelem tekintetében egyaránt fontos volt.

A Maros balpartján, hol délfelé körülbelül az éjszaki szélesség 46. fokáig kell keresnünk a középkori Aradmegye határait, veszély idején más légiók is megjelentek s valamivel jobban kifejezett a rómaiság. De épenséggel virágozott az a (Ferrótól számított) keleti hosszúság 40. fokától odább keletre, vagyis az Araddal határos Hunyadban és környékén. A mint a mai Aradmegye legdélekeletibb részén az Almás-patakot fölveszi a Maros, Hunyadmegyében, Zámon vagyunk s Aradmegyétől pár lépésnyire oly parkban sétálhatunk, melynek fő érdekességét a környéken talált római szobrok és síremlékek képezték s részben képezik ma is. Pár lépéssel odább nyugatra már semmi maradandót sem alkotott volna a római? A dévai muzeumban, a demsusi gkel. templomban, a hajdani Sarmisegethusában s annyi más helyen tett látogatás, egyéb adatok híjján is, valószínűvé tenné, hogy a rómaiság rendkívüli hódítása nem állhatott meg mereven a hosszúság 40. fokánál s hogy érezni kellett annak hatását odább nyugaton, ott is, hol a Maros már az alföldre ért.

Aradmegye római leleteit azonban alig érdemes említeni a szomszéd Hunyad gazdag emlékei mellett. Állandó építkezés nyomát a Maros mellett csak Bulcson és Paulison találjuk. Kis-Batta (Batucza) és Batta közt, melyek egymással szemben fekszenek, a Marost összeszorítják a Kárpátok és sziklái még a meder alatt is folytatódnak. Keleten Soborsin és Valemare közt egy második szoros van. E két szoros közt azonban be Czeláig, Bakamezőig és Osztrovig ismét kitágul a völgy s elül szinte elszigetelve áll Bulcs. A falu és temető éjszaknyugati részén alig járható bozótos földhátan csekély romok látszanak, melyek egy középkori apátság templomából és kolostorából származnak. A légio jegyeivel ellátott téglákat felhasználták a szerzetesek. 1871. márcz. 21-én, midőn a bulcsi apátság nyolczszögű szentélyének tömör falait lerombolták, hogy föléje a mostani új templomot emeljék, a romok közt számos római téglát, századunk első felében pedig, a nép elbeszélése szerint, más régiségeket, nevezetesen sarkophagokat is találtak itten.³⁾ Mindezt elhordta, beépítette, vagy elfecsérelte a nép; a romok tüzetesebb megvizsgálása azonban még most sem múlta idejét. E

¹⁾ A vezeli castrum köveit 1806-ban beépítették az Aradfelé vivő országútba! (*Neigebaur*, Dacien 52.) Így pusztúlhatott el az út aradmegyei része is. — ²⁾ *Dejardins*, u. o. 139. l., 273. sz. — ³⁾ Történelmi Adattár, II., 378. l. *Rómer* e romokat 1868-ban vizsgálta meg.

helyen mindenesetre római telep állott, melynek neve, ha egyetlenegy adatnak, a II. századbéli Ptolemaeusnak hihetünk, *Zermizirga* volna¹⁾.

Odább nyugaton Lippa és Paulis közt a Maros balpartján, a most Temesben levő Újfalú (Neudorf) falu mellett a legelőn (az úgynevezett Steinbuckelen) a délnyugatról északkeletfelé vezető római sáncz mellett ma is látható egy propugnaculum²⁾. Paulis és Szabadhely közt viszont több felírtos római téglán kívül elég ép bolthajtásokat és felül boltozott kis téglafolyosókat tártak fel, melyeknek üregét, sőt a boltozat tetejét is omlott föld borítja. Figyelmet érdemel, hogy ezen 125 cm. magas folyosók, a föld alatt 1 méter mélyen, délnyugatról északkeletnek, tehát a római sáncz csapásának irányában haladnak³⁾.

Feltaláljuk a rómaiság nyomát Arad-Hegyalja tövében s magának a megyének síkságán is. A leletek szintén túlnyomóan érmekre szorítkoznak, mi eléggé mutatja, hogy nemcsak a germánokat, de az itt lakókat is «megtanították» már a rómaiak a pénz elfogadására.

Arad-Hegyalja nyugati részét valószínűleg castrum védte. Bohus János, Aradvármegye főispánja, a XIII. ikerlégió jegyével ellátott kút-téglákat talált a *világosi* középkori várban⁴⁾, melynek falába sok római téglát építettek be.

Odább északkeleten különösen két pontot nem hanyagolhattak el a rómaiak. Az egyik a Hegyes-Drócsa északnyugati része, hol a Fejér-Körös teljesen a síkságra lép; s a másik, valamivel odább keleten, a Fejér-Körös utolsó szorosa. Amott jelenleg Boros-Jenő, emitt Boros-Sebes áll.

Boros-Jenőről bizonyos tudákos hagyomány maradt fenn, mely szerint *Hadrianus*, mások szerint *Valens* császár (!) palotát építtetett ottan, *Probus* császár (!) pedig szállótökékkal ültette be a Makra hegyét, illetőleg Kövespatakat⁵⁾.

1) *Ptolemaeus* (Geogr. Lib. II. *Magini* János 1597. évi kiadásában a 72. lapon) Zermizirgát a kel. hosszúság 49°30'-e s az éjsz. szélességnek éppen 46.°-a alá teszi. Ptolemaeus a szélességre nézve csak igen ritkán tévedett, itt pedig egész hibátlanul járt el. Ziridava 20'-cel odább éjszakra, de ugyanazon hossz. fok alatt esik. Észszerűbb tehát Bulcsal azonosítani Zermizirgát. A hosszúságot illetőleg *Salamon* figyelmeztette legújabbban a tudós világot (Budapest története, I. 213.), hogy Ptolemaeus hosszúsági foka egy mostani fok 50'-ével s 30'-e a mostaninak 25 perczével ér föl; s hogy e fokok meghatározásában néha 1—2 fokot is téved az alexandriai tudós. Ezt szem előtt tartva, a Zermizirgára nézve Ptolemaeusnál jelzett 49°30' a valóságban 41°15'-cel egyenlő, (s így Zermizirga körülbelül Gyulafejérvár helyén lett volna), míg Bulcs tényleg a kel. hossz. 39°46'-e alatt fekszik; tehát Ptolemaeus 1029'-cel tette odább keletre a hosszúságot. Tévedésének oka az lehetett, hogy Bulcsnál erősebb kanyarulatot tesz a Maros északnyugat felé; ő pedig a hosszúságot az utazók lépésmérései, vagy egyszerűen csak világtájak szerint határozta meg, miért is rendesen tévedett a folyók kanyargásainál fekvő városok meghatározásában. *Gooss* szerint (Studien zur Gesch. des trajanischen Daciens, 50—51. I.) itt Ziridava állott; ezt azonban odább éjszakra kell keresni. — 2) *Torma* Károly 1882. aug. 26. maga is annak ösmerte el. — 3) Történ. Értesítő, II. 103. — 4) E téglák a nemz. muzeumba kerültek. — 5) L. Thiele és Chevapovich munkáit.

Az a kővár, melynek építését 1652-ben fejezte be Haller Gábor, korának legkitűnőbb magyar várépítője, a borosjenői nép szerint a régi római castrum helyén emelkedik. A várnak maig fenntartott négyszögletű alakja szolgálja bizonyosságul.

Ezt a hagyományt annál a néhány pénzeletnél s elkallódott régi tárgynál jobban bizonyítja azon körülmény, hogy épen a mai vár s az állítólagos castrum irányában, Boros-Jenőtől éjszakra az istvánházi major előtt az Erdőhát felé római töltés vezet. E töltéstől nyugatra marad a Gyeszima nevű irtott rész és keletre a Regyitar nevű mezőség. A töltés túlmegy a Töz patakán és Csermő s Mocsirla közt Kislaka — tehát Biharvármegye — felé folytatódik. Az erdőségben egész határozottan látszik a szerkezete, míg Boros-Jenő közvetlen közelében körvonalai elég elmosódottak. Ha már most tudjuk, hogy azon három töltésvonalból, mely Daciának az alföld ellenében való védelmére a mai Aradmegye területen emelkedett, a középső Temes-Újfalútól Ágrison és Ternován át Sikulaig, az ehhez legközelebb eső keleti vonal pedig Dudtól Repszegig, de éjszakfelé mindkettő csak a Sebes-Körös balpartjáig ért; s tudjuk viszont, hogy e két vonaltól teljesen függetlenül, épen Boros-Jenőnél, a Körös jobbpartján kezdődik egy új limes, mely azután a Fekete-Körös felé vezet, beláthatjuk, hogy Repszeg és Sikula közt a Fejér-Körösnek kellett pótolnia a határt. S ha Sikula és Boros-Jenő, e közeli szomszédok, közt összefüggött is valamikép a limes, oly szöveget képezett, hogy Borosjenőnél ennek s a Körösnek védelmére okvetetlenül kellett valami erődöt építenők a rómaiaknak, mint a hogy megerősítette e helyet minden később jövő nép.

Mintegy 15—20 kilométerrel odább, szintén a Sebes-Körös jobb partján, egy másik telep állott. Legalább Ptolemaeus szerint Zermizirgával ugyanazon hosszúsági fok alatt, de a szélességnek 20 perczével odább éjszakra feküdt Daciának egy másik városa, *Ziridava*¹⁾. Ez a két fok épen a mai Berza, Boros-Sebes és Buttyin által képzett háromszögben metszi egymást s így itt, körülbelül a Sebes-pataknak a Körösbe való ömlésénél,

1) *Ptolemaeus* szerint *Ziridava* a kel. hossz. $49^{\circ}30'$ -e, vagyis — átszámítással — annak $41^{\circ}15'$ -e, míg Boros-Sebes tényleg a kel. hossz. $39^{\circ}47'15''$ -e alatt fekszik s így $1013'$ volna az eltérés; sokkal csekélyebb, mintha Nagy-Szebennel azonosítanók (hol különben Cedoniét, Praetoriumot vagy *Castra Traganát* is keresték), mely $41^{\circ}48'58''$ h. és $45^{\circ}47'4'$ sz. közt fekszik (V. ö. *Vass*, Erdély a rómaiak alatt, 103.); vagy ha épen egynek vennők Békés-Gyulával, mely $38^{\circ}55'30''$ alatt épült s így $2019'45''$ -cel odább nyugatra, s $18'45''$ -cel odább éjszakra, míg Boros-Sebes az éjsz. szél. $46^{\circ}23'16''$ -a alatt, a három város közt kijelölt pont pedig valamivel odább délen fekszik. A Ptolemaeus által (id. h. 72. l.) kijelölt $46^{\circ}20'$ szélesség tehát, kivált ha a szokásos correctivumot is tekintetbe vesszük, teljesen megfelel a valóságnak. Mennyire eltérnek Ptolemaeus hosszúsági fokai a valótól, bizonyítja, hogy ő Napocát a hossz. 49° , vagyis, átszámítva, $38^{\circ}20'$ alá teszi, holott a $41^{\circ}20'$ alá esik s így $30'$ a különbség. A szélesség (Ptolemaeusnál $47^{\circ}40'$, tényleg azonban $46^{\circ}53'$) kivételkép szintén igen nagy eltérést mutat s nem csoda, ha ennek következtében sokféle

mint védelemre amúgy is alkalmas ponton állt Ziridava, ha-ugyan hitelt adhatunk Ptolemaeus táblázatának¹⁾.

A kijelölt pont mindenestre fontos.

Innen nyílt az út az erdélyi aranybányákhoz, másrészt a Bököny- és Sebes-patakok mentén az aradi ércztelepekhez. Épen e vidéken — Berzán, Gurahonczon, Bohányban, Déznán stb. — találják a legtöbb római érmet; Zimbrón, Kiszindián és Voszdócson római bányaművelés nyomait sejtik s ha ezekről biztosat nem mondhatnak is, határozottan föllelik azt Aradmege keleti határától 10—15 kilométerre, Körösbánya és Karács vidékén²⁾. E vidékre a Fejér-Körös völgyén fölfelé rendes út vezetett s az Ocson, a mostani hídon alúl levő kőhid alapjait a nép római korbelieknek tartja. Boros-Sebes szomszédságában, Déznán még fenn a várromok közt is találtak római fibulákat, ékszereket s érmekeket³⁾; a Fejér-Körösnek egy baloldali mellékvizénél fekvő Fericsén a század elején egy ódon templom romjai közt köveket láttak, állítólag római felirattal; mivel azonban az oláh pásztorok már akkor kereszteteket véstek e kövekre s kipattogtatták az írásokat és jeleket⁴⁾, — azóta pedig még a köveket is széthordták, — bizonyosat e tekintetben sem mondhatni. A vidék rómaiságának leghatározottabb bizonyosságai mégis az ú. n. *római sánczok*, melyekről alább lesz szó.

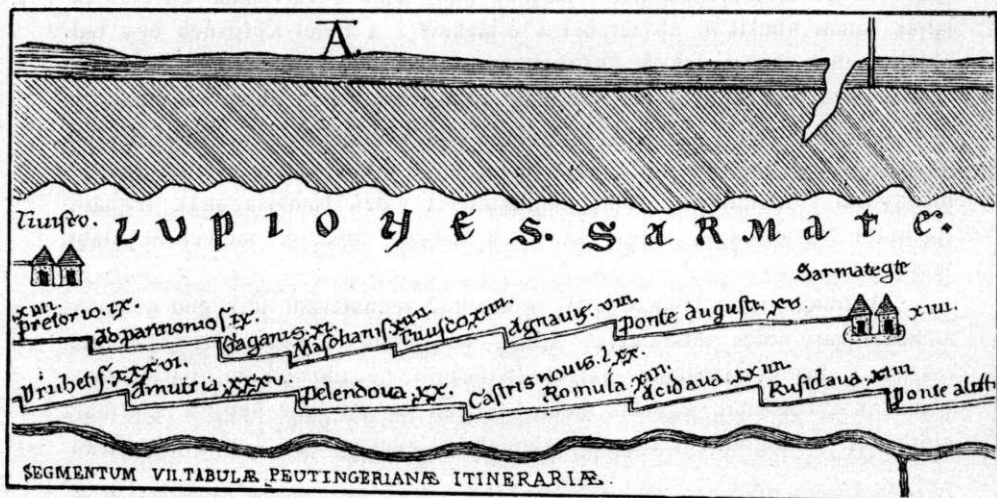
A római birodalomnak a IV. századból fennmaradt térképén a Maros melléke már nincs feltüntetve. Annak balpartján, a középkori Arad déli részén, a bizonytalanságot, tájékozatlanságot bevalló fekete, párhuzamos vonalak sorakoznak egymás mellé, csupán az ott lakó nép, a szármáta lupigónok (Lupigones sarmatae) vaunak megnevezve⁵⁾. A mostani Arad-

keresték a tudósok Napocát, míg végre *Mommsen* (Corpus Inscriptionum Latinarum, III. k., 169. l., VIII. sz.) a feliratokból mutatta ki, hogy Kolozsvár területén állott. Ott azonban, hol feliratos köveket nem találnak, jobb adatok híjjában Ptolemaeusnak kell hinni; de mindig szem előtt tartva azt a körülményt, hogy ő egy-két fokkal rendszeren odább keletre teszi az illető várost, mikor a valóság földérintésénél igen is figyelembe kell venni a helyrajzi körülményeket s kivált a földrajzi tényezőket.

1) *Téglás* szerint (A rómaiak daciai aranybányaszatáról, 15. l.) a Fejér-Körös mellett katonai táborhelyet nem ismerünk s így e folyó felső vonalát s a Marost, nyugaton egészen az arad-hegylajai limes vonaláig, Micia (Veczel) őrsége védte. A községi élet azonban nem hiányzott, mint ezt pl. Körösbányáról maga *Téglás* is mondja (40. l.) s hogy e gyarmatokat utóbb helyőrségek védték, egyes leleteken kívül már csak abból is következik, hogy a limest nem hagyhatták csapatok nélkül; Boros-Sebesre nézve pedig megállapíthatni, hogy a Körösnél épen ott végződött a limes egyik szárnya. — 2) *Téglás*, u. o. 40—42. A zimbrói vasbánya mellett egyidőben rézbányát is nyitottak, miközben ott római méceszt találtak. (Ez most, tudtommal, a belényesi gymnasiumé). Voszdócson állítólag aranybányát műveltek a rómaiak. A Halmágyról Lungosóra vezető út mellett látszik az egykori bánya, mely mindjobban omladozik, de 40—50 lépésnyire még járható. — 3) P. Nagy L. *Orodias*, 49. — 4) P. Nagy L. *Aradm.* ism. (A nemz. muz. kézírata), V. 161. — 5) *Peutingeria* tabula itineraria. Bécs, 1753. A VII. szelvény A. darabja tünteti föl a Duna-Béga között; a Béga-Maros köze már nincs kidolgozva. (L. e. könyv köv. lapját.)

vármegye területe, úgy látszik, nem érdekelte már Róma geo- és kartographusait.

E közben nagyobb fennakadás nélkül kereskedtek egymással győzők és legyőzöttek. Már a római köztársaság utolsó századából való családi érmekeket is találtak Aradvármegyében, Kapruczán a Maros mellett Carisius Vibius, Plautius, Antonius, L. Hostilius Saserna és Caesar¹⁾ s Moroda körül a Csiger partján a Carisius, Cordius, Didius, Junius, Plautius, Pompeius, Roscius, Tititius, Vibius és Caesar²⁾, — a kutasi pusztán (1862) Afranius, Coponius, Sicinius, Sentius, Terentius, Lucanus családjaitól³⁾ és J. Caesartól. — 1854-ben Paulison is leltek néhány családi s 1879-ben Vadászon néhány consularis érmet⁴⁾.

Peutinger térképe.

A császárok pénzei *Nero* ideje (54—68.) óta elég gyakoriak. Új-Panát és Kovaszincz közt Nerótól 2, *Galbától* 1 s *Vitelliustól* 3 darabot talált 1872-ben egy román fiú⁵⁾. *Vespasianustól* Aradmegyéből csak a délmagyarorsz. muzeumban 46 darab van 15 változatban⁶⁾, 2 a nemz. mu-

1) Legrégibb, Kr. e. 100-ból, a T. Carisius-féle ezüst moneta s Kr. e. 73-ból C. Vibius C. F. ezüst dénárja. Érdekes Kr. e. 57-ből a Plautia-familia dénárja a szárnyas Aurorával s 50-ből a Familia Antoniaé, vagyis a polgárháborúban Marius egyik praetorának, Q. Antoniusnak fűrészes karimájú pénze. Hostilius dénárján egy Venuső látszik. Caesar két különböző pénze a Kr. e. 48. évből való. (Az aradi lyceum régiségei közt.) — 2) A helytartótanács ezeket 1867-ben 17,715. sz. a. küldte át a nemz. muzeumhoz. L. Muz. jegyzőkönyv, 1869. 19. sz. — 3) *Miletz*: Temes- és Aradvármegyék tört. és rég. emlékei. 22. Ezt az Arch. Közl. III. 173. ismeretlen helyről valónak mondja. — 4) Amaz az aradi lyceumé, emez a nemz. muzeumé. (Napló, 1879. — 4. sz.) — 5) A délmagyarorsz. muz. főkönyvében 1—5. sz. a. Leírta *Deszpinitz* Péter a társulat 1873. évi emlékkönyvében. — 6) U. o. 6—31. sz. a. Leírásuk az említett emlékkönyvben, 60. l.

zeumban¹⁾ s ugyanannyi Halaváts Gyulánál. Valamennyi Kovaszinczről. *Titus*-tól 15 s leányától Juliától 1, *Domitianus*tól 12 (ide nem számítva a vadászti templom építésekor 1883-ban találtakat) s *Nervától* 2 érem ösmeretes²⁾).

M. *Ulpus Trajanus*ra, Daciával együtt e vidéknek is meghódítójára a kovaszinczi 34 darab (18 féle) ezüst dénáron kívül³⁾ főkép a Kis-Peregen, szántásközben talált «NERVAE TRAIANO AVG. GER. DAC. PMTR» felíratú bronz pénz emlékeztet⁴⁾. Utódai közül különösen *Hadrianus* (117—138.) érmei forogtak közkézen. Vadászon és Szent-Annán (az ú. n. avargyűrűben) néhányat, Kovaszinczon egymagán 23 darabot hozott felszínre az ekevas, *Sabina* császárné és *Faustina* senior 1—1 dénárjával együtt⁵⁾.

Antonius korára (138—161) két ezüst utal Kiszindiáról. Az egyikken ANTONINUS AUG. IMP. s a bőség szaruja köré I. M. P. II. G. O. S. III. P. M. A. P. XIX., — a másikon D(IVUS ANTON)INUS AUG. GOT. III. P. s túldalt VOTA PUBLICA van írva⁶⁾.

Marcus Aurelius (161—180.) korából szép arany pénzeket adtak be Bohányból a nemzeti muzeumba, mely a szomszéd Déznáról «számtalan» ezüst és réz római éremmel gyarapodott. Tőle való pénzeket Ocson is találtak⁷⁾. A tauczi patak mellett 1800-ban a szél egy vén tölgyfát kicsavarván, annak tövéből pásztorgyermekek két darab SEVERUS IMPER. köríratú ezüstöt vajtak ki, másik oldalán Fortuna képével⁸⁾. A leírásból nem tűnik ki, *Septimius Severus* (193—211.), vagy *Alexander Severus* (222—235.) pénze-e? Pannoniával azonban amaz állott élénkebb összeköttetésben.

III. *Gordianus*tól (238—244) Livádián találtak egy ezüstöt⁹⁾. *Philippus* Arabs (244—249.) az utolsó imperator, kitől Aradmegyében Kiszindián egy Daciára emlékeztető rézérem maradt reánk. Arcsképe körül IMP. M. JUL. PHILIPPUS AUG. s az érem másik oldalán PROVIN. DAC. AUG. IMP. felírat áll a zászlós Victoria körül, kinek lábainál oroszlán és sas hever¹⁰⁾. Értelmetlen symbolum egy negyedszázad mulva!

Aurelianus (270—275.) tudvalevőleg visszarendelte Daciából s így e vidékről is a légiókat és *Constantinus* császár, kitől a csálai várban 2 ezüstöt s Pécskán 2 rezet találtak¹¹⁾, már nem uralkodott e tájékon. Az ő

1) Muzeumi jkőnyv, 1873. — 68., 69. sz. — 2) Muz. jk. 1873. — 68. és 69. sz. Délm. muz. főkönyv, 32—58. és 1190. sz. Leírásuk: Emlékkönyv, 62. l. *Titus*tól Kiszindián is találtak ezüstöt. — 3) Muz. jk. id. h. — Délm. muz. főkönyv, 59—97. sz. Emlékkönyv, 63—65. l. Néhány darab Halaváts Gyulánál. — 4) Nemz. muz. jk. 1875. — 15. sz. Délm. muz. főkönyv, 1191. sz. Arch. Ért. IX. 123. — 5) U. o. 1873., 68—9. sz. — Délm. muz. főkönyv, 98—126. sz. Emlékkönyv, 65—67. l. Egy darab dr. Halavátsnál. A vadászti lelet 1883-ból. A szentannai 1888-ból a Kőlcsey-egyesület gyűjteményében. — 6) *Nagy*, Aradm. ism. (kézirat), V. 186. (Nemz. muz. 60. Qu. H.) — 7) *Parcz*, Aradm. ism. 13. Az ócsi ezüst Balás Gábor úré Nagy-Halmágyon. — 8) *Nagy*, id. h. III. 29. — 9) A békésm. muzeumé. — 10) *Nagy*, id. h., V. 187. — 11) Az ezüst *Arkay* Kálmán ügyvédé, a réz *Hegyes* János pécskai gazdáié.

korából, a IV. századból, még csak egy lelet bizonyítja, hogy a Maros azontúl is vonala maradt a kereskedésnek. Kapriorán (mely most Krassó-Szörénymegye éjszaki részén fekszik, a középkorban azonban Aradhoz tartozott) Dyrrachium Illyricum (Durazzo) város 85 ezüst érmét találtak¹⁾. Alcinous kertje, mit revers oldalára véstek, s vele a rómaiság végkép eltűnt e területről; csak a revers oldalán, a borját szoptató tehén által jelentett állattenyésztés: pásztornépek egyszerű foglalkozása maradt meg továbbra is.

De a röviden vázolt időkből mennyi érem kallódott el a nélkül, hogy korukat valaki meghatározhatta volna! Berzán egyszerre 1000²⁾, Kovaszinczon 500³⁾, Vadászon 150 és Kis-Peregen is számos római ezüstöt és rézet találtak⁴⁾. Csicséren, Borosjenőn, Déznán, Várahton, Silingyián, Gurahonczon⁵⁾ hasonlóképen; Török Gáboron, a néhai híres alispánon kívül azonban senkisémm gondolt rendszeres gyűjtésökre; az ő gyűjteménye pedig tönkre ment 1848-ban, déznai kúriájának kirablásakor.

Még gyérebbek a rómaiság egyéb emlékei.

Morodán, a Csigér partján egy disznófejben végződő s közepe táján három élűvé csavarodó ezüst karpereczet találtak (1866.) a már említett római családi dénárokkal együtt⁶⁾; Kurticson ezüst gyűrűket és női ékszereket ástak ki⁷⁾. Déznán is római pénzek társaságában letek ezüst fibulákat és ékszereket⁸⁾, Várahton pedig (Gelvács tövében a majornál) két bronz karpereczet s más tárgyakat. Nadabon, egy középkori vár helyén egy bronz verekedő gyűrű mellett állítólag egy háziisten-szobrocskát is találtak bronzból; római volt-e valóban, most már nem lehet megmondani, mert a déznai rabláskor Török Gábor gyűjteményéből eltűnt⁹⁾. A livádiai bálványszobrocska, mely 3 cm. magas kőből van faragva és négyszögű égetett agyagtalpon áll, nem az ugyan, de ilyen gyanánt mutogatják a békésmegyei muzeumban¹⁰⁾.

Nagyon emlékeztet a rómaiak pondusaira az a szabályos bronz idom is, mely 1400 grammot (egy negyed fontot) nyom s Borosjenő határában került felszínre¹¹⁾. Acsuczán némi nyomai vannak a római kőfejtésnek s a bánya helyén római mécses is találtak¹²⁾. Egyik hegyén karneol, achát,

1) Ebből csak 4 jutott a délm. muzeumba. Leírása: Tört. Értesítő, 1876. — 104. l.

— 2) Archaeol. Közl. III. 174. — Ország (napilap), 1862. I. 20. szám (az újdonságok közt). *Parecz*, Aradm. ism. 12. és *Milets*, id. h. 22. Jobbadán rómaiak, Dacia és Pompeius felíratal. — 3) »Alföld«, 1880. — 87. sz. — 4) Archaeol. Értesítő, IX. (1875.) 123. l. — 5) Valamely lapban olvastam, hogy itt 1856-ban 600 családi (Apollinarius stb.) érmet találtak s küldtek volna fel Bécsbe. Naszády S. akkori szolgabíró, Borsos gurahonczí, Mózes Mihály borossebesi jegyző urak s más megkérdezett környékbeliek azonban nem adhattak felvilágosítást e leletről. — 6) Arch. Közl. V. 170. és *Téglás*, Az erdélyi ősmedence történelméhez, 65. Nemz. muz. napló, 19/1867. — 7) *Parecz*, Aradm., 9. A Fábíán-családé Aradon. — 8) *Parecz*, 13. Ezek a nemz. muzeumba jutottak. — 9) U. o. 16. l. — 10) 7. sz. a. — 11) Délm. muz. — 12) *Hollaky* Imre képviselő tudósítása.

jaspis, khalcedon nagy számmal fordul elő; lehet-e képzelni, hogy ezeket ép úgy feldolgozatlanul hagyták volna ott heverni a gyarmatosok, mint a hogy mostanában hevernek?

Beszélnek arról, hogy Simándon, az ú. n. Traján út közelében, gr. Károlyi Tibor földén márványszerűen égetett márgás talajban vízvezeték-féle csövekre akadtak, melyeknek üregében elfért egy középvastagságú ember¹⁾. S azon a tájon a római pénzek sem ritkák. Pécskán egy házépítés alkalmával ötven római hamvvederre bukkantak²⁾, szépen sorjában egymás mellé állítva. — Simándon is találtak egy feltűnőbb nagyságú urnát, melyet azonban a munkások széttörtek³⁾.

Mindezen, többnyire csak laikusok által említett, részletesen le nem írt, részben pedig egészen elkallódott, feledésbe ment emlékek ha nem is a rómaiságot, legalább a római hatást mutatják, mely alatt másfélszázadon át Arad vidéke is állott.

Nagy gazdagsággal nem-igen édesgette magához e tájék a környék lakosait; de elég élénkség uralkodhatott ott mégis, mert a tulajdonképeni Dacia védővonalai⁴⁾ több párhuzamos irányban épen e területen át vonultak.

A legkeletibb s valószínűleg legrégebb a tulajdonképeni *limes dacicus*; mely a Karasnak a Dunába való ömlésétől Verseczen át éjszakknak tartva, Bukovecznál szegi a Temest, Remeténél a Bégát s innen hullámos vidéken éjszakkélet-felé folytatja útját Újfalú felé, hol a Marost s vele a mostani Aradmegye déli határát eléri. Épen ott, a falutól éjszakkéltre levő szilváskertnél maradt fenn legszebben a sáncz. E vonalon mélyebb a Dacia felé eső árok, míg a Pannoniára (nyugatfelé) menő lejtőség le van szántva⁵⁾. A pannoniái oldalon még a porondozás nyomai is látszanak. A falutól éjszakkéltre mintegy 460 lépés hosszan a mezőséget a szántóföldektől elválasztó árkon túl többszörösen át van szántva s itt egy méternél már sehosem magasabb. Hasonlóképen elmosódott 4—500 lépésnyi vonalon a paulis-újfalui útvonaltól balra eső rész is; az újabbkori árok azonban felismer-

¹⁾ Török Béla földhirtokos tudósítása. Ezek inkább a törökök vízvezető-csövei lehetnek. — ²⁾ Ezek közül kettő az aradi lyceumé. Találtak Pécskán ily urnát 1858-ban is, midőn a cs. kir. pénzügyminisztérium ott, a föld szerkezetének kikutatása végett, ezer lábnyi kútát akart fúrtni (*Szabó* József, *Gazd. Lapok*, 1858. — 703. l.) — ³⁾ Parecz, 18. l. — ⁴⁾ Torma K., Téglás G. és Pontelly limesnek tartják, míg Ortvai és Fröhlich Róbert részben azok római eredetét is kétségbe vonják. Határozottan csak akkor lehet nyilatkozni, ha az adatok együtt lesznek. Az alábbiakban az aradi vonalakról előttem ismeretes adatokat ügyekezem összeállítani. — ⁵⁾ Korona-szélessége 340 cm; Dacia felé a lejtő 630, Pannonia felé 300; az árok (fossa) felső szélessége 920, az alsó 200, lejtője 200; töltésmagassága (Pannonia felől) 195 cm. Dacia felé 290 alatt lejtősődik. (*Torma* Károlyval együtt tett mérés.) Torma Károly e műveket határozottan római eredetűeknek tartotta; »dispozíciójukból következtetve — úgymond (Egyetértés, 1883. márcz. 5.) — a mennyiben mindkét töltés-vonal árka Dacia felé esik, úgy véli, hogy e délről a Dunától éjszak felé a Marosig egyenközűleg húzóódó vallum-pár korábban Pannonia limesét képezte, később pedig Dacia határtöltésévé vált.«

hetőbbé teszi s dombját, koronáját jól megösmérhetni. Egy kút van rajta, épen a Maros régi ágyában. A Maros felé különben eltűnik a limes, mely azután a kladovai fennsíkron levő középkori romok felé vezet s onnan a kladovai-völgy baloldalán emelkedő hegy gerinczén fölfelé halad a Kapo-Kicsora-csúcsig, honnan a Fejér-Körös völgyébe nyúló Almáspatak jobbspartján lassankint ismét a síkra ér. Onnan Ternova felé tart tovább, majd a sikulai határban, a falutól délkeletre, Borosjenő felé kanyarodik, hol a Fehér-Köröst átlépi. A Körös jobb partján levő vártól éjszakra, az istvánházi majortól kezdve ismét egyre kivehetőbben követhetjük a töltést s a Regyitar-erdőben, a hajdani Erdőhát ősi tölgyei közt, már épnek mondható. Útját Csermő és Mocsirla felé folytatva, Koroj és Kislaka közt lép át Biharmegyébe¹⁾.

A propugnaculumok nem állhattak mindenütt a vallum fő vonalán, mert ezt nem mindenütt engedték meg a terepviszonyok. Például Borosjenőn, alkalmasint a mostani vár helyén, mint a Fejér-Körösön s mellék-vizein, a Tözön és a Csigeren uralkodó helyen épült, keletfelé azonban egy szárnytöltés még külön is erősítette. E szárnyvonal Dudon, Lugozón és Járkoson áthaladva, Repszeg mellett a Körösnél végződött²⁾. Az erdők közt, vadregényes vidéken fekvő Járkos, helyesebben Árkos neve maga is eléggé utal rá. Dud és Aranyág réztelepei³⁾, melyek keletfelé Taucz irányában terjednek, igazolják ezen vidéknek a castrummal való összekötését. — Egy keletibb szárnyvonal Kislaka táján vált ki a vallumból s egészben délkeletnek tartva, Árkosig (Járkosig) ért, hol egy tekintélyes négyszög

¹⁾ *Rómer* szerint (Magyarorsz. őstört. térképe. Rajzolta Hátsek, 1877.) Ternovától és Sikulától ez a vonal Inánd felé megy. Én a vonalat csak Kislakig ösmérem, hol a hegyek közt nyoma veszi; de ez irány éjszakkélet felé neki vág a Sebes-Körös mellett levő Kis-Sebesnek, a hol a Torma Károlytól lépésről lépésre bejárt limes dacicus felső része Tihóig, a Nagy-Szamosba ömlő Almás-patak torkolatáig teljesen ösméretes. Ha helyes a Kislaka és Kis-Sebes közt levő praesuntiv vonal, mely Biharnak épen két határpontját köti össze, akkor ismerjük a limes főbb pontjait a Duna-Karas és a Szamos-Almás összefolyásáig s egyúttal egy ettől nyugatra, az Aldunától a Krasznáig terjedő más töltésvonalat is hézag nélkül kijelölhetünk. *Torma* Károly (A limes dacicus felső része, 103—104. l.) azon nézetben volt, hogy a Daciának általa kimutatott éjszaknyugati valluma Kis-Sebestől nyugatnak Biharmegye felé egyenes szögletben tört meg, azt Nagyvárad tájáig a Körös vize képezvén s hogy innen kell a vallum folytatását le Arad-, illetőleg Temesmegye felé keresnünk a biharmegyei úgynevezett Csörszárkában s majd a római sánczoknak nevezett töltésben. — Az arad-temesi szakaszt azonban csak 1882-ben vizsgálta meg a tudós szerző s azt a limeshez tartozónak nyilvánította. Művének második részét, mely a limes e szakaszát ismerteti, fájdalom, még nem készíthette el. Ennyit laikus létemre tett combination igazolására, esetleg mehetségére. — ²⁾ *Rómer* térképén. Dudnál a fővonallal való összekötéstél nem mutathatni ki; de nevezetes, hogy Lippa és Szisztaróvác közt (*Lóczy* Lajos nyomozása szerint) szintén római sánczok vannak, úgy, hogy a repszeg-dudi vonal meghosszabbítása a lippa-szisztaróváczyi volna, mi által Szisztaróvác-Repszeg közt egy párhuzamos sánczot kell keresni. — ³⁾ *Lóczy* Lajos a Földtani Közlönyben, 1876. — 278. l.

gyanítottatja a régi castrumot. Körvonalai az erdőben jól láthatók¹⁾. Ignest határán át tovább megy az ignesti határon s Boros-Sebesnél s Buttyinnál a Fejér-Körös mellett azon a tájékon enyészik el, hol talán Ziridava állott s a Fejér- és Fekete-Körös közt elterülő bányavidék könnyebb megvédésére szolgált. A Pilisen s a vele szemközt levő, 196 méter magas, kopár Piliskén, általán pedig a Bolhád nevű erdős hegységben vonalát még jól láthatni. Árka nyugatfelé mélyebb; Daciának fordított oldalán ellenben az esővízzel lerohanó iszaptömeg már jócskán feltöltötte. A töltés alapja 8, koronája 2 méter, magassága 80, Pannonia felé levő lejtője 510, a daciai 250 cm²⁾. Oly méretek, melyek többé kevésbé megfelelnek a vallumnak Palánkától Tihóig terjedő közel 400 kilométer hosszú vonala minden megmért pontjának³⁾.

Daciának e belső határa kijelölését valószínűleg *Trajanus* kezdte meg⁴⁾; s ő és utódai el is készültek a hatalmas művel meglehetősen. Az őrtornyokból mindig jelt adhattak, merről fenyegeti veszély a római tartományt s a sánczok mögött gyorsan fegyverbe állhattak a jazygok s más támadók ellen. A vallum közelében lakó jazygok azonban csakhamar behódoltak s most újabb védő- és határvonalakról kellett gondoskodni, mely Dacia nyugati határát pontosan megjelölje. Temes- és Arad-, sőt részben Biharmegyében is csakugyan még két, többé-kevésbé párhuzamos római sáncz nyomai látszanak. Daciai rómaiak, mivel az imént jelzett sánczon túlestek, méltán nevezhették regio transvallumnak e vidéket, noha csak egy adat van ez elnevezésre⁵⁾.

A külső limes általában igen közel épült a belső limeshez. Temes- és Aradmegyében átlag csupán 11—12 km. távolság van köztük.

Kubin táján, a Duna mellett egy másik sáncz kezdődik s épen Temesvár városa nyugati részén halad el. Fibis táján lép a középkori Aradmegye déli határára s Világosig majdnem tökéletesen párhuzamosan halad a belső limeszel. Délen a mászlaki (blumenthali) temetőtől az Allios és Hidégkút (Gutenbrunn) közt levő Valea-Maréig, de kivált Alliostól nyugatra a falutól mintegy 400 lépésre oly jó állapotban van a «jarku,» hogy a köznép, a nevezett helyen, jó ároknak (jarku buna) nevezi. Ez irányt megtartva, a töltés Szabadhely és Ó-Paulis közt, a Maros tulsó partján, már a mai Aradmegyében ismét elég jól látszik⁶⁾. E helyütt római régiségeket

¹⁾ *Fábán*, Aradm. leírása. II. kötet. (Kézirat, birtokomban) 171. l. — ²⁾ A Piliskén *Torma* Károlylal együtt tett mérések. *Torma* szerint valószínű, hogy eredetileg épen Dacia felé volt mélyebb az árok. — ³⁾ A limes felső és aradmegyei vonalán (ez utóbbinak adatai zárójelben) így viszonylanak: a töltés koronája 140—350 cm. (200—340); alapja 1—1200 (800); a töltés belső oldalmagassága 250—600 (250—630); a külsőé 350—700 (300—510); a fossa alapja (itt-ott mérve) 120 (200); felső szélessége 3—500 (920, de csak egy mérésnél). — ⁴⁾ *Torma*, id. h. 104. — ⁵⁾ U. o. 3—4. l. — ⁶⁾ Egy 1783. évi térkép szerint (*Szenikláray*: Száz év Délmagyarorsz. tört. I.) a Mondorlak és Szabadhely közt levő Ternova pusztánál — tehát odább nyugatra — végződik a sáncz.

sém ritkán találunk. A töltés azután tovább megy Gyorok, Kúvin, Kovaszincz és Világos felé, hol a belső limestől kissé nyugatra hajolva, egyenesen éjszaki irányt vesz. A nép úgy tudja, hogy ez árkok Orsováig haladnak s hogy régente Erdély határát képezték. Világos, Zaránd és Szintye közt már teljesen elmosódtak a leszántott sánczok. Szintyén, illetőleg a Fejér-Körösnek jobb partján levő somosi erdőn túl azonban már két töltést is ösmer a nép s azt fölváltva (egy és ugyanazon irányban is) Trajánnak és Ördögárkának nevezi. A nyugati, úgy látszik, csupán a két Körös összekötésére szolgált. Szépen fennmaradt a horgostói és a cserekyési határrészben, honnan a római éremleleteiről ösmeretes Livadia-pusztá és Tamásda felé megy tovább. A másik, fő vonal, Szintyétől éjszakra s Ágyától keletre, az ágyai erdő és Sáros-zug közt feltűnő épen maradt meg. Itt Ördögárok, a Holumbár-erdőben pedig már Traján a neve¹⁾. Majd Szalonta, Inánd, Püspöki és Siter felé folytatódik a sáncz s a Rézhegységen keresztül lépve, Ákosnál (Szatmártól délre) a Kraszna folyó baloldalán nyoma vesz.

Római sáncz a szabadhelyi határban.

Ez a regio transvallum «ha tün nem tartozott is egyenesen a provinciához, ha annak kiegészítő részét nem is képezte, de mindenesetre a rómaiak hatalma vagy clientelája alatt állt»²⁾. A limesnek ezen külső vonala teljes összefüggésében nem épült ki; temes- és aradmegyei része egyáltalán épebb maradt, mint a síkbihari. Temesben Kubinnál és Alibunárnál alapjuk átlag 4—5 méter; koronájuk 1½ méter széles, magasságuk 2 méter; az egész sánczot jobbról balról árok kíséri, melynek mélysége 2 méter, szélessége pedig változó³⁾. Szabadhely és Gyorok közt igen jól látszik a töltés teste és szerkezete⁴⁾, s a mi feltűnő, három párhuzamos töltés vonul ott egymás közvetlen közelében. Itt e szerént a sáncz alakja nem

¹⁾ Zachar, A kisjenei uradalom térképe. (Jószágismertetés, III. k., 1. térkép.) —

²⁾ Torma, id. h. 103. A regio transvallum voltaképp csak a Réz- és Bükkhegység vidékét foglalta magában. (U. o. 105. l.) — ³⁾ Tört. Értesítő, 1885. 7. l. Böhm Lénárt közlése. —

⁴⁾ E szakasról l. Lóczy Lajos felvételei után készített képeinket.

felel meg a limesek szokott alakjának¹⁾; — ellenben megőrizte annak minden jellegét az ágyai erdőben. Alapja itt 11 m., Dacia felé való lejtősége 480, Pannonia felé 530; a korona szélessége 270 cm.; Dacia felől az árok 8, Pannonia felől 10 m. (alant 270 s illetőleg 240 cm.) széles²⁾. Az erdő belsejében még magasabb helyek is vannak, de élénken láthatni vonalát az erdőn kívül, Miske felé eső vonalon is.

Daciának ezen külső limese, mely egészben véve mintegy négyszáz kilométer hosszú, Aradmegyében 60 kméternyi vonalra terjed s így az egésznek 15⁰/₀-ára. Talán nem készült egységes terv szerint s nem is épült ki mindenütt; a castrumok építését alkalmasint legutoljára, oly időre

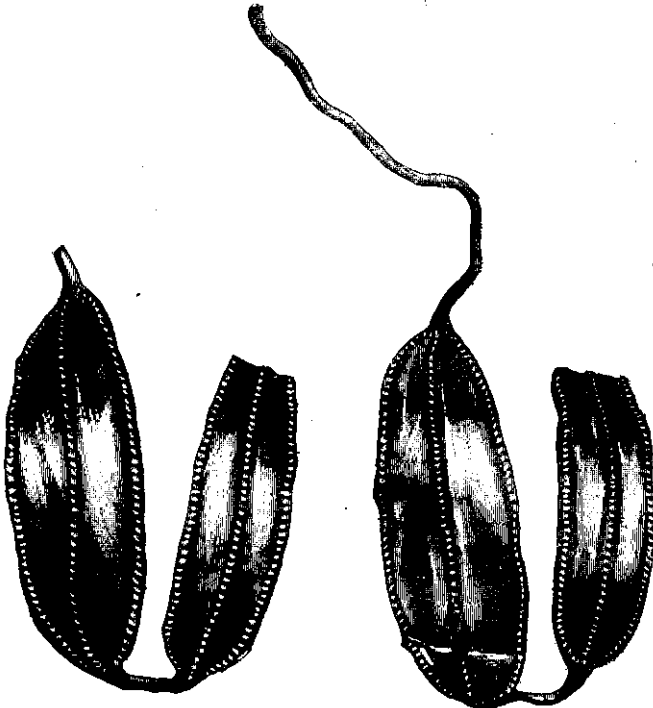
Római sáncz a szabadhelyi határban.

hagyták, midőn a római befolyás alól a terület mindinkább kisiklott. Készítésökre minden bizonynyal befolytak a rómaiak, ha e sáncz, szakadozott volta miatt, nem érdemlené is meg a tulajdonképeni limes nevét s ha castrumok és burgusok nincsenek is mellette³⁾, a mi egyébként még bővebb utánajárást követel.

1) Fröhlich Róbert, *Archaeol. Ért.* 1890. — 78. l. — 2) A *Torma* Károlylyal együtt mért hely a Töz jobb partján, az erdészlaktól északkeletre mintegy 4000 lépésre, az ú. n. palatinalis lineán van. Livádia-pusztán az Ördögárok basisa csak 850 cm. s magassága 1 méter. Az egész nagyon megvan rongálva s össze sem lehet tévesztteni a limes vonalával. — 3) *Archaeol. Ért.* 1890. — 78. l.

E külső vonal építését *Hadrianus*nak¹⁾ s utódainak, *Antonius Pius*-nak és *Marcus Aurelius*nak tulajdonítják. A dákok ugyanis nem nyugodtak meg szolgaságukban s részént az éjszaki Kárpátokban szabadon élő társaikkal, részént a roxolánokkal kezert fogva, meg-megújították támadásaikat. E támadásokban bajosan volt részök az alföldi Maros mellett lakó szármáta *lupigonok*nak; különben aligha lehetett volna egyesíteni — már *Hadrianus* alatt — Pannonia és Dacia védelmét Qu. *Marcus Turbo* kezében. Tart a népek hullámlása az egész koron át; s az éjszakeleti Kárpátoktól a mai magyar alföld keleti részén délfele az Aldunáig, sőt 165-ben még a dunántúli dombosvidéken is helykereső barbárok fegyveres csoportjai tolongottak.

¹⁾ *Aelius Spartianus* (*Vita Hadriani*, 11. 12. *Script. historiae Augustae*) szerint *Hadrianus* Angol- és Németországban — ezekhez hasonlóan — csak földsánczokat hányatott határvonalúl; *Severus* ellenben jobbadán kő-limeseket építtetett.

A szentannai aranyleletből. (L. 39. lap.)

III. A NÉPVÁNDORLÁS KORA ARADVÁRMEGYÉBEN.

Germán-mozgalmak. Hún- emlékek. Az avarok korszaka. A szent-annai aranygyűrű és aranylelet. A Papokhalma. Az Ördögárok vagy Traján. Mese Csörsz királyról. A helynevek tanúsága. Szlávok. Kazarok.

Daciának a Maros (Marisia), Fejér-Körös (Miliare), Fekete-Körös (Gil-pit) és a Sebes-Körös (Grisia) mellett levő részét a harmadik század végén germán vandálok szállották meg¹⁾. Éjszak-nyugatról jöttek s e folyók völgyein fölfelé a kvádokon és jazygokon keresztül jutottak Erdélybe. Onnan, a húnok által nyomatva, a gótok hatalmas királya, *Geberik* verte ki őket. Tudakos hagyomány szerint fél milliónál több görög, gót, vandal, gepida és bolgár (!) vett részt a csatában. A vesztes vandálok az aradi várba menekültek; halottaikat pedig az öt halomban temették el²⁾.

A Dacián s így Arad vidékén is osztozó gótok, gepidák csakhamar elismerni kényszerültek a húnok fensőbbségét, de megmaradtak az elfoglalt tájakon. A hún birodalom középpontját, a mennyiben ilyenről e fajta szövetségnél szó lehet, a Maros torkolatánál kell keresnünk; s ugyane folyó alsó folyásánál kerültek felszínre (Nagy-Szent-Miklósnál, Perjámosnál) a hún kor legnevezetesebb emlékei; arany ötvösművek, melyeknek mesterei a gótok. Kétségtelenül germán munka azon 334 arany súlyú merőkanna féle, igen tiszta aranyból vert edény is, melyet 1848. táján állítólag Aradvármegyében találtak. Forrasztásnak nyoma sincs rajta. Dudorai a régi éjszaki kürtökön található hadi zeneeszközök ízléses művezetére emlékeztetnek³⁾. Az alább említendő szentannai aranylelet szintén némi bizonyosság a mellett, hogy germánok e vidéken is laktak és pedig a húnok idejében. Ha a Tisza-Duna közt akárhol, legvalószínűbben mégis Szeged környékén volt Attila főhadiszállása, közvetlenül hún uralom alatt kellett állnia az aradi síkságnak egész a Hegyaljáig, melyen túl már bizonyosan nem kalandoztak oly szívesen a lovas vitézek.

Attila főhadiszállását egy kis erőltetéssel Aradon lehetne keresni. A követ, Priszkosz Rhetor, mint előadásából kitűnik, a fejrtemplomi táborból

¹⁾ *Jordanis*, Closs kiadása 76., 77. l. *Hunfalvy*, Ethnogr. 106. — ²⁾ *Knaus*, Egyet. M. Encycl. III. 657. — ³⁾ *Arnth*, Die antiken Gold- und Silbermonumente des k. k. Münz- und Antiken-Cabinettes in Wien, 87. l. — *Archaeol. Közl.* V. 31. — Vételre 1848-ban ajánlották fel a bécsi cs. muzeumnak, mely azonban túlságosnak találta az árát. Azóta, fájdalom, nyoma veszett.

éjszakra utazott a főtáborhoz. Ezzel az irányt csak általában jelezte, mert az éjszaktól kissé nyugat vagy kelet felé eltérhetett. Hat napig tartó útja végződhetett Gyula vagy Szeged tájékán; sőt, ha figyelembe vesszük a kerülgetést és lassú haladást, Aradon is¹⁾. Ez a föltevés azonban elesik, mert Priszkosz elég világosan írja a főhadiszállásról, hogy «sem kő, sem fa nincs az ezen tájakon lakó barbároknál; hanem ott máshonnan szállított fát használnak.» Aradon elég közel volt a kő, a várost pedig az egész középkoron keresztül rengeteg erdőségek környezték. Magát a fát Szegedre, melynek táján feküdhettek a főtábor, alkalmasint innen, a Maroson úsztatták le. Lehet, hogy a görög követség, mely Attilához ügyekezett, az ú. n. Bánsági-hegyek nyugati lábánál haladt előre a síkságon s Fejértemplomról Versecz, Detta és Temesvár felé menve, Aradnál kelt át a Maroson, melynek jobb partját követve szállt Szegedhez. De mégsem hihetjük, hogy ez volt az út iránya; mert a Marosról az út hatodik napjáig még csak nem is emlékezik. Így a követség inkább Lovrinon és Kis-Zomboron át ért Szegedre.²⁾

Attila hadi eljárásának alapeszméje volt, hogy «lerombolja azt a római limest, mely erős várrendszerben kínai falat vont a római birodalom és a barbár-világ közt»³⁾. S a mit szemelőtt tartott délnyugaton, semmi esetre sem hanyagolta el kelet felé sem. Hogy Erdélyt bírja, hatalmába kellett kerítenie az Aradmegyén is átvonuló külső és belső limest. Talán ősei is megtették már ezt; a hún korból azonban csak az ő nevét ismeri a hagyomány.

A megyében levő halmokat helyenként hún halmoknak nevezi a nép, némelyiket Attila halmának is.⁴⁾ Dombegyházán — ma Csanádnak, a középkorban Aradnak e falujában — keresi Attila sírját⁵⁾ s meg-megbolygatja halmát a mesés vas, ezüst és arany koporsó kedvéért⁶⁾. Ebben csak megerősíthette az ott talált Attila-pénn⁷⁾, nem gondolván vele, hogy ez csak e századbeli gyártmány. A tudós hagyomány szerént is: «Attila natus est Engaddi, educatus est in Zelemér, *sepultus est in Dombegyháza*»⁸⁾. Arad-

1) *Salamon* a Századokban, 1881. 24. l. — 2) *Salamon*, id. h., 29. l. *Révész* ellenben (Ettellaka. Debreczen, 1859.) nagy súlyt helyez arra, hogy Priszkoszék a Maroson átkeltek s azt hiszi, hogy e folyó a követség útjának leírásában említett Drékon, vagy Dricca, melynek nevét — úgymond — Zarándmegyében — épen a Maros mellett eső Drejka nevű kis bányaközség tartotta fenn. Helyesen jegyzi meg *Szabó* K. (Kisebb tört. dolg. I. 67), hogy a Maros sohasem is folyt Zarándban s hogy ma sem a Fejér-Körös, sem a Maros mellett nem találhatunk ilyenév helyet. *Salamon* (34. l.) — mint kiemeli — semmiféle hún névre emlékeztető helynév kedvéért sem tért el a szerénthe helyes útról, »bár Aradmegyében az Elek falu név Ellákra emlékeztethet vala.« Azt hiszem, Elek inkább emlékeztet Velekre, kiről a honfoglalás történetében lesz szó. — 3) *Salamon*, id. h. 35. — 4) *Parsez*, Aradm. leírása, 77. — 5) Ezt *Pesty* is említi a Századokban, 1876. — 87. l. — 6) Legújabbban *Medyassay* Lajos készült kutatni. V. ö. *Hunfalvy*, *Egyet. földr.*, II. 228. — 7) 1861. évi lelet a békésmegyei muzeumban. V. ö. *Békésm. tört. évk.*, II. 167. — 8) *Szabó*, *Kisebb tört. dolg.* I. 72.

megyében 1455-ben *Budafalvát*, 1484-ben *Buda falut*¹⁾, 1483-ban egy, a váradijai kastélyhoz tartozó *Csaba* nevű falut is említnek az oklevelek²⁾. A magyarság erősen használta e helyneveket máshol is, melyekhez talán nem is a hún mondából, hanem a szláv nyelvből jutott; míg azonban ez utóbbi nincs bebizonyítva, szabad utalni rájuk azon másik, kicsúfolt szempontból is. Van még egy utolsó, bágyadt emlékezés a húnok nagy koráról, hogy „a pécskai körsánczot a *nagy-magyarok* építették, *mikor Erdély felé bemenekültek*»³⁾. Ha jobban kutatnók a néphit ezt a részét, alkalmasint kitűnnék, hogy a Királyhágón erről is van még nyoma a székelyek hún eredetének!

A hún szövetség felbomlása után ismét mozogni kezdtek a germán elemek; 488-ban a gepidák a Fekete-tengertől a Tiszáig terjedő részekben már otthonosan érezték magukat; s ki tudja manap, mily mozgalmakat okozhatott e vidéken is a longobard *Alboin* s a gepida *Kunimund* küzdelme (566). A két vitatkozó között egy harmadik örült: a longobardok szövetségese, *Baján* avar khágán lépett a gepidák tiszabalpárti örökségébe. Több mint százévi bizonytalanság után ismét szabályozottabb állam tagja lehetett tehát a mai Arad vidéke.

Az avar rokon és sokban egy természetű volt a húnnal, melynek mintájára szervezkedett. A Marosnak Paulis és Szeged közt levő alsó folyása tehát jelentőségéből e korban sem veszíthetett. A vidékünk tözsomzédságában levő Kunágota híres leletei ép oly fontosak az avar, mint a szentmiklósiak a húnkorszakra nézve. Az aradi határban egy kún- vagy húnhalomban 1890-ben nagy ép bilikomot, edényeket, kengyelvasakat és zablát, lópatkót és lócsontot s kő hálónehezéket találtak⁴⁾, kétségtelen bizonyosságul, hogy a kőkorbéli telepet utóbb turáni származásúak használták.

Egy hatalmas építmény, a szentannai *avargyűrű* s az ezt metsző *Ördögárok*, valamint a szentannai *aranylelet* méginkább mutatja, hogy e vidék nem csekély értékű lehetett az új hódítók szemeiben.

Az arad-csanádi vasút Zimándtól négy és fél kilométernyi távolságban egy töltést metsz át; egy kilométerre e töltést egy másik követi s azután — a 6 kilométerre levő szentannai állomásig — ismét teljesen sík földön halad tovább. Az említett két töltés egybefügg s egy kerülékhez tartozik, melyet a vasút úgy szel keresztül, hogy az idom egyharmada éjszaknyugatra, kétharmada pedig délkeletre marad. Amannak éjszakeleti pontján a katonai háromszögelés déli alappontját jelző gúla, emennek délkeleti részén pedig a Földvár (a románoknál Várba) nevű sánczolat ötlík szembe⁴⁾.

1) Orsz. lt. Dl. 322. és 18940. — 2) U. o. Dl. 18198. — 3) Pécskai néphagyomány. — 4) Az arad-csanádi vasút kőrösvölgyi vonalának 28. szelvénye mellett. *Dáni* János ajándékából a Kölcey-egyesületé. — 5) Fekszik, a katonai térkép szerint, az é. sz. 46°18'30"-tól a 46°19'-e és a kel. hossz. 39°07'7"-tól a 39°07'50"-e alatt; nyugaton Tövisgyház, délen és keleten Puszta-Szelistyera (melytől a földvári puszta odább dk-re esik) határos vele.

A kömlektől délnyugatnak 10 lépésre tett mérések, melyek az egész földhányásra nézve irányadók, koránsem vonatkozhatnak az eredeti állapotokra. A lejtőség mindkét oldalt le van szántva s a sáncz koronáján is gazdag búzavetés tarlóján virít a szarkaláb¹⁾. — A sánczolat belseje sík, alakja pedig kerülékhez hasonlít, melynek hosszabb tengelye mintegy 2, kisebb tengelye viszont (délnyugatról éjszakkeletre) valamivel több, mint egy kilométerre nyúlik; terjedelme tehát hozzávetőleg 200 hektár. Ennél fogva oly nagy, hogy az idáig ösmert avar gyűrűk közül csupán a két-akkora temes-zsadányi múlja felül²⁾. A szentannai gyűrűnek különben csak belső körét ismerjük.

Az avar Ringeknek egyik legjellemzőbb sajátága, a föld-beégetés, itt sem hiányzik. A sáncz töltésének burkolata égetett föld, melynek vastagsága 50—60 cm. E réteget a több mint egy ezredév alatt annyszor ismételt szántások elkoptatták ugyan; több helyütt azonban most is jól láthatók, az égett föld rögeit pedig mindenütt találjuk³⁾. Edény-törmelékek is nagy számmal mutatkoznak.

Csupán ezen leletek pontos gyűjtése, megfigyelése, tanulmányozása s más vidékek leleteivel való összevetése által lehetne írni oly törvénykönyvet, melynek nyomán az egyes tárgyak avarvoltát s ezzel a fejlődés fokát megállapíthatnók. Mert ha a keszthelyi avar sírok s a kunágotai, szentendrei és ozorai leletek alkalmasak is arra, hogy belőlük az avar-kánonnak némely cikkét megszerkeszszük, arra semmiesetre sem elegendők, hogy általános törvényeket vonjunk le belőlük. Ezt az adatok szorgalmas gyűjtésének kell megelőznie.

Maga a nép «die Schanzen» név alatt ismeri a szentannai karámot; s ha műveltebbek még régen Ringnek hitták is azt, elnevezésök jogos voltak csak a sáncz alakjában s nem annak alkotása természetében keresték⁴⁾.

1) Jelenleg a korona mintegy 4 m. széles, a neki megfelelő lejtőség pedig 19—19 méter. A külső lábánál levő árok teljesen elmosódott s egy második töltésnek csak alig sejtethető körvonalait jelzi. A belső árok szélessége azonban annyi szántás után is tetemes; és pedig a belső lejtőnek aljától a töltést belül kísérő emez árok eléig 38 méter s így a lejtőnek épen kétszerese. A megmért pontnál vannak alacsonyabb, de magasabb fekvésű pontok is; pl. délen és délnyugaton szembetűnőleg emelkedettebb a térség s így az adott méretek csupán átlagos számok gyanánt szerepelhetnek. — 2) *Pécz* József: A zsadányi avartelepek Temesvármegyében. (Történ. Értesítő, 1877. — 49—59. — 3) Ebből is sejtetheti, mily roppant tüzet kellett kiállnia a rőzsével borított földrétegnek. A szentannai rögök ép olyanok, mint a zsadányiak és csak erősebb égetésök és könnyebbségök által különböznek az alább említendő és szintén a szentannai határban levő Papokhalmán talált rögöktől, melyek vassalakfélt nem tartalmaznak. — 4) *Bél* Mátyás szerint (Comitatus Aradiensis. Kézirat az esztergomi primási könyvtárban, B. Nro 17. X. d. 6. — Pars specialis, §. 2.) a törökök, Orodot elfoglalván, »facta specula, a Marusio versus Komlós vicum usque ad montes vastos aggeres deduxerunt.« Említ ilyesmit Knauz is (M. Encycl. III. 659.) A kémhelyet aligha azonosíthatjuk akár a szentannai avargyűrűvel, akár a Papokhalmával s a töltéseket sem téveszthetjük össze az Ördögárával, melyről később lesz szó.

Csupán arra hivatkoztak, hogy e helyütt — talán parittyákban használt — égetett veres golyócskákat találtak; s arra, hogy a földhányás keleti részén, a földvárból, néhány évtized előtt ütő és vágó vasfegyvereket ástak ki. Kár, hogy elkallódtak; máskülönb en nevezetesen tájékozhatnának a sánczok korára nézve, kivált ha igaz, hogy pénzek kíséretében fordultak elő. A szomszédmegyei kunágotai avarlelet egyik legfontosabb része épen Justinianus (527—565.) aranya¹⁾. Hogy valamikor több pénzt s talán, mint Kunágotán, egyéb kincset is találtak e Ring belsejében, azon homályos tudósításból sejtetni, hogy pár évtized előtt állítólag néhány törökországi ember kért és nyert engedélyt az itten való ásatásra. Mint mondták, egy világosi pasának ide rejtett kincseit kutatták. Ha ez tény, ha valóban Törökországból kerültek ide azon emberek és ha valóban írott emlék utasítása nyomán keresték föl a helyet, úgy arra következtethetünk, hogy ez avargyűrűt lelethely gyanánt ismerték már a török hódítás korában is²⁾.

1888. ápril 21. a földsáncz oldalában a vasúti munkálatok alkalmával durva cserépedény töredékeit, egy csontváz maradványait s a feldúlt sírban több arany ötvösművet találtak. A lelet fő része egy aranykoszorú, mely valószínűleg hármassodrony-abroncsra felfűzött és 12 vertarany babérlevélből áll.

Eredetileg, úgy látszik, négyesével voltak összefűzve a középső erezetet kivéve teljesen síma levelek s úgy akasztották ezt a vékony arany-sodronyra. A lelet egy sodrony-karperecz s egy tömör aranygyűrűkből álló másik karperecz egészíti ki³⁾. Az egésznek súlya 40 cs. arany. Közéleiben egy gyermek s két felnőtt egyén csontvázát találták⁴⁾. Ez a lelet s

¹⁾ Justinianus korából aradmegyei lelet gyanánt csak egyetlen rézérmet ösmerek. Kőríra DNIVSTINI/ANVS PPAVG a szokott mellképpel; hátlapján

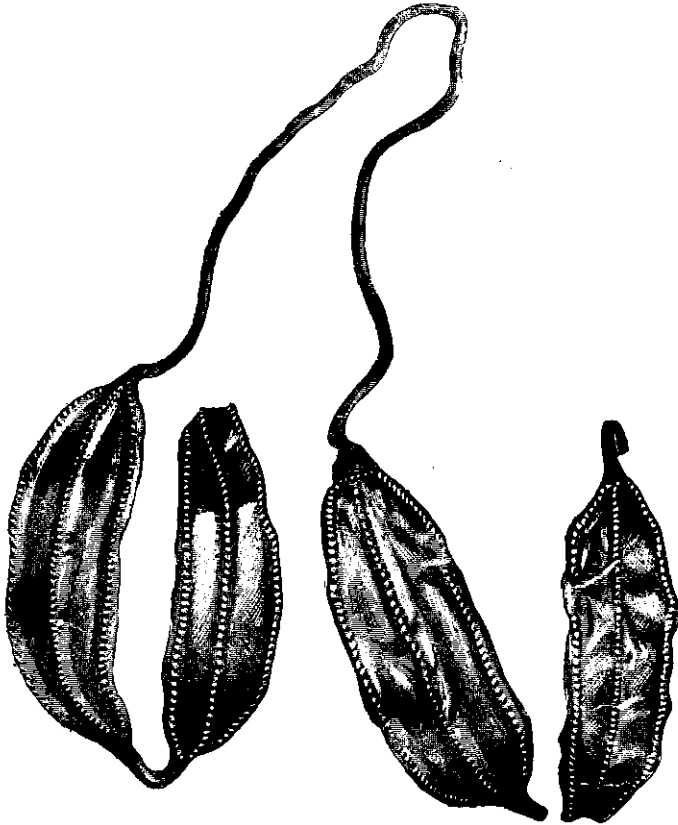
$$\begin{array}{c} \text{A} \\ \text{N} \\ \text{X} \\ \text{O} \end{array} \text{M} \begin{array}{c} \text{X} \\ \text{V} \\ \text{II} \end{array}$$

$$\begin{array}{c} \text{B} \\ \text{CON} \end{array}$$

Aradon a Marosban, homokhordás-közben találták. Most *Denifle* Sándor ajándékából a nemz. muzeumé. (1875. évi jk. 114. sz.) — ²⁾ Egy szentannai öreg embertől hallottam, hogy máig is a földvár boltozott pinczében van elrejtve a pasa kincse s hogy a pinczéből éjfelenként óraketyegéshez hasonló zajt lehet hallani. »Ich hab' selbst nicht gehört«, tette hozzá kedélyesen. Szerénte Bibics, Arad egykori híres alispánjának bérese a múlt század első felében sok kincset talált a sánczban. Gazdája, kinek ezt jelentette, felakasztotta őt s a kincset magához vette. Az öreg azt is hitte, hogy Bibicsét nemsokára »wegen Hochverrath« fekete zárt kocsin vitték Bécsbe, honnan többé nem is jött vissza. — ³⁾ A leletről először az »Alföld« (1888., 95. és 96. sz.) hozott tudósítást, majd az »Arad és Vidéke« (99. sz.) s az Archaeol. Értesítő (286. l.) A leletet az arad-csanádi vasút igazgatósága a nemz. muzeumnak engedvén át, ezt *Pulszky* Ferencz néhány szóval a régészeti társulat 1889. okt. 29-iki ülésén mutatta be a nélkül, hogy a babérkoszorú koráról nyilatkozott volna. — ⁴⁾ Amaz a Kölcsey-egyesület muzeumába, emez, a leletet megvizsgáló dr. *Török* Aurél által, az anthrop. muzeumba jutott.

több más elkallódottnak emléke megfelel azon hitnek, hogy az avarok gyűrűik belsejében gyűjtötték össze rablott kincseiket; többet azonban, a tér alapos átkutatása nélkül, valóban nem lehet mondani; az igazságot magát hozzávetések nem pótolhatják.

A szentannai gyűrűtől odább éjszaknyugatra, $5\frac{1}{2}$ km. távolságra¹⁾ a Papokhalma szintén az avarokra emlékeztet²⁾. Kincskeresők régóta kutatják oldalait s ezer meg ezer cserépdarabot löktek ki az árkoból, melyek-

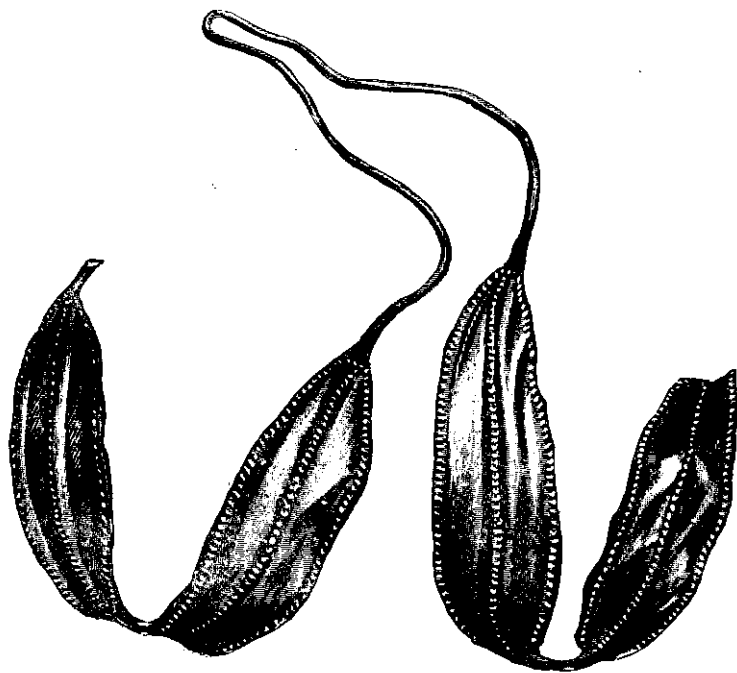

A szentannai aranyleletből.

kel hepehupássá tették a domb szabályos alakját. Itt is jól s még tömörebben égetett rögök borítják a jobbadán már lehordott, ez idő szerint azonban nem szántott halom felületét. A földet itt már nem rőzsével, hanem árpa-szalmával égették be, mint ezt a szalma szövetének lenyomata bizonyítja.

1) Metszi a kel. hossz. $3906'50''$ -e s az é. sz. $46^{\circ}20'20''$ -e. — 2) Magassága 3--4 m.; átmérője 27, kerülete 85 m., területe mintegy $572\frac{1}{2}$ m. A környező s részben vízzel borított sáncz belső lejtősege 16, maga az árok lenn 11 s fenn nem kevesebb, mint 48 m. széles. Az ezen sánczon kívül eső és az egész földhányást környező töltés alapja 27, oronája $6\frac{1}{2}$, magassága mintegy 1 m.

A Papokhalma a földvári avargyűrűnek mintegy előretolt őrhelye. Azok, kik avar emlékek gyűjtésére vállalkoznak, hogy azokkal a civilizációnak igen alacsony turáni fokán álló nép multját világosabbá tegyék, nem mellőzhetik egyszerűen e telepet; és pedig annálkevesbbé, mert az égetett föld között itt is számos edénydarabot találunk. Szabadkézzel készített, sajátos alakú, felakasztható tányérok; csücskökkel ellátott, barnán égetett egyéb edények, füles kannák, vörösre égetett fazekak, merítő és hol finomabb, hol durvább kidolgozású ivóeszközök stb. hevernek szerteszét¹⁾. Hasonló leletek máshol, Aradmegyében sem ritkák ugyan s a tányért kivéve nem mutatnak eltérő mintákat; azon körülménynél fogva azonban, hogy a

A szentannai aranyleletekből.

szentannai avargyűrű rendszeréhez tartozó dombon fordulnak elő, mindenestre megérdemlik az avarkor kutatóinak figyelmét.

E két földműtől nyugatra, csekély távolságban halad az úgynevezett *Ördögárok*, vagy *Traján*. E töltés alapja 12, koronája $2\frac{1}{2}$, magassága 0·8—1 s lejtője körülbelül 1 méter. A lejtő mindkét oldalon egyforma, a mi figyelmet érdemel²⁾. Ezen Ördögárka valószínűleg egy azzal, mely Ho-

¹⁾ Néhány példány az aradi lyceumban. — ²⁾ A zimánd-simándi országúton levő Vásárhelyi-csárdától éjszakra, a Debreczentől való 168 km. távolságot jelentő oszloppal szemben, az úttól balra mintegy 20—30 méterre levő töltésen eszközölt mérés. Székudvarnál az árok szélessége lenn 6, fenn 10—11, mélysége 1 m.

dony, Monostor¹⁾, Ároki²⁾, Arad, Zimánd, Kurtics, Árokszék³⁾, Simánd, Székudvar⁴⁾, Nagy-Csorvás és Szelistye-pusztá, Pély, Varsánd, Sarkad, Geszt, a bihari Zsadány határán át egészen a Tiszaig (Tisza-Dobig) vezet⁵⁾, legnagyobb részében azonban csaknem teljesen el van mosódva.

Ezen Ördögárka nyugatról várható támadások ellen védelmezte a temes-zsadányi és a szentannai avar gyűrűket. Keleten a római kettős limest használták föl védelmökre.

Ha a szentannai avargyűrűt a zsadányival légvonalban összekötve képzeljük, éjszakkaletről délnyugatra menő mintegy 51 km. hosszú vonalat nyerünk. A zsadányi gyűrűhöz az Ördögárka Knéznél van legközelebb, t. i. mintegy 15 km-re; a szentannaira nézve ezt nem állapíthatjuk meg hasonló biztonsággal, de ott is 8—10 kilométerre megy a távolság. A keleti oldalon az Ördögárkával némileg párhuzamosan vonuló első római sáncz Zsadánytól ismét körülbelül 15 km-re van s ennek kovaszincz-világos-zarándi folytatása szintén 12—15 km-éterre lehet a szentannai gyűrűtől. Ekként az Ördögárka és az első római sáncz által közrefogott s keletfelé még más római sáncz által védett területszalag szélessége 20—30 km. közt változott; s ezen belső vonal védelemképességének emelésére szolgált úgy a zsadányi, mint az ennél jelenleg jóval kisebbnek látszó szentannai avargyűrű is. A szentannai Papokhalma azt látszik bizonyítani, hogy nyugatfelől a nagy Károly idejében a dunántúli részt elfoglaló frankok esetleges támadása ellen mindig készen állottak; a frankok különben sem egyszer csaptak be a Duna-Tisza közére. Keletfelől viszont a hajdani Daciában elhatalmasodni kezdő szlávok ellen ügyekeztek védekezni, miben nagy segítségökre voltak a római sánczok, melyeknek mélyebb árcai különben is a daciai oldal felé estek.

A már meglevő földmunkákat tehát, a hol teheték, saját céljaikra használták fel; s az alföldön végighaladó ezen árkot lehetetlen meg nem különböztetni maguknak a rómaiaknak építkezéseitől.

A nép hol Csesz, hol Csörsz, hol pedig egy «cseh» királynak tulajdonítja építtetését. Az eredetét magyarázó sok monda közül csak egy változatot említek föl.

1) *Rómer* régészeti térképe szerint (1877) Pécska felé is. — 2) Csála és Arad közt fekdött; egy 1723. évi térkép a Maros melletti Jareckot, mely nevét kétségkívül ez ároktól vette, már pusztult helynek mondja. — 3) Ez viszont 1394-ben (Haan-Zsilinszky, Békésm. okl. 57.) a mai Szent-Márton mellett levő Királyihoz tartozott. Mácsának Szent-Mártonba vezető utcáján a háztelkeken szintén van nyoma a sánczolatnak; az Ördögárkához tartozott-e, mint mondják, ma már nem lehet eldönteni. — 4) Székudvarnak 1811. Farkas János által rajzolt térképén délről éjszakkal megy az »Agger Troján«, csak Szelistyénél van egy kanyarúlat; a Balta-csel-Marenál mocsarakban veszett el, a pélyi határban azonban jelezve van a folytatása. Legszebben a székudvari uradalmi rét éjszakkaleti, a község rétvjével határos helyén látszik s a Szittyurellén (Szitty-ér-elején), hová délről b. Wenckheim Traján nevű 500 holdas majorjából jön. — 5) »Végét csak az Isten tudja«, mondta volt Öreg Nagy János, székudvari gazda.

Csesz király elakarta venni egy másik király leányát. Azt mondták, neki adják, ha árkot húz a Dunán, Tiszán, Körösön és Maroson keresztül. Azért mondtak pedig ilyen nagyot, hogy meg ne tudja tenni. Ő azonban rettenetes sok embert hajtott fel, mint a hogy most mindenkit elvisznek katonának. Elhajtottak egy szegény muzsikust is és sokáig ott tartották a keserves munkában. Olyan sokáig, hogy azalatt felnőttek piczi gyermekei s mégis tanultak játszani apjuknak otthon hagyott hegedűjén. Eltökélték, hogy török, szakad, fölkeresik apjukat. A nagy árok mentén indultak el, mert gondolták, hogy ott lesz valahol a sok ember közt; — meg-megálltak, a hol legsűrűbb volt a munkás népség s húzták a szebbnél szebb nótákat. Hallotta őket apjuk is; de nem szólt, csak kivette kezeikből a hegedűt s még szívrehatóbban, még siralmasabban húzta, úgy, hogy mind több és több munkás jött oda hallgatni. Odajött utóljára a király is, de csak azért, hogy megszidja az öreget, ki ha már maga nem akar, legalább másokat hagyna dolgozni. Erre azonban nekibúsult az öreg, eldobta hegedűjét s ásót ragadva, menten agyonütötte a királyt. Azért nem készült el a sáncz.

Az egyszerű székudvari csász, kitől e 12 százados mesét hallottam¹⁾, semmiesetre sem olvasta Theophylaktoszt²⁾, ki elbeszéli, hogy kevéssel a 600. év előtt a Balti-tenger mellől a khágán szlovénokat akart fogadni zsoldjába s ezek el is vették ajándékait, utóbb azonban három kobzos embert küldtek a khágánhoz, hogy múlászatusukat mentegessék. E szlovének, úgymond, mind kobozt viselnek, mert nem szoktak fegyvert forgatni. Náluk nincsen vas; ott békében élnek s minthogy nem hadakoznak, zene-szó mellett mulatnak. A mese, mely némileg arra emlékeztet, Arslánszivű *Richardot* mint kereste hű dalnoka, *Blondel*, különben is két külön nép királyáról szól; s ha cseh királyt említ *Csesz* vagy *Csörsz* mesebeli avar király helyett, még nem is követ el nagy ethnographiai botlást. Annyi valószínű, hogy hatalmas földműveik ásatásánál hadi foglyokat s meghódolt szláv lakosokat használtak, kik tömegesen épen az avar honfoglalás első éveiben lepték el Cseh- és Morvaországot, az Al-Dunát s általában a Balkán-félsziget éjszaki részeit.

E sánczok eszméjét az avarok Ázsiából hozták magukkal; *Lóczy* és más utazók, kik Ázsia belsejében jártak s kiknek szemléleten alapuló tudományos észleletei igen sok figyelmet érdemelnek, nem haboznak kijelenteni, hogy e találkozás több az egyszerű véletlennél. S ha az ethnographia számol azon lehetőséggel, hogy Amerika indiánjai, kik oly bámulatos mondotkat, óriási mértani idomokat, állatokat stb. ábrázoló földmunkálatokat építettek, voltaképp ural-altájiak s mongolok ivadécai, — miért tagadnók azt, hogy e hazai sánczok mintái szintén Ázsiából kerültek ide? Onnan való az avarnép, melynek közönségesen tulajdonítják, sőt kell is tulajdonítani. Az az ellenvetés, hogy a kivándorlástól a letelepedésig körülbelül

¹⁾ Így különösen Pécskán, melyen, *Rómer* térképe szerint, szintén keresztül húzódik ez árok. Én ott ezt nem láthattam; a kis sánczról azonban hallottam azt a regét, hogy ott »valami cseh király« lakott. A jázsági telepések, kik Gvadányi Peleskei Nótáriusa szerint is cseh, vagy Csász király árkának hitták e földművet, az otthon megismert nevet, úgy látszik, új lakóhelyük viszonyaira alkalmazták. — ²⁾ VI., 2.

kétszáz év telhetett el, komolyan alig jöhet számba; mert hazát cserélő nép, mely időközben nomádságra volt kárhoztatva, nem kapkod azon nép intézményei után, melynek szomszédságába jutott, hanem az őshazában látottakat követi, mint ahogy gyarmataiban az ősgörög is a hazai oltárról vett parázzsal gyujtott tüzet¹⁾.

Az aradi Ördögárok mellékét hajdan jobbadán rengeteg erdők borították; a szentannai gyűrű készítésénél tehát fát és rőzsét bőségesen használhattak az avarok a föld beégetésére. Annál feltűnőbb, hogy a Papok-halmánál kalászos növények szalmáját használták e célra. Azon környéken tehát földművelést űztek, mit közvetve különben is megerősít Adalbert, az avarok ellen nagy Károly seregében harczolt szemtanúnak tudósítása.

Adalbert szerint »Egy-egy kerítés akkora vala, mekkora távolság van Turicum (Zürich) és Constantia közt. Tölgy-, bükk-, vagy fenyőczölöpök közt húsz láb széles és húsz láb magas töltés kőből és agyagból s tartós gyepvel heburkolva. A kerítésen belül a falvak és lakások úgy valának elhelyezve, hogy egyiktől a másikig elhallott az emberi szó. A kivíthatatlan kőfalakon pedig, szemközt az épületekkel, kapuk voltak, melyeken kívülről befelé s belülről kifelé járhattak. A második kerítésről, mely egyébként ép úgy volt építve, mint az első, tíz német, vagy negyven olasz mértföldnyire vala a harmadik s így tovább, egész a kilencededikig, ámbár nem mind egyenlő nagyságúak. A kerítések közt is a birtokok és lakások mindenfelé úgy valának elrendezve, hogy trombitaszóval adhattak jelentést egymásnak.«

Ezen leírásnak, melynek legalább is van annyi becse, mint egy-egy régi obsitos elbeszélésének Taljánországról, nem egy vonása illik a szentannai gyűrűre. A Zürich és Konstanz közti távolság csak 10 kilométerrel nagyobb, mint a Szent-Anna és Zsadány közt levő. Tölgy és bükkczölöpök bőven kerülhettek a szomszéd erdőkből. A mai méretek nem mondanak ellen Adalbert adatainak. A kő- és agyagtöltés alatt, természetesen, itt is beégetett földet kell értenünk, mert hiszen alföldünkön honnan vették volna a követ az avarok? A kerítésen belül itt is nagy számmal voltak a falvak. Például a zsadányi gyűrű közvetlen közelében Szécsény, Murány, Zsadány, Cserényegyháza (most Csernegyháza), Karány (most Mercyfalva) és Hodony. S tekintve, hogy a fennmaradt három avar név: a Kágán, Baján és Sodán (Zsadány?) szintén *án*-on (lágyítva ma *ányon*) végződik, a zsadányi avartelepek ismertetője, *Péch* József ezeket avar helyneveknek, az -ányt, -ényt pedig avar képzőnek tartja²⁾. Ha van ennek va-

1) A Csörszárkára vonatkozó mondákat és egyéb adatokat I. *Pesty* Frigyesnél, Magyarország helynevei, I. 71—75. Én csak az aradmegyeieket említettem föl, mikről Pesty nem szól. *Pulszky* (az Osztrák-magyar monarchia leírásában, VI. 154.) a népvándorlás korát megelőző időkből valóknak mondja ez óriási, de kezdetleges művet. *Fekete* Zsigmond (Magyarország vizei multjának és vízepítkezésének történelme) avarvízszabályozási munkáknak tartja az Ördögárkát; ez *Ortvai* szerint (Századok, 1883., 166.) »rögeszme«, de avarvoltát nem feszegeti, csupán védelmi természetét hangoztatja. E kérdéssel ő már az *Archaeol. Értesítőben* (IX., 261—6.) is foglalkozott. V. ö. a szentannai avargyűrűről írt értekezésemet az *Arch. Értesítőben* és a *Kölcsey-egyves. évk. I. 185—194. I. — 2)* *Tört. Ért.* 1877. — 54. I.

lami alapja, úgy figyelmet érdemelnek a mai s a régi Aradmegyének épen az Ördögárok közelében fekvő következő helyei is: Abony, Bárakony, Bekény (Bököny), Bodony, Czipány, Csepánháza, Görcsöny, Marján, Mártony (nem Szent-Márton), Meszlénymező, Sebreny, Két-Soprony (ma Sofronya), Szelecsény (ma Selezsán), Temerkény, Torony s a két Zábrány. Sőt, a véghangzót későbbi ragasztéknak véve (mint a hogy Sopronyból Sofronya lett), ide vehetjük Batonya, Csorronya és Gutonya nevét is. De vannak és pedig részént a szentennai avargyűrű közvetlen közelében, részént pedig az árok mentén más, feltűnő módon képzett helyneveink is. Ilyenek: a hat Simánd, a két Zimánd, Zaránd, Szihond (a mai Szionda) s kissé távolabb a két Zerind, Selind (Silingyia), Berend (Berindia), Közönd (Kiszindia), Karánd, Tamánd és Lorándfalva, melyekben az *-ind*nek mindenestre van jelentősége, ha nem is avarértelemben. A Zsadány nevű falvak máshol az is az Ördögárka vidékén fekszenek. S mivel a Csörsz vagy Csersz király regéjében nem hívó nyelvtudósok szerint a Csörsz szó az ördögnek szláv Csert nevéből van elferdítve, mindenestre érdekesek egy kis fejtöresre Aradmegyének Cserne, Csernabarcz, a Földvárral (a gyűrűvel) 1656-ban világosan egynek vett Cserfalva¹⁾, Csernesfalva, Csernakócz, Csertelek, Csesztarócz, a hidegkúti római sánczot metsző Valea Tirşu, legfőképen azonban az 1429-ben említett *Cserezgyepűréjtje* helynevei²⁾. Ez utóbbi, melyet Csersz gyepű-réjtjére magyarázhatunk, nyilván fenntartotta az ilyes földsánczok eredeti magyar gyepű nevét. De fennmaradt a gyepűnek ősnémet *hegin* (Hege, Hecke, Haga, azaz kerítés) neve is *Hegenháza* elnevezésében. E falut 1418—1548. közt mint Csente (Csintye) falu szomszédját, tehát az avargyűrű, Ördögárok és a külső limes közt említik az oklevelek³⁾. Ha ez is véletlen, úgy ugyancsak véletlen találkozás.

A Maros mellett, a mai Arad tájékán még két helynév kelthet feltűnést. Az egyik Bécs, a másik Csesztöreg.

Bécs (Bech) 1421-ben körülbelül ott feküdt, a hol a Temesből Aradba átjövő Ördögárok a Marost érinti. A XV. században valóban gázló volt e helyütt⁴⁾. Bécs nevét közönségesen avar származásának tartják s azt hiszik, hogy várat, erődítést jelent⁵⁾. Ily erődítésre szükség is lehetett ottan, hol a töltésvonalat szinte derékszög alatt metszi egy tekintélyes folyó. Még inkább emelte a hely fontosságát azon körülmény, hogy épen e gázló táján szakadt ki a Csesztöreg (Harangod, ma Aranka) folyó a Marosból⁶⁾, hogy

1) Orsz. It. Erdélyi Liber Regius, XXVI., 634—5. — 2) A Szárazér közelében. Orsz. It. Dl. 12086. és Haan-Zsilinszky, Békésm. okl. 40—1. — 3) Orsz. It. Dl. 10711., 13244., 16085., 16157. stb. Hasonló körülmények közt találjuk Hegenföldre nevét Zalában 1418-ból. Orsz. It. Dl. 10621. — 4) Történ. Adattár, III. 343. — 5) Ethnographia (szerk. dr. Réthy L.), 1890. — 163. l. — 6) A Csesztöreget, melyet a Névtelen Jegyző (44. fej.) Sesztüregnek ír, Szabó Károly (a Névt. J. ford., 61. l.) az Arankával veszi egynek. Turegháza nevű pusztája ma is van Német- és Kis-Szent-Péter közt Temesben (a régi Aradban), körülbelül a Csesztöreg kiszakadásánál. Hunfalvy szerint (Ethnogr. 399.) a var, uar vogul és permi

azután a bácsmegyei Ada átellenében ott ömöljön a Tiszába, a hol a római sánczok elenyésznek. A két Cseszárkot összekötő *Csesztöreg* nevében ismét vonatkozásra kell gondolnunk.

Hagyomány szerént szláv alattvalóikkal ásatták ez árkot az avarok; s láttuk, hogy az árok nevét magát is az ő nyelvökből szokás megfejteni. A mai Aradvármegyének már az Árpádok idejében is vannak ugyan tősgyökeres magyar helynevei; feltűnően nagy azonban a szláv helynevek száma is e korban s az Anjouk idejében, általában véve pedig a szerbeknek a XV. század első felében tömegesen történt letelepítését megelőző években¹⁾.

A *szláv elemnek* ezen tagadhatatlan terjedtsége adhatott okot és jogot azon föltevésre, hogy a IX. század végén a Tisza és Igfon erdő, a Maros és a Szamos közt szláv pásztorok éltek Mén-Marót uralkodása alatt²⁾. Kazár a kecskepásztor tót neve. S ime, szól a félig népies, félig tudós hagyomány³⁾, »*ügynevezett kazar népek*« lakoznak vala azon földön, hol mi csak avarokat és szlávokat találtunk. Oklevelek tanúsága szerént Biharban és Szatmárban valóban laktak kazarok⁴⁾, magában Aradban (a régi Zarándban) pedig Dézna határában (tehát épen azon tájon, hol a kazár fejedelemség székhelyét keresik) ott találjuk a háromcsúcsú Kozárhegyet⁵⁾. Ha magyarországi kazarokról nem emlékeznek a byzanci írók, ez meg épen nem ok, hogy bennlakásukban kételkedjünk. Mert Dél-Oroszország vezető népei közé tartoztak a kazarok s mégis jobbadán csak arab s perzsa földleírók és utazók tudósításaiból értesülünk viszonyaikról.

nyelven erdőt, hegyet jelent s az Uralt, honnan az avarok útnak indultak, csak varnak, uarnak nevezik, úgy, hogy az avar erdei, hegyi lakót jelentene. Péch (Tört. Ért. 1877. 58. l.) szerént akkor az is valószínű, hogy tőlük ered Ard-el (Erdély) vagyis »erdőn túl«, sőt Arad neve is, mely azt jelentené, hogy ott eredt valami (a Csesztöreg), vagy hogy ott már az avarok idejében erdő volt. Az Arad különben a régi magyaroknál személynév.

1) *Árpádkorbéli*: Birsorog (Basarága), Duburdun, Galosa, Kaprevár, Nikad, Novák, Vojla, Zemerdi. Először *XIV—XVI. századbéli* források említik a következőket: Alatka, Bábolna, Bara, Barza, Bizere, Bodrog, Bozova (Berzova), Branovczi, Bratisinoveze, Breztovecz, Bruznik (vagy Brozink), Bukócz, Csernek, Cserne, Csernabarc, Csernakócz, Csernesfalva, Deszk, Dezne (Dézna), Dobokna, Dobreince, Dobreszlancz, Dominócz, Dorsz, Dragamanócz, Drugovczi, Dud, Dumbrava, Gabrilócz, Galsa, Gelvác, Grodona, Guzavina, Gyakorócz, Gyelid, Harna, Kelmák, Kermelovcz, Kalodva, Klethova, Komarovczi, Konop, Krivavára, Karatna (Krokna), Labasócz, Leza, Lippa, Lizthora (Lestyora), Livadia, Lonka, Makra, Makzina, Meszt, Miladini, Milana, Milova, Morács, Negroanolcz (Nigranóci), Panád, Pankota, Paulovcz, Perdeve, Pertha, Petrovcz, Pécsk, Plestafalva, Peleszke, Podradje, Ponostefalva, Priskofalva, Radajócz, Radmanócz, Radna, Radovecz, Raznicza, Rosztócz, Sabarsin, Samarovcz, Sestarovczi, Sikula, Sírí, Somboly, Spatta, Sterkovác, Stojanovczi, Stregolcz, Szinte, Sztatina, Tornova, Tudurócz, Vinga, Virigkovcz, Viznya, Voksincz, Vonuk, Vrekolcz, Vrecsevceze, Zagorincz, Zamarinócz, Zinteri, Zombró, Zorast stb. E jegyzékben főkép csak a Maros által kettéosztott középkori Aradmegye van tekintetbe véve. — 2) *Pauler*, A magyarok megtelepedéséről. (Századok. 1877. — 390. l.) — 3) *Béla király Névtelen Jegyzője, II. feje.* — 4) *A magyar faj és művelődés eredete. I. 101.* — 5) Déznaváros határjárása 1804-ből.

A középkornak épen ez a szakasza volt az, midőn a legtöbb példát idézhetjük arra nézve, hogy kis törzsek nagy népségeken szereznek vezérszerepet. A normannokon kívül talán felesleges is másokra hivatkozni. Nagy Károly hódításai következtében sem mállott szét az avar népség; de elvesztette egységét, helyi középpontját és részekre szakadt. Ezen tuczatállamok közül való lehetett az, melynek egyik legfőbb gyepűsánca Szent-Anna vidékén feküdt. A kazarok az avar birodalom gyengülése idejében nyomúlhattak Dél-Oroszországból Magyarországra, hol egyezkedés vagy harcz következtében átvették a hegemoniát azon avartörzsedékek fölött, melyek a Meszestől a Sebes-Körös jobb oldalán Biharig, Bihar-Zsadánytól s a Sebes-Köröstől délre Aradig s az Ördögárkától keletre Erdély felé bizonytalan határokig tömegesen éltek. Hogy a Tisza balpartján le a Marosig az így nagyjából vázolt határokon kívül csak elszórva lakhattak, bizonyítja a honfoglalás története, mely szerint Szabolcs várától be Erdő-Szudáig és ismét Szabolcstól délkeleten Zilahig; majd onnan ki Székelyhídig, a Berettyó jobb oldalán a Sárrétig s éjszaknak a Tisza dorogmai (borsodi) révéig az első hadjáratban ellenállásra sehol sem találtak a magyarok s Marót csupán a Sebes-Körös balpartjának védelmére szorítkozott.

«Különféle nemzetekből összegyülekezett» vitézek harczoltak ellenök¹⁾ a szláv nevű, de kazar földön levő Bellarad vagy Bihar várában. Voltaképp tehát a krónika szerént is sok nyelvű nép fölött uralkodtak a kazarok, kiket csak «ügynevezett» kazaroknak mond maga a Névtelen is. Fejedelmök többnejűsége azt mutatja, hogy mohamedánok voltak. A kazarok tényleg meghallgatták mindhárom egyisten-hívő vallást. Déloroszországi hazájában a többség a zsidóhitet követte ugyan. — nagyobb városokban azonban a mohamedánoknak is voltak mecseteik. Vallástürelmők mellett is megtörténhetett, hogy a mohamedánok egy törzsének oda kellett hagynia hazáját s kisebb csapatban mai honunk földén keresnie új szállást.

Chronológiában, hely és személynevekben tévedhetett a krónika; de tényül fogadhatjuk el, hogy a Körösök és a Maros közt szláv népeken valóban egy uraltáji néptörzs uralkodott. S e törzsszel kellett számolniok a honfoglaló magyaroknak.

¹⁾ *Névtelen Jegyző*, 51. fejt.

IV. A HONFOGLALÁS.

I. Az igriczek meséi s a Névtelen Jegyző. Háború Mén-Marót ellen. Bellarad fekvése. Helyrajzi nehézségek. Velek vezér honfoglalása. Zaránd megalakulása. II. Az avargyűrűk szerepe a honfoglalásban. Háború Glád ellen. A bolgár-magyar elem egybeolvadása. A Kund-kapitányság meséje. Ósmagyar névek. A székely-telepítés. Ajtony és nemzetsége.

I.

A honfoglalás történetének részleteit csak homályos tudósításokból ismerjük. A Névtelen Jegyző bő leírása a legjobb esetben is kétszáz év előtti eseményeket beszél el s aligha más, mint a hegedősök és igriczek verseinek, a parasztok csalfa meséinek átírása.

Igriczek, hegedősök laktak a mai Aradvármegye éjszaki részén, a Fekete-Körösbe ömlő Töz vidékén is. *Igriczverse* (Igrechverse) nevű földet hallunk említeni még 1429-ben is azon a tájon¹⁾, merre felé *Öcsöb* és *Velek* hadai végső küzdelemre készültek *Mén-Marót* ellen; s a hol azután, Zaránd vidékén, telepedett le a hódító Velek. Az igriczek a már keresztény korban a közel zarándi vár udvarnokai lehettek, nem-messzire *Marót*-tól (a mai Morodától) s *Elektől* sem távol. Valószínűtlen-e, hogy a *Névtelen Jegyző* korában, ha a legkésőbbi időre, a XIII. század második felére teszszük is azt, a környék hatalmas urai előtt el-elénekeltek régi dalaikat régi diadalokról? S ha az ősnévű helységekhez ott, a maguk körében kerestek heros eponymost?

Kazárország éjszaki részét, körülbelül az éjsz. szélesség 47°30'-éig (a Berettyó jobboldalán) már az első támadással elfoglalta volt *Szabolcs*, *Tas* és *Tölvööm*. Érdekes, hogy foglalásuk legdélekeletibb határa körülbelül azon hely, hol az Almás vize a Nagy-Szamosba torkollik²⁾, vagyis a hol délfelé Kis-Sebesig a Szamos és a Sebes-Körös völgye közt a limes dacicus kezdődik. Ezt a limest további hódításaikban is feltűnő figyelemben részesítik a magyarok.

A második hadjárat (903. táján) nem a tiszamelléki Szabolcsról,

¹⁾ Orsz. levéltár, Dl. 12086. — ²⁾ Torma meghatározása szerint. L. »A limes dacicus felső része« cz. értekezéséhez (Budapest, 1880.) adott térképét.

mint a korábbi hadműködés alapjáról, hanem magáról a Csepel-szigetről indult ki.

Körülbelül a soroksár-kecskemét-csongrádi út irányában haladtak Szentes felé a böldi révig; onnan, hatalmas és szinte érthetetlen kerülővel éjszakketletnek (egy darabon a Kórógy vize mellett) Szarvasig, hol a Hármas-Körösön átköltözvén, a Sebes-Körös egyik mellékvízénél, a Tekerő-érnél, ott szálltak táborba, hol az Ördögárkának nyomai maig is láthatók. Valószínűleg ez árok mentét követve jutottak el a Józsás- (Jouxas) patakig, hol táborba szállottak.

S itt fogas kérdés előtt állunk.

Ha valóban a mai Aradmegyében volt e Józsás-folyó¹⁾ s egy azzal, a melyik Gurahoncz átellenében ömlik a Fejér-Körösbe, oly jó geographus, mint a Névtelen Jegyző, hogyan nem említi a Sebes- és Fekete-Köröst, a melyen át s a Fejér-Köröst, a meddig el kell vala jutniok a hódítóknak? S ha Kórógy, Tekerőér, Józsás féle ereket és patakokat felsorol, miért nem emlékeznék a Körösök rendszeréhez tartozó s útjukba eső Kölesér, Gyepes és Tőz folyókról, melyek még nagyobbak is amazoknál?

E fontos helynevek elhallgatását bajosabb megérteni, mint belenyúgodni abba, hogy a Bihar, vagy Bellarad várig még útban levő egyetlen folyó, a Jouxás, vagy talán Józsás, inkább a Nagyváradnál kiszakadó s a Berettyó-Újfalu átellenében a Berettyóba ömlő Kis-Körösnek feledésbe ment régi neve. Onnan, két napi pihenés után, harmadnap csakugyan vígan kezdhették ostromolni a közel Bihar várát²⁾. A Tekerő-ér, majd a Sebes-Körös mellett egyenesen ide vezetett az útjuk.

Azonban tegyük fel, hogy a honfoglalók Szeghalom-Csökmő tájától Gesztig az Ördögárkát, Szalonta vidékétől pedig a limes dacicust követve, annak Kislakon, Árkoson és Boros-Sebesen át maig is látható vonala mentén³⁾ valóban eljutottak oda, hol e limes végződni látszik, t. i. a Józsáspatak torkolatáig, a mai Aradmegyébe. Onnan valjon csakugyan vígan lovagolhattak-e Bihar vára felé, mint a krónikás mondja⁴⁾ Hiszen a Józsáson fölfelé nem is vezet út Biharba⁵⁾. Arad és Bihar közt az egyetlen

1) Szabó K. Béla kir. névt. jegyz. 74. l. és Magyar Vezérek kora, 100. l. — 2) Utal erre *Podhradsky* is: Béla király névt. jegyzőjének idejekora és hitelessége, 362. l. —

3) Szabó szerint (Vezérek kora, 100. l.) »a bihari s aradi erdős vidéken, az úgynevezett Erdőháton.« Előadását követi *Kápolnai* István is (Honvéd, 1868. -- 163. l.) — 4) Névt. Jegyző, 51. fejt. — 5) *Kápolnai* (id. h.) feltűnő ügyes fogásnak tartja, hogy a magyar sereg Mén-Marót egész országát a Körös balpartján megkerülte s ezáltal — a védelem több vonalának megvívását kikerülve — egyszerre a védelem szívébe tört. Azonban csak a Jouxás név említése jogosít azon föltevésre, hogy a magyarok átkeltek a Körös balpartjára; Józsást pedig — legrégebb okleveles említésekor, 1553-ban, 1561-ben és 1574-ben is -- Józsásnak és nem Jouxásnak találjuk írva, Bihar ellenben csak a XIII. századbéli s így Jegyzőnkkel közel egykorú Várad Regestrum is 81-szer írja így és csak egyszer Bellaradnak; ez tehát oly ösmért hely volt akkor is, hogy nem lehet kétség, mit értett alatta a Jegyző.

járható út e szakaszon az, mely Jószástól kissé odább keleten a Fejér-Körösbe Csúcs vidékén ömlő Strumtura-patakon fölfelé Kristyóron át Kerpenyénél ér a Fekete-Körös völgyébe s elválasztja a Moma-Kodrut a Bihar-hegységtől. Kerpenyénél leereszkedve azután elég könnyen elérheték Bélavárát, melyet a Névtelen Jegyző Bellarad, vagy Bihar várával szokás egynek venni.

Ez a vár nem is a Fekete-Körösön, hanem annak csak egyik jelentéktelen mellékvölgyén, a Kodruból jövő fenesi patakon uralkodott s úgy el van dugva, hogy valóban bámúlhatunk őseink gyorsaságán és tájékozottságán, ha egy nap alatt (harmadnap) már reáakadtak. S még jobban bámúlhatunk azon, hogy mellé *végig* tették meg ez útat, mely egy Hannibálnak is becsületére vált volna; mert hiszen az aradmegyei Jószás és a biharmegyei Bélavár közt levő hegység a szó legszorosabb értelmében vett karsztvidék, melyen igen tanúságos kirándulást tehet egy turista, vagy egy szaktudós, de szinte legyőzhetetlen akadály lovas katonaság számára. Nem is szerepel az a hadtörténelem más egyetlen korszakában sem.

Az sem utolsó bökkenő, hogy a Bélavár nevet csak az 1548. évi 12. törvényczikk használja először s hogy odáig következetesen Fenesnek nevezték¹⁾. Castrum Fenes a neve már 1290-ben is; honnan mondhatta volna tehát Bellaradnak, vagy Bélavárnak a legkésőbb a XIII. század végén élt Névtelen Jegyző? Azt, hogy Bélavár a váradi püspökök középkori kövéra, inkább vadászkastélya volt²⁾, csak mellesleg említem. E 450 lépés kerületű kis várban bizony sohasem lakott Mén Marót és 300 felesége; és sohasem volt ez egy külön (kazar) fejedelemség székhelye.

S talán maga Bihar sem volt az. Idők folytán a morvaországi Wellehraddal tévesztették össze a krónikáírók³⁾. Ott uralkodott Marót, majd Szvatoptluk a cseheken, morvákon és tótokon s az ő Wellehradját nevezték azután Belaradnak, Belaridnak, vagy Biharnak. Mennyire hibásan, az is bizonyítja, hogy hradnak a várat csak a felvidéki tótok nevezik; a várnak alföldi őszlovén neve grad⁴⁾. Ez érv lehet arra nézve is, hogy Bellaradot (Bjela hrad), ha első pillantásra oly meglepő is a hasonlat, ne azonosítsuk a mai Araddal⁵⁾, melyet a középkorban egyébként többnyire Orodnak írtak s melynek helyrajzi viszonyai semmiképen sem illenek a honfoglalás e részletéről adott leírásra⁶⁾.

1) *Bunyitay*, A váradi püspökség története, I. 105. és III. 454. — 2) Tervrajza, képe s leírása u. o. II. 310—14. És K. Nagy Sándor, Biharország, I. 246—254. — 3) *Pauhr*, Anonymus külföldi vonatkozásai. Századok, 1883. — 110. l. — 4) *Földes János Lakatos* Ottó Arad Története cz. művében, I. 12. — 5) Mint ezt *Knausz* Nándor tette volt (Magy. Encyclopaedia, III. 667. h.) Pár hasábbal alább — u. o. 675. — Már *Wenzel* figyelmeztetett ennek helytelenségére. — 6) *Nagy Sámuel* szerint (Észrevételek a magyaroknak táborozásáról bihari vezér Mén-Maróth ellen. 1824. Nemz. muz. MS. 241. Oct. Hung. 10—12. lap) a vezérek a bódi révnél keltek át s a Csongrádmegyében Szegvártól délre a szentgyörgyi pusztán a Kurcza vizébe szakadó Kórógy érnél szálltak meg először. »Itt a székeleyekkel

Nem egy példa mutatja, hogy a helytörténetek elcserélődnek; ez eset maga azonban még legfeljebb csak azt bizonyítja, hogy zavar van a honfoglalás eme részének elbeszélésében; s nem azt, hogy a hely- és személyneven kívül a többi teljesen eldobni való.

Őseink valóban nem kerültek harcz nélkül a Körösvidék birtokába; s az is valószínű, hogy a döntő harcz valahol a mostani bihari földvár közelében ment végbe. Magát a várat, a krónika szerint, csak kemény ostrom után vehették be.

Feltűnő, hogy valamilyen útrakelésök idején a kazar király javasolja volt szövetségeseinek, a magyaroknak, a fejedelem választását, — úgy e haza földén is a kazar népség meseszerű vezérének leányát fogadja el fia nejeül Árpád. Ez, ha költemény, nagyon is logikus költemény. Azt a körülményt szintén érdemes volna megfontolni, hogy kazarokat ugyan egyedül a Névtelen említ hazánkban; de a középeurópai szerzetes és más írók, kiknek előadásai nyomán egyben-másban indult, egész Európában nem ösmerik az ural-altájiaknak «politikai tekintetben legfontosabb» eme népét. Másrészt bajos volna azt állítani, hogy egy magyar király jegyzője épen a királyok nemzedékrendében követne el oly durva botlást, hogy — ha már bizonyosat mondani nem tud — nem külföldi hatalmas, hanem egy belföldi kisebb nép legyőzött fejedelmének leányát írja Zsolt nejeül.

»Öcsőb és Velek, valamint az egész sereg, uruk parancsának engedve, Mén-Marót leányát — lakodalmat tartva — átvevék s a lakosok túszokul vett fiait magukkal vivék és magát Mén-Marótot Bihar várában hagyák.« . . . »Akkor a vezér Veszprém várát Öcsőbnek, Szalók atyjának adá nagy hű szolgálataiért minden tartozandóságaival, — Veleknek pedig a zarándi ispánságot adá s így a többi nemeseeknek is tisztségeket és helységeket ajándékozal!.«

A krónika szerint tehát a bihari vezér országa az Árpáddal való szerződés után csak a Berettyó, az Ördögárka, Fekete-Körös és a későbbi erdélyi határ közt levő területre, más szóval a Sebes- és Fekete-Körös felső- és középfolyásának vidékére szorítkozott. Legkésőbb veszttette el a Fekete-Körös és a Maros közt levő szép vidéket, a mai Aradmegyét. Ennek éjszaki részét, vagyis a Fejér-Körös mindkét partvidékét csaknem a torkolatig, tehát a későbbi Zarándmegyét nem kapta ugyan adományul Velek,

egyesülve, jöttek a Maros- és Fejér-Körös közt, míg a mai Aradvármegyében a borosjenői hegyek körül Csermő (Cerumo) nevű cameralis helység eránt a Fejér-Körösön általúsztatnak; onnét ellovagolván, a Tekerő vize mellett táborba szállottak. Ez a Tekerő vize a Fekete-Körös, úgy, hogy a béli hegyeket jobbra hagyván, legtermészetesebb útjuk Tenkének vezetett; a Tekerő nevet Tenke nevében-e, vagy a Fekete-Körösben találad meg, mindegy (?). A Jóúszás folyót (12. l.) a Sebes-Körösrel azonosítja. Bihar várát a mai Biharnak veszi s alaprajzát is mellékli. Azt hiszi azonban, hogy innen Belevár felé, az Iglon erdejéhez fordultak s hogy voltaképp csakugyan a mai Bélavárat ostromolták meg. (13—14. l.)

1) Névt. jegyző, 52. fej.

mert ez csak a krónikaíró anachronismusa¹⁾; hanem megszállotta azt, mint első foglaló, a maga és nemzetsége számára. Benne volt-e ez az Árpád és Marót közt kötött egyezségben, vagy talán külön hadikalandon szerzett rá jogot Velek, adatok híjján meddő feladat volna feszegetni. Annyi áll, hogy Bíborban született Konstantin császár szerint is²⁾ magyarok szállották meg a IX. század végén a Tisza, Körös, Maros, Temes és Tutez (Tőz?) vidékét³⁾; s a Körös, Tőz és Maros vidékén Elek, (Kis- és Boros) Jenő, a két Bököny, Otlaka (Otról), Zaránd, Simánd, Gyorok, Nyék, Megyer, Bulcs, Arad, Karancs, Kaza, Lőkősháza (Lőkősről), Gyarmat stb. igen régi helységek, melyek mint nemzetség- és személynevek is szerepelnek a krónikákban és az oklevelekben.

Jobbadán oly helyek, melyek az úgynevezett római sánczok irányában esnek. Így különösen maga Zaránd is, melynek földvére a Csigernek a Fejér-Körösbe való ömlésénél feküdhett. Az őt metsző római sáncz némi kanyarúlattal Kubint, Dentát, Temesvárt, Világost, Ágyát s a Tőz torkolatát kötötte össze s nyomait helyenként most is láthatni. Tőle keletre és nyugatra 15—20 km. távolságban megy a másik két sánczolat, melyek délen a Marosra, éjszakon a Fekete-Körösre támaszkodva, egy körülbelül 1800 □ km.-nyi síkságot védelemre teljesen alkalmassá tettek; s annival inkább, mert ennek éjszaki részét számos folyó öntözte. Valóban kedvező hely egy egész nemzetség letelepedésére. Vizenyős síkság, hol méneseit, gulyáit nyugodtan legeltethette és kedve szerint halászgathatott a magyarság; védelmezhetette magát a nélkül, hogy falak mögé kellett volna szorítkoznia. Óserdők váltakoztak gazdag legelővel; a két Körös közép, valamint a megye délnyugati részén csak néhol nyíltak tisztások, hol az egyes ágak sátorfalvai megalakúlhattak. Ez erdős vidékeken a halmok uralkodtak. A vezérek korára emlékeztet a Csörsz-, Kádár- és Lehel-halom neve⁴⁾. A halmok egész tömege emelkedik Sikló és Szent-Márton vidékén s az egész mai Aradmegyében 110-re teszik a számukat. E nagy tömeg jobbadán a most említett 1800 □ kilométernyi területen van összezsúfolva. Lehetetlen, hogy ne számolt volna velök a honvédelem.

A nemzetségek és ágak fegyverfogható férfiai személyesen teljesítették a honvédelem kötelességét⁵⁾ s egészen Szent-István koráig a vár körül

¹⁾ A Névtelen csak Borsod- (31. fej.) és Zarándmegye vagy ispánság elajándékozásáról szól s Árpád idejéből más comitatust nem említ. De ő maga sem mondja, hogy ezt a megyét Árpád készen találta, vagy maga állította volna föl. S helyesen veti föl *Torma* József (A zónoki grófságról. Történelmi Tár, 1887. — 348. l.) azt a kérdést, hogy Árpád csak Borsod- és Zarándmegyét találta volna készen, vagy csak ezeket szervezte volna? Bizonyos, hogy Velek azon részen telepedett le, hol a Névtelen Jegyző idejében Zarándmegye feküdt és hogy a Névtelen csak a maga korabeli beosztás szerint beszélt. — ²⁾ De administrando imperio, 40. fej. — ³⁾ Pauler (Századok, 1877. — 383. l.) a rejtélyes Thutez alatt a Marossal egyesült Tiszát érti, melyet így a császár másképp is nevezne. — ⁴⁾ *Ferney, Keleti utazás, II. 91.* — ⁵⁾ *Botka a Századokban, 1870. — 501.*

levő szállások széleskörű önkormányzati joggal voltak a magyar nemzeti confederatio tagjai. A benntalált lakosokat vagy a földvárak szolgálatára s a körülöttük levő földek művelésére kényszerítették, vagy szabad tanyázást engedtek nekik a hegyek közt, hová a lovas nép nem-igen kívánczolt.

A behódolt nép egy része csakhamar beolvadt a magyarságba; s magának Marótnak férfirokonai még századok múlva is nagybirtokosok voltak Bihar vára közelében¹⁾.

II.

Akkor már, midőn a zarándi részek a magyarok kezére kerültek, két év óta övék volt a Maros baloldalán a Tiszáig, Dunáig s Erdélyig terjedő tartomány. (A középkorban a mai Krassó-Szörény- és Temesvármegye éjszaki része, tehát közvetlenül a Maros balpartján elterjedő vidék Aradvármegyéhez tartozott; és pedig körülbelül a mostani újaradi, vingai és lippai járás.) «Azon földet pedig, mely a Maros vizétől Orsova váráig van, bizonyos *Glád* vezér foglalta el, ki Viddin várából a kúnok segélyével kijött»²⁾. Bolgárok és kúnok barangoltak tehát e tájon. Ha nem szabad is szó szerént vennünk a krónikás tudósítását s a bolgárok és kúnok alatt, kik az ő korában csakugyan éltek ottan, egyszerűen uraltájiakat kell értenünk, lehetetlen, hogy azonnal az avarokra ne gondoljunk³⁾. Az avarok sánczgyűrűi itt, a Maros jobb és balpartján, mint tudjuk, csaknem egyenlő, 22—23 kilométernyi távolságban, Aradban Szent-Anna, Temesben Zsadány határában az Ördögárok és a legnyugatibb római sáncz közt elég épen fennmaradtak. Nincs róla írásba foglalt emlékezés, de több, mint valószínű, hogy mindkét sáncz szerepet játszott a honfoglalás történetében. A magyar középkorban Zarándmegye délfelé nem terjedt a szentannai s Aradmegye, szintén délen, a zsadányi földváron túl.

S a Glád ellen intézett első támadás csakugyan e tájt érte. Szoárd, Kadocsa és Vajta (vajda?), Árpád által küldetve, Magyar-Kanizsánál kelt át a Tiszán, azután a Csesztöreg, vagyis a Marosból Arad táján kiszakadó Aranka mellett ütött táborn⁴⁾, onnan pedig (körülbelül a szabadka-temesvári

1) Nagy Gábor (Tud. Gyűjt. 1836. V. 25—31. l.) azt bizonyítgatja, hogy Biharvármegyében — 1261. óta oklevelek szerint is — még pedig Bihar városához közel sok századig fennállott a Marót-nemzetség; a mi a Névtelen Jegyző hitelességének bizonyosága. S ezt az is mutatja (?), hogy e nemzetségben kedvelt név az Álmos és a Marót. Zsigmond híres hadvezére, Maróthy János, nem a Marót- és Álmosdi-Csire-nemzetségből származott. — (29. l.) — 2) Névtelen Jegyző, 11. feje. — 3) A szentannai avargyűről l. cikkemet. Archaeol. Értesítő, 1882. s a Kőlcsey-egyesület évkönyve, I. 185—194. l. — A zsadányi avartelepről *Léck* József, Tört. és Rég. Értesítő, 1877. — 49—59. l. V. ö. ugyanott (1875.) *Miletz* cikkét, a 12—13. l. s *Pontellyét* (Római vagy avar emlékek-e a délmagyarországi párhuzamos mősáncz-vonalak?) u. o. 1886., 181—209. l. — 4) Az Aranka régi neve Harangod; ebből lett az Aranka-név. Csak hozzávetve mondhatjuk, hogy valaha Csesztöregnek is hítták.

útirányt követve) a begei részekre szállt. «És ott — úgymond a krónikás¹⁾ — két hétig maradtanak, míg azon haza minden lakosait a Marostól a Temes vizéig meg nem hódították és azok fiait túsokul nem vették.» Valószínű, hogy az egyik csapat a Csesztöreg mentén Arad tájékán érte el a Marost, mely mellett a rómaiak útját még elég ép állapotban találhatták; s ez úton Bulcsig nyomúlhattak, hol a rómaiak idejében is castrum állott. Ettől keletre már szűk a Maros völgye, tovább tehát alig érdekelte őket a táj. Bulcs még a honfoglalás idejében nyerhette magyar nevét; szent Mártonról címzett apátságának korát egészen szent Istvánig viszik vissza²⁾. Az a körülmény, hogy a rómaiak castrumát a középkorban épen egy magyar vezérről nevezték el, valószínűvé teszi, hogy foglalásaikban, mint rendszeren, most is a folyók völgyén fölfelé haladva hódítottak.

A Bege mellől — talán egy másik csapat — éjszak felé haladva, első sorban a zsadányi avarsánczot vívta meg, melyet egy ismertetője³⁾ Európa legnagyobbszerű középkori erődművének nevez. Annyi bizonyos, hogy hasonló nagy arányú földvárakra sehol sem akadunk a Bege és a Maros közt; s mivel a krónikairó hódításról beszél, kétségtelenül épen itt kellett folynia valamilyen küzdelemnek.

Maga *Glád* «nagy lovag és gyalog sereggel, a kúnok, bolgárok és oláhok (szlávok) segítségével» a Temes mögött szolgáltatott csatát, melyet azonban tökéletesen elvesztett⁴⁾. E döntő csata s néhány kisebb helyvédelem után az egész tartomány a magyarok birtokába jutott. Glád hűséget fogadott s mint alárendelt főnök működött azontúl a Maros, Tisza, Duna közében, hol Torontál-, Temes-, Krassó-Szörény- és Aradmegyében több helynév őrzi emlékét, míg ily helynevekre az ország egy más részében sem találunk⁵⁾. Csupán a mai Torontál nyugati részén, Tarasnál telepedtek le tömegesebben a Vajta által vezetett magyarok. Gládot nem fogadták volna el alattvalóul a honfoglalók, ha nem rokon törzsből származik; mert hiszen minden ponton diadalt arattak, a másik két vezér (Szoárd és Kadocsa) még a Balkán-félszigetre is benyomult, — Glád erejétől tehát nem tartottak többé. Csak úgy érthetjük a dolgot, hogy az avar és más

1) Névt. Jegyző, 44. fejr. Horváth szerint (Magyarok tört. I. 54.) a Temesig nem találtak ellenállásra; de a Névtelen *hódítást* említ. — 2) Monographiája a Tört. Adattárban (1872., 339. és 371. l.) — 3) *Pontelly. Tört. Értesítő, 1886. — 197 l.* — 4) Névt. Jegyző, 44. fejr. — 5) Glád, Galád és Gelid változatban. Az utóbbi kettő a névnek magyaros ejtése. A Valea Gladu Aradban Tótvárádtól éjszaknyugatra, Galád, mely 1551. szeptemberében a törökök kezeibe esett, Torontálban (l. Istvánffy Hist., 1662. évi kiadás, 300. l.), Geled, mely utóbb Gyelidre változott, 1471—1561. közt Arad és Györök közt, Gilád Temesben Csákovár vidékén, Gladna Krassó-Szörényben Facset táján feküdt. S talán idevezethetjük vissza a Kládova (régén különben Kalodvának ejtett s az 1332—7. évi pápai tizedjegyzékben Galodvának írt) arad-, déli-zaránd- és krassó-szörénymegyei helyneveket is, melyek — országszerte — csak itt fordulnak elő (legalább csupán itt említi őket a helynévtár).

rokon népek töredékeivel állama erejét, vitézei számát akarta növelni Árpád; azért kímélte Glád népének önkormányzatát.

A források nem szólnak róla, de nem valószínűtlen az a feltevés, hogy Gláddal olyanforma szerződést kötöttek a magyarok, mint kevéssel utóbb Maróttal; t. i. hogy csak életének tartamára maradt meg a temesi részek birtokában. Egy rokontörzs sarjával szemben elég nagy, de érthető cingedmény. A magyarságnak szervezett hadereje sem lehetett arra elég, hogy Európa felét kétségbe ejtse harczyi sikereivel, midőn itthon szabadulni vágyik tőle a meghódított nép. Ezzel csínyján kellett bánni; s bevárni az időt, míg önként beolvad a hódító népségbe, a mire rokon fajnál számítani lehetett. Mert hiszen azok a bolgárok, kik Glád előtt és alatt az avar és más népek fölött a Tisza, Duna, Maros közében vezérszerepet vittek, épen a szláv befolyás elől vonúlhattak ide a tulajdonképeni Bolgárországból; s annyira pogányok maradtak új hazájukban, hogy e részekben csak szent István király uralkodásának második felében kezdett terjedni a kereszténység.

Glád és *Árpád* halála után a Duna lett a magyar és bolgár uralom határvonala. A temesi részek uralaltáji és szláv származású lakosai — miként, nem tudjuk, de tényleg — közvetlen tagjai lettek a magyar államnak. Glád halála után nem tekinthetni többé tartományul a temesi részt. Ezt talán már eleve Vajta vezér ivadékaiknak szánta Árpád s őt úgyszólván Glád hűségének ellenőrzése végett telepítette le a Tisza balpartján. A történelmi nyomozás jelen állásában alig kételkedhetünk azon, hogy már a vezérek korában valamely magyar nemzetség szállta meg a Délvidéket; és pedig azon nemzetség, melyből *Ajtony* (Ochtum) származott. A Névtelen Jegyzőnek azt az állítását, hogy ő Gládnak ivadéka volt, nyugodt lelkiösmerettel elvethetjük!); mert az adatok — igaz, igen gyér adatok — összevetéséből kiviláglik, hogy ő magyar nemzetségfő volt²⁾. Nem foghatjuk reá, hogy épen Vajta családjából származott volna; pedig az volt mindenestre a legtermészetesebb, ha a bolgár önkormányzat megszűntével épen a bolgárok megverője, vagy annak valamely utóda vette át a kormányt, annyival inkább, mert szűkre szabott szállását különben is azon területen kapta.

Egyébiránt van is annak nyoma, hogy a Délvidéket már a királyság megalapítása előtt magyar lakosság szállta meg.

Egy irodalmi hagyomány szerént a Temes és Maros közt levő területet, tehát a régi Aradmegye déli részét is, a hét vezér egyike, *Kund* kapta volna, kit elegendő sereggel láttak el a rend fenntartására. Az így leigázott földet *Kund-kapitányságnak* nevezték, mely nevezet azonban

1) *Florianus*, Hist. Hung. Fontes Dom. II. 258—302. I. Mivel azonban utóbb *Ajtony* is, a görögöktől kért Viddinben segítséget s ott meg is keresztelkedett, legalább megmagyarázhatjuk a Névtelen tévedését. — 2) *Karácsonyi*, Sz. Gellért élete. 83—86

csakhamar elenyészett¹⁾. Középkori írónál semmi nyoma sincs e kapitányságnak s az egész logikátlan tudósítás, körülbelül száz év előtt, megfoghatatlan módon csúszott be irodalmunkba, honnan alapos vizsgálódások most már érdeme szerint kiküszöbölték²⁾. Az egészet csak azért említetem föl, mert oly általánosan elterjedt vélemény az, hogy a róla való hallgatást sokan a történelmi előadás hézaga gyanánt vehetnék.

Ennél azonban hasonlíthatatlanul fontosabb Biborban született Konstantin császárnak azon — már említett — adata, hogy a magyarság zöme a Temes, Thutez, Maros, Körös és Tisza közt lakik³⁾. S ezt ő a X. század közepén, a honfoglalás után mintegy ötven évvel írja. Ez ötven évnek első felében kellett tehát végbemennie a megszállásnak, ha már a század közepén Görögországban is magyarnak ösmerték azon területet. Ily értesítés, oly tekintélyes kortárstól, egymaga is megdöntheti azt a hitet, hogy Glád ivadékai bolgár, avar, kún és szláv alattvalókkal külön tartományon uralkodtak ottan.

Ez a megszállás éjszak felé egészen a Zaránd-nemzetség földjéig terjeszkedett s így a középkorbeli értelemben vett Aradmegye teljesen csak Glád halála után került a magyar vezérek hatalma alá. Képzeltetelen is, hogy az Erdélylyel való hadi és kereskedelmi érintkezés egyik legfontosabb útvonalát, a Marost, őrizet nélkül hagyták volna. A söt Erdélyből ez úton kapta az alföldi magyarság, melyet ettől minden pillanatban meglehetett volna fosztani, ha «a Maros termő partinál» megbízhatatlan népség tanyáz. De magyarok tanyáztak ott. Még a XIV. században is oklevelek tanúskodnak arról, hogy a Maros jobb partján is, a mostani Arad- és Csanádmegyék határán, Pécska és Nagylak közt a Glád örökségébe lépő Ajtony- (Ohtun vagy Achton) nemzetségnek voltak jószágai.⁴⁾ Ajtony (Achton) ugyanakkor mint helynév is szerepel⁵⁾. A Pécska vidékén, közvetlenül a Maros partján levő hatalmas sánczok egy része, mely határozottan a földvárak közé tartozik, még a vezérek korából való lehet⁶⁾.

A Maros aradmegyei szakaszának jobb és balpartján, főkép a síkon, de meg a völgy egy-egy kitágulásánál egymást érik a legmagyarabb hangzású helynevek, melyek még a XVI. század előtt s részben Árpád-kori oklevelekben fordulnak elő, és egészen a honfoglaló, még pogány magyarokra emlékeztetnek.

Törzs- és személynevek rejlenek pl. ezekben: Kupa, Szemlek, Bod (Bodpéterföldre), Benkefalva, Buda, Budafalva, Csála, Csenkeverme, Csenk-

1) Az erre vonatkozó irodalmat összeállította *Ortway* a Történelmi Értesítőben (1875. — 157—162. l.) — 2) *Ortway*, A Kund-kapitányság. Tört. Értesítő, 1875. — 157—171. l. — 3) Id. h. — 4) 1318-ból Anjoukori okmánytár, II. 418.; 1352-ből u. o. V. 594. l. és orsz. levéltár, Dl. 4289. — 5) Csanádban 1355-ben egy Achtonmonustor nevű helyet említnek. Dl. 4643. — 6) Pogánykorbelinek mondja *Rómer* is. Muzeumi jkönyv, XXV., 151., 674. sz. *Házy* Sándor pécskai urad. mérnök által készített térképe u. o.

örvénye, Itelaka, Gyelid, Arad, Zádorlaka, Kaza, Gyerk, Gyorok vagy Gyarak, Gyirakszék, Mácsa, Mácsalaka, Mácsaszéke, Csaba, Cserne, Simánd (a Maros balpartján négy is), Zábrány (vagy Ábrány, törzsnév a székelyeknél), Bulcs, Gyulató, Gyulakápolnás. A pogányvallásra utal Ősvilághalma-teleke, Bálványos, Iltyó¹⁾. Az őseredeti halászatra sok név; a földerosítésre Árok, Földvár stb. S ha részletesen ismernők Aradmegye megszállásának történetét, bizonyosan megtalálnók a személy- és helynevek egy részének egymásra való vonatkozását.

A Vajta-²⁾ és Ajtony-nemzetségnek s ágainak birtokai Csanádban és Aradban egyaránt a Maros mindkét partján terjedtek el; amannak éjszaki, emennek déli határa csak a törökök kiűzetése után lett e folyó. Már csak ezért is el kell vetnünk a csíki székely krónikának azt a meséjét, hogy szent István király megigértetvén, Gyulának leveretése után, Apor rabonbánnal a keresztség fölvetelét s a király iránt való hűséget, egyik fiát Sándort törzseivel (?) Araddal együtt «áthelyezte a Szállás nevű patakhoz, mely nem messze volt a Zarán-törzsz földéhez, csaknem Magyarország határán, az oláhok hegyénél.»

Ez az Arad, ugyanazon krónika szerint, Köröncsnek fia, Becsének unokája volt, ki híve lévén a királynak, «Pannoniában» igen bő ajándékokat kapott; de mégis megúnta Magyarországot s visszament Erdélybe.

A csíki krónika úgy képzei a dolgot, hogy onnan, Zám vidékétől, honnan a Maros Magyarországra jön, egészen odáig, hol a Tiszába ömlik, 1002-ben Arad vezetése alatt székely határőröket telepített le szent István s hogy Arad vezér építtette volna a róla nevezett várost.

E krónikáról azt mondja egy ismertetője³⁾, hogy alig van sora, mely erősen arczúl ne csapná a kritikát. Az Aradra vonatkozó is azok közé tartozik. Miért nem ír Maros folyót, vagy legalább Szárazeret a nem is létező Szállás-pataka helyett? Miért telepítne ki szent István épen akkor székelyeket, midőn leginkább lett volna szüksége rájuk Keán besenyői ellen? Egyáltalán miért változtatnának hazát 2—3 év alatt ismételve is? Csak egyetlen helynév utal rájuk Aradmegyében, a már elpusztult *Pörszékely*, melyet 1466—78. táján Szent-András és Gyarak közt említnek⁴⁾. Jellemző különben, hogy ugyanazon században Simontornya közelében, — tehát épen a Dunántúl, hol a csíki krónika szerint imént az Aradra települt székelyek tartózkodtak — szintén volt egy *Parasztzékely* nevű hely⁵⁾. — Pörszékelyen kívül nincs nyomuk a székelyeknek a mai Aradmegyében. Mert Szék és Székudvar csak nem szolgálhat bizonyítékul a székelyek itt-

1) L. erre nézve *Ipolyi*, Magyar Mythologia, 90. — 2) Woyla nevű helynév Aradban is, 1230-ban. *Fejér*, Cod. Dipl. III., 2., 204. és Hazai okmánytár, VI. 24--25. — 3) *Mavcsali*, A magyar történet kútfői. — 133. l. A krónikát védi *Szabó*, Kisebb tört. munkái, II. 11—122. — 4) Orsz. It. Dl. 17276. A megye különben nincs világosan megnevezve. — 5) 1416-ból. Orsz. It. Dl. 10431.

léte mellett, akár a nyelvben való jelentésöket, akár — Zarándban lévén — földrajzi fekvésöket veszszük.

Szent István uralkodásának első felében Arad még, mint vármegye, nem alakúlhatott meg, mert Ajtony uralkodott a Maros mindkét partján; éjszaka a Fejér-Körös, illetöleg annak egyik mellékvizéig, a Csigerig, tehát egészen a Velek-nemzetség zarándi területéig. Az ő lovai és barmai legeltek a folyó áradásai által termékenyített síkságon; az ő vámosai és örei szedtek vámot a Maroson söt szállító királyi hajóktól.

Kupának, majd Gyulának leveretése után az ő nemzetségének területére menekültek a legyözött főbbek, kik nem tudtak megnyúgodni a magyar állami, vallási és társadalmi élet átalakításában. S Ajtony, a büszke nemzetségfő, mai nyelven szólva, a magyar konzervatív politika vezére lett a reformpárt élén merészen haladó király ellenében. A Duna, Tisza, a Körösök és a Maros választotta el birtokát Esztergomtól és Szekesfejérvártól, hol a hivatalos Magyarország ügyei összefolytak; meglepetéstől már a természet akadályai következtében sem tarthatott; de különben is volt annyi, ha nem több katonája, mint magának a királynak s így bátran daczolhatott vele. Talán nem is annyira az ősi intézmények fenntartásáért lelkesedett, hanem inkább csak azon mesterkedett, hogy ne kelljen lemondania azon nagy hatalomról, melylyel — mint nemzetségfő — a hétvezérség, heptarchia, korának intézményei szerént élvezett.

Magyarországban a vallásért való küzdelem csak úgy számíthatott diadalra, ha a szabadságot is zászlajára írta. Ajtony azonban 1019. táján fölvette a kereszténységet Viddinben s így — mint görögkeleti vallású — nem is küzdhetett a kereszténység ellen. Igaz, hogy szívében ép úgy pogány maradt, mint előtte egy emberöltövel maga Géza vezér s hogy nemzetsége területén alig bírt terjeszkedni a görög vallás; de nyíltan mégis ezt vallotta, hogy segedelmet nyerjen Vazul görög császártól, védőurától, ki a mily erősnek mutatkozott Bolgárország meghódításában, ép oly jó segítség lehetett István egyedül való uralkodása ellen. Az egységes, római katolika vallású és nyugathoz simuló magyar állam ellenében ő a görögkeleti vallású, görög fennhatóságnak hódoló s a byzantinizmusban megmerevedő heptarchiát állította oda — eszményül. S Ajtony egyéni nagyravágyásának könnyen az lehetett volna a vége, hogy Magyarország, vagy legalább annak a Duna, Tisza, Maros és Körös közt levő része, ép úgy elveszti függetlenségét, mint 1014. július 29-e után Bolgárország; és Sámuel bolgár csár bukása után a szent Istváné következhetett volna.

De nem következett.

V. A VÁRMEGYEI ÉLET KEZDETE.

Ajtony legyőztése. Arad vezér. Aradvármegye megalakulása. Első ispánjai. Az ősmegye határai, terjedelme, neve, székhelye. Arad vár és város a mainak helyén állott.

Ajtony, ki már 1015. táján gyanússá lett István előtt, Bolgárország teljes meghódolása után 1019. táján maga is hűséget fogadott a «bolgár-ölő» Vazul iránt. Büntetése késhetett, de nem maradhatott el. Öregedésének napjaiban szent István legkevésbé sem tűrhette, hogy szétmállják egész életének nagyszerű alkotása, az egységes magyar állam. 1029-ben rokonát, *Csanád* urat, korábban épen *Ajtony*nak egyik vezérét küldte a túlhatalmas nemzetségfő ellen, ki a nagyörszi téren fogadta el a csatát. Magyar módon harczolt ép úgy, mint támadója, *Csanád*, ki azonban egy éjjeli rohamban végkép legyőzte őt. *Ajtony* a csatával együtt életét is veszítette.

A következő napok a tartomány meghódoltatásával teltek el. Maga *Csanád* az utóbb róla nevezett városig, *Ajtony* székhelyéig hatolt s azt kardcsapás nélkül elfoglalta. Az eddigi küzdelmek általán a Tisza, Maros és Harangod (Aranka) vizének közében folytak. Ő maga visszasietett a királyhoz, hogy jelentést tegyen és jutalmát vegye¹⁾. Természetes azonban, hogy a csak imént elfoglalt területet nem hagyhatta magára s hogy nem érthette be a nemzetségek és ágak urainak egyszerű hódolatával. Alvezérei gondoskodtak, hogy távollétének ideje alatt teljesen visszatérjen a csend és a rend az engedelmességre szorított vidéken.

Alvezérei közt egy *Orod*, vagy *Arad* nevű is lehetett, ki az *Ajtony*-nemzetség legéjszakkéletibb területének biztosítását vállalta magára; s kit, *Csanád*vármegye megalakulása után, az attól keletre, *Zarándtól* délre be egészen *Erdélyig*, a *Maros* mindkét oldalán, délfelé a *zsadányi* avargyűrű vidékéig terjedő ispánság élére állított a szent király. Ezt egy forrás sem mondja; az azonban már az eddigiekből is bizonyos, hogy 1029 előtt meg nem alakulhatott *Aradvármegye* s hogy sorsa idáig egy volt a délvidek sorsával.

¹⁾ Legjobban összeállítja e hadjárat történetét *Karácsonyi*, Sz. Gellért életének »Marosvár meghódítása« cz. fejezetében (82—101.) *Jirček* (Geschichte der Bulgaren, Prága, 1876.) nem szól sem *Gládról*, sem *Ajtonyról*. A *Csanád*-nemzetségnek 80 birtoka közül a XIV. században 8 vagy 10 fekvött *Arad*-vármegyében. I. *Karácsonyi*, Történ. Ért. 1884. — 3—24. l.

Nem kételkedhetünk azon, hogy Arad, vagy, régiesen írva, Orod csakugyan élőemberről vette nevét¹⁾ s nem a hrad szláv szótól, a mi várat jelent. Ily helynevet az országnak több részében s oly helyeken is találunk, hol szlávok tömegesebben nem éltek. 1297-ben említik Ungban²⁾, 1369-ben Somogyban³⁾, 1433-ban Biharban⁴⁾, s van ilyen nevű hely Esztergom-, Torda-Aranyos- és Zemplénmegyékben is. Tényleg a XVI. században már elterjedt azon hit, hogy Arad-, vagy Orodvármegyét szent Istvánnak egyik vezérérről nevezték el⁵⁾, úgy mint Szabolcsot, Borsodot, Csanádot, Soltot stb. a hasonló nevű vezérekről.

Arad, mint vármegye, oklevelekben csak 1214 óta szerepel, midőn comeséül épen a Csanád-nemzetség egyik tagját, *Kelement* említik⁶⁾, de ugyanazon időtájban szó van az aradi várnepekről is a váradi regestrumban, tehát szintén hiteles okiratban. Míg ezek a vármegyei élet bizonyosságai, a XII. század közepéről szintén van egy — csak töredékben maradt — okiratunk az aradi prépostságról⁷⁾, a krónikák pedig kivétel nélkül megemlékeznek egy Aradon 1136-ban tartott országgyűlésről. Ekkor már mintegy száz év óta állott az aradi vár, szent Gellért ideje óta a csanádi egyházmegye egyik főesperességének is székhelye⁸⁾. A szent püspökről nevezték el az Arad közelében feküdt Girolftalva és Geroldháza falvakat is.

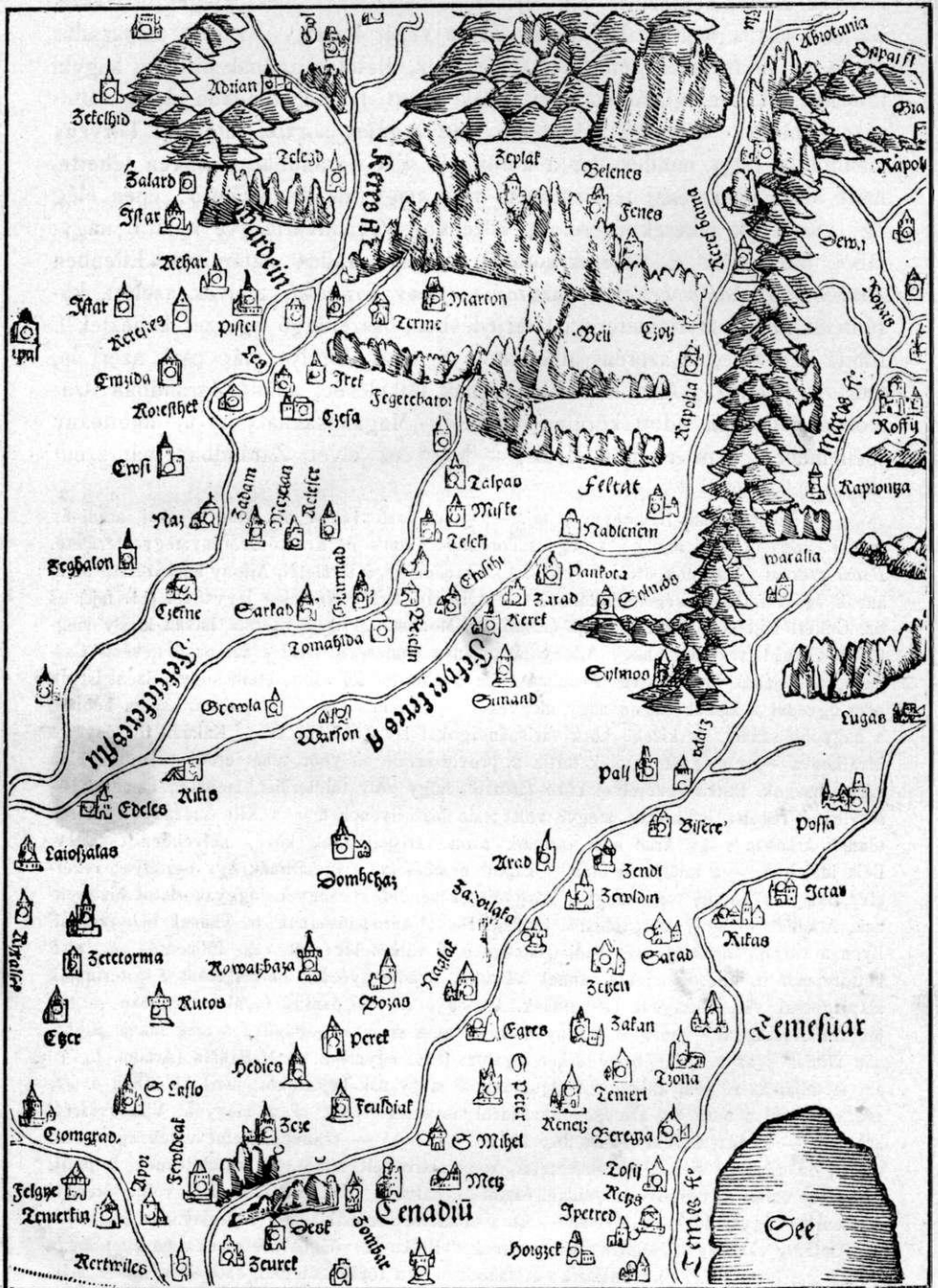
*Az aradi főesperesség valóban sz. István és sz. Gellért korából való; már pedig az első alapítású vármegyék területe összeesett a főesperességek területével s még nevök is egyezni szokott⁹⁾. Akármily ködben borong tehát a meseszerű Arad vezér személye, történelmi tény, hogy Arad az országnak először alapított vármegyéi közé tartozik¹⁰⁾ s hogy *heros epouymosa szent Istvánnak egyik híve*, valamely Arad nevű vitéz.*

Aradvármegye szent Istvánnak saját alapítása; egészen más körül-

1) Nagy Iván (Magyarorsz. családai, I. 63.) megjegyzi, hogy az »Arady oly név, melyet történetünkől nem ismerünk, pedig nemzedék-tana nagy embereket mutat fel.« Arad elnevezését csakugyan egy személyre kell visszavinnünk. Orod mint személynév 1214-ben (Fejér, Cod. Dipl. III. I. 153., 471., 478); Arad 1273-ban (Tud. Gyűjt. 1836. II. 122. és Hazai Okmánytár, VII. 143.; 1328-ban (Anjouk, okm. II. 364.), 1369-ben (u. o. V. 150.) stb. — 2) Hazai Okm. VII. 262.; 1477-ből orsz. lt. NRA. fasc. 1533. nro 18.; 1658-ból u. o. fasc. 911. Nro 33., 34. — 3) Hazai Okm. V. 150. — 4) Dl. 12523.; 1436-ból u. o. Dl. 12850. sz. — 5) L. az értéktelen csíki krónikán s a Trophaeumon (*Hevenessy*, MSS. GG. XXVIII.) kívül Szamosközy István Tört. Maradványait. (Magy. Tört. Eml. II. oszt. Írók, 28. kötet, 161. l.) Így *Bél* M. is Aradmegye leírásában. (Kézirat az esztergomi primási levéltárban. B. Nro 17. X. d. 6. Pars specialis. §. 1.) — 6) *Fejér*, Cod. Dipl. III. I. 153. — *Fábián*, Aradm. leírása, I. 210—213. stb. — 7) Zsigmond királynak egy 1399-ben kelt ítélet-levelében átirva. Közli a Tört. Adattár Csanád-egyházmegye hajdanához, II. 256. — 8) *Karácsonyi*, Sz. Gellért, 115. *Schem. Cleri dioec. Csanadiensis*, 1880. — 39—60. l. — 9) *Balisy*: A pankotai főesperesség. (Egri Egyházm. Közlöny. 1875. — 15. sz.) és *Karácsonyi*: Az orodi főesperesség. Tört. és Rég. Értesítő, 1882. — 149. l. — 10) *Pesty*, Az eltűnt régi vármegyék, I. 40. *Katona* (Hist. Crit. I. 87—88. l.) ellenben nem számlálja a legrégebb 24 vármegye közé.

mények közt keletkezett, mint északi szomszédja s most kiegészítő része, Zaránd. Ezt a honfoglalás idején *Velek* vezér kapta, s az első megszállás jogán, a földosztáskor, mint nemzetségének, illetőleg ágának birtokát hagyta utódaira. A honfoglalás-korabeli várak szent István idejében nagy változáson mentek keresztül. A fenntartott regálék sorába jutottak. Törvény mondta ki, hogy minden vár a koronáé¹⁾. Ezt Zarándban könnyen tehetette, mert ott a nemzetség területe nem volt nagy, de összefüggő; épen elég egy vármegye kikerekítésére. A középkori Zarándvármegye határai nagyjából összeestek a vezérek-korabeli Zaránd-szállás hatáiraival. Ellenben *Aradmegyét külön kellett kihatítani Ajtony javaiból*, melyek azelőtt, körülbelül 281□ myriaméternyi kiterjedésben, összefüggő egészet képeztek²⁾. Emitt kénye-kedve szerént alkothatott a nagy király, már csak azért is, mert fegyverrel győzte le alattvalójának fölkelését; amott, Zarándban, számolnia kellett az adott körülményekkel³⁾. Magánosoknak, az új alkotmány szellemében, nem lehetett várak; s hogy ez elvet Zarándban már szent

1) Szent István, II. könyv, 6. fejelet. — 2) Ide tartozván a mai Arad pécskai, aradi és radnai járása (17·6□ myr.) s az egész Torontál-, Temes- és Krassó-Szörény megye területe. *Botka* szerént (Századok, 1870. — 518. l.) Csanádmegye területét, *Ajtony* legyőzése után, annak egész fejedelemségére határozta szta István. Ezt a Névtelen Jegyzővel (11. fejelet) és Sz. Gellért legendatrájával igazolja (*Endlicher*, Monum. 217.). E szerént István király megígérte Csanád vezérnek, hogy *Ajtony* tartománya comesévé teszi s azt az ő nevééről Csanád provinciának fogják hívni. Azonban épen ő állította föl azon tételt, hogy »Szent István nem egyedül a kisebb számú nagy megyéket — provinciákat — alapította, hanem bennök a nagyobb számú, de kisebb körű várispánságokat is« (517. l.) Ő — *Kálmán* törvényeire hivatkozva -- a megyét egynek tartja a provinciával, melyből tehát utóbb rajzottak ki a várispánságok. *Botka* vezérével közé tartozik, hogy »oly földterület, melyben nemesek — servientes regales — laktak, megye volt«; de hisz ilyenek már a XIII. század elején feltűnnek Aradban s így Arad nem tartozik azon várispánságok közé, melyekben csak IV. Béla idejében — a tatárjárás után — kapott nemességet a várkatonák egy osztálya; vezérelve, hogy a nádori vagy megyei közgyűlések rendszeren megyei joggyakorlatot bizonyítanak. Aradban több ily közgyűlésről tudunk. De a várispánságnak is vannak bizonyosságai. Ilyen a várjog, a várispánság hadi tisztsége s a várkötelék alól való fölmentés. Az első kettőre már II. Endre idejéből vannak adataink Aradmegyéből, melyet tehát e criteriumok alapján csak várispánságnak tarthatnánk. A megye és várispánság fogalma azonban — teljes szabadsággal — még *Botka* nyomozásai után sincs megállapítva s még ma is jobbadán általános az a nézet, hogy a két fogalom fedte egymást. — 3) *Fábián* (Aradm. I. 71.) azt mondja, azért nem állhatott Világosvára a magyarok bejöttekor, mert különben e fontos helyről s nem az alacsony Zarándról nevezték volna el a megyét. Világosvárról azonban — *Botka* szerént (Századok, 1871. — 307. l.) — csakugyan elneveztek egy comitatust, de mindjárt siet is figyelmeztetni, hogy alárendelt minőségű testületeknek is jutott comitatus cím. A világosvári például, mint a hatvani, csak birtok-kerület volt. »Mennyi alkalom — úgymond -- a tévedésre, ha a comitatus szónak, mely oly elasticus értelművé vált, mindig csak egy jelentést tulajdonítunk.« *Botka* a világosvári comitatus illetőleg a *Codex Patrius*ra (III. 32.) hivatkozik; ott azonban s a többi kötetben szó sincs róla s máshol sem akadtam nyomára. Ily körülmények közt nem tudhatom, nem a győri Világosvárt illették-e e nevezettel; mert hogy *Botka*, ha hibásan is, pozitív adatot idéz, arra elég biz-

Aradvármegye a legrégebb (1528. évi) magyar térképen.

István foganasította, bizonyítja, hogy Zarámban is volt Szentkirály nevű falu, melyet a szent király eredeti várkatonáiról neveztek így el¹); úgy, mint talán az aradi Szabadfalut²).

Aradvármegyének az Árpádok korában egészen mások voltak a *határai*, mint manap³). Éjszakon, körülbelül a Rossia-patak forrásától (a Vurvu Codrovasitól, Cucuiedutól és Omegától) kezdve a Maros és Fejér-Körös vízválasztója képezte a határt nyugatfelé egészen a Kalodva-patak eredetéig. Ezen Hegyes-Drócsa-hegység déli lejtője századokon át Aradhoz, az éjszaki Zarándhoz tartozott. A mai Korcsmahegytől, melynek déli aljában ered a Kalodva-patak, a *hidegkúti* völgy baloldalán haladt a határ. E völgy Siritől (a mai Világostól) délre ért a síkságra s itt más, a hegyről lefutó vizekkel együtt meglehetősen mocsarassá tevén a vidéket, a Szárazérbe folyt le⁴).

Siritől kissé délnyugati irányban, a mai földvári puszta délkeleti részéig, Görcsönyig vannak ugyan kiszáradt erek; ezeknek összefüggését azonban nem lehet kinyomozni⁵). Panádtól éjszakra (a földvári és nagyszentpáli puszta határán) a Tisza mellékveze, a Ménesi-hegyről eredő *Szárazér* volt a határ Zimánd-Bánkútig, honnan azonban délnyugatnak kanyarodva, Gájnál három kilométerre megközelítette a (régii) Marost. Zimánd, Ötvenablaka (Ötvenes), Két-Soprony (Sofronya) és Szent-Pál közt tehát nem volt természetes határa Aradnak és Zarándnak. Szent-Pál vidékén azonban délnyugatfelé ismét erek vezetnek, melyek a kis-szentpáli puszta legdélnyugatibb részén torkollanak a Szárazérbe. Ez ereket s torkolatuktól kezdve a Szárazeret követte a határ Jászpél, Baktornya (a mai Tornya)

tosíték az ő neve. Különben az arad-zarándi Világosvár a XV. századtól kezdve mintegy 100 faluból álló birtokkerületet képezett s így méltán híhatták comitatusnak. (V. ö. Századok, 1870., 516., 1871. 298. és 307. l.)

¹) E várkatonákat utóbb a szentkirály fiainak vagy szabadjainak hitták. (Várad Regestrum, 147., 304., 360. §§.) — ²) Így nevezik már 1440-ben. Dl. 13597. A Marostól délre feküdt. A mai Szabadhelyet még 1787. is Szombathelynek hitták. (Aradm. jegyzőkönyve, 1787., 1269. sz.) Ez tehát másik. — ³) Aradvármegye e könyvhöz mellékelt középkori térképe félezredév adatait dolgozván föl, a benne jelzett határok időnkint némi módosítást szenvedtek. A régi Arad helységeit, melyek alapján e térképet készítettem, külön fejezetben tárgyalom. A 62. lapon levő 1528. évi térképet irodalomtört. érdeke miatt csatolom. Nagy előismerést érdemel *Karácsonyi*, ki »Az orodi lőesperesség és Orodmegye hajdani határai« című értekezésében (Tört. Ért. 1882. 149—171.) és *Csánki* Dezső, ki »Magyarország történelmi földrajza a Hunyadiak korában« (I. 757—782.) című nagy művében — amaz a XIV., emez a XV. századra nézve — nagy biztonsággal jelölték ki a vármegye határait. A mit *Pesty* Frigyes (Éltűnt vármegyék, I. 18—49.) mond a régi Arad területről, sok tekintetben helyre kell igazítani. — ⁴) V. ö. *Lóczy* jelentésével. Földtani Közlöny, XIV. (1884.) 199. l. — ⁵) A világosi rétföldek éjszaknyugati része (az arad-világosi országot s a világos-kladova-földvári dűlőt találkozásánál) a tenger felett ép oly magasan (121 m.) fekszik, mint Új-Panáda, a Szárazér balpartján. A jobbpart felé levő vidék némileg mélyebben fekszik a baloldalnál s így fel is vehette a Világosfelől jövő erek némely részét.

és Kinged mellett Sziondig, honnan, a mai pécskai szőlődombok felől ismét erék nyíltak a Szárazérbe. Ezek, Kingedtől délre, már Arad nyugati megyéjét alkották. Szent-Páltól Kinged közelében le a mai Pécska nyugati részéig Csanádvármegye volt Arad szomszédja. Innen a mai Német-Szent-Péterig a Maros és a belőle Papi (a mai Poppin-erdő) átellenében kiszakadó Harangod kanyarúatait követte az arad-csanádi határ.

Német-Szent-Pétertől délkeletfelé Monostorig csak kisebb völgyek mentén találkozott Arad és Csanád. Monostortól délkeletre a rét s a vintgai szőlődombokról jövő völgy már Temesvármegyétől különítette el Aradot. A szécsényi erdőtől odáig, hol a Beregszó fölveszi a Nádasd felől jövő patakat, nem volt természetes választó-vonal. Innen azonban (Piskitől, a mai Bruckenautól éjszakkeletre) mindenütt ez utóbbinak jobbszártyáig ért Aradmegye. E patak forrása volt az ősmegye legdélkeletibb pontja. Onnan éjszakra Solymoson át, az ott a Marosba omló solymosi patak mentén érte el az ősmegye keleti határa a Hegyes-Drócsát, úgy, hogy az első Árpádok idejében az innen keletre Erdélyig vonuló hegyvidékre aligha terjedett ki a megyei élet. Az Árpádok uralkodásának végéfele azonban már bizonyosan kiterjedett. Ekkor a határ a nádasi patak forrásától (a Torkosától) keletnek a hodosi határhegyen, az Obbin, Puerin, Barrán és Grüdán át a Lunkaságig, illetőleg a Bege (Béga) folyóig ért s Arad, a Barra-oromtól kezdve, Krassó megyével jutott szomszédságba. Onnan, hol a Bege a lapusnyiki patakat fölveszi, egészen a Bunya-torkolatáig a Bege, majd maga a Bunya-patak lett a határ, egészen ennek forrásáig. Bunyától s illetőleg az Istvándombtól (Dimpu lui Stefan) kezdve a Nagyhegyen (Deauli Mare), a marzsinaí réten (Margina Ritului), Grumanon, Tudoron, Maguricán és Pestesen át egészen az erről fakadó Pestes-patak forrásáig mindenütt a Maros és Bege vízválasztója volt a határ Arad és Krassó közt. Keleten Hunyadvármegyével érintkezett a Dragoitól éjszakra az Almásznak a Marosba-ömléséig, majd a Marosnak s a Rossiai-pataknak összefolyásáig és föl egészen a már említett Rossiai-patak forrásáig, hol Arad, Hunyad és Zaránd összeszőgellert.

Ehhez képest az ősmegye¹⁾ fekiútt a Ferrótól számított kel. hossz. $38^{\circ}44' - 39^{\circ}23'30''$ -e s az é. szél. $45^{\circ}54'30'' - 46^{\circ}18'$ -e alatt; az Árpádkor vége felé pedig már a kel. hossz. $38^{\circ}44' - 40^{\circ}5'30''$ -e s az é. szél. $45^{\circ}48'30'' - 46^{\circ}18'$ -e jelölte a vármegye legszélsőbb határait. Az ősmegye *terjedelme* mintegy $20\frac{1}{5}$ myriaméter volt, melyhez keletfelé (Lippától keletre) még közel 20 myr. járult²⁾, úgy, hogy az Árpádkorszak végén Aradvármegye területét $45\frac{1}{5}$ myriaméterre becsülhetjük³⁾. A mai Aradnak tehát csak $75\frac{0}{10}$ -át, vagyis háromnegyedét tette (kezdetben alig felét).

1) Értve alatta az aradi föesperességet. — 2) Pontosabban $19\frac{38}{100}$ myr. — 3) E számítás csak az átlagos területre vonatkozik, mert időközben a határok kisebb-nagyobb változásokat szenvedtek. E számok is csak megközelítő természetűek.

Az Árpádkorszak végén az országnak egyhetvened részét foglalta magában (most $\frac{1}{53}$ -át teszi); s így, ha csakugyan 72 vármegyére volt felosztva az ország, a szabályos nagyságú vármegyék közé tartozott¹⁾.

Határai gyakran, de nem lényegesen változtak a középkorban²⁾.

A vármegyét az Árpádok és a vegeyházbeliek korában *Orodnak nevezték*; így találjuk írva minden régi oklevélben. Az Arad-név csak a XIV. és XV. században kezd feltűnedezni³⁾.

Egyetlen adatot sem találunk a középkorból, mely azt bizonyítaná, hogy Aradmegye a maga *gyűléseit* máshol tartotta volna, mint Aradon

1) A vármegyéknek állítólag *Verbőczy* által készített jegyzékében, mely 72 nevet sorol fel, Arad sem hiányzik, kivéve a Tripartitum és Corpus Juris 1696., 1740., 1751., 1822. és 1844. évi kiadásait. — 41 vármegyéről szól, köztük Aradról is, a Pécselt 1416-ban tartott országgyűlés; a felsőmagyarországi vármegyéket — mint a rendek maguk írták — névszerént nem ösmerték. (*Péjér*, Cod. Dipl. X., VIII., 568.) — 1435-ben Zsigmond 58 vármegyét utasított — köztük Aradot is — a honvédelmi rendszer tárgyában. (*Pesty*, Eltűnt vármegyék, I. 20.); *Bonfini* (Hist., I. decas, I. könyv) 56 vármegyét sorol fel. *Falco* János, Miksa trónkövetelő ítákára, 62 vármegyéből csak 46-ot tudott megnevezni; köztük Aradot is. (*Pesty*, id. h., I. 34.) Az 1505. évi országgyűlésen képviselt 53 vármegye közt Arad is ott volt. (*Füszay*, A magyar nemzet napjai, 156.) Izabella királyné 1542. évi adórovása szerint az országnak 62 vármegyéje van; az egyik Arad (*Pesty*, I. 25.). *Ieltai* 1571-ben a Hármaskönyvhöz írt bevezetésében 53, krónikájában pedig, melyet 1575-ben adott ki, 66 vármegyét sorol fel; amott 46., emitt 37. helyen Aradot. Szenczi *Molnár* Albert szótárában (1644.) 74 vármegyéről tud; Arad a 62-ik (Zebernek és Szaránd közt!). — 2) Nagyon téved *Pesty*, midőn (id. h.) azt hiszi, hogy »a most kicsiny Csanád egykor a majd Zarándhoz, majd Aradhoz tartozó Világosvárat is magában foglalta.« (Alkalmassint Felgedus nevét magyarázta Fulgidusra s így értette ezt, mint több elődje, Világosra. Gedus azonban romjaiban ma is megvan Pécskától délnyugatra, csanádi területen.) Még feltűnőbb az az állítása, hogy »a ma Torontálban fekvő Deszk falu a Maros balpartján különféle időben majd Arad-, majd Csanád-, sőt 1510-ben Csongrádmegyéhez is tartozott. Ez a Deszk — úgymond (I. 40.) — annyiból is nevezetes, hogy ez volt Aradvármegyének legnyugatibb pontja, akkor t. i., midőn Aradvármegyének területe jó mélyen, a Maros balparti vidék térségeibe benyúlt. Miután Aradmegye a mai krassómegyei részeket Facsettől a Marosig is magában foglalta, valóban különös földrajzi configurationak voltak példányai.« Azonban szó sincs ilyen szörnyialakokról. Deszket 1465—1520-ig mindig mint aradmegyei promontoriumot említi 21 előttem ösmeretes oklevél, melyek szerint Aradtól éjszakraletre a Maros közelében feküdt. *Mercator* térképén (Atlas sive cosmographicae meditationes. Amsterdam, 1606.) és *Kreckowiténél* (Richtige Beschreibung des Königr. Ungarn. Frankfurt, 1686.) a Tiszáig terjed az Orodienis comitatus; *Valcknál* (Le Royaume de Hongrie) az Érmelékttől a Dunáig van kijelölve, a nagyon elterjedt *De Wit*-féle földleírásban pedig (Amsterdam) a »Regnum Hungariae« feliratú térképen a Sebes-Köröstől délre a Marosig — Nagyváráddal és Gyulával együtt — minden terület »Comitatus Orodienis.« Hát még ha utána-mondanók Pestynek azon egyik megfoghatatlan tévedését, hogy a tordai Egyházfalva is ide tartozott, mert — az aradi káptalan volt! Ekként az Aranyos, Sebes-Körös, Tisza és Bege közt mintegy 240□ myr. terjedelmű földet érthetnének Arad alatt. — 3) Már 1358-ban Aradot ír Márk krónikája (1867. évi kiadás, XCII—XCIII. l.). 1455-ben Aradmegyét említi *Thelegdy* Miklós. (Dl. 322.) Maga a Corpus Juris csak 1779-en túl ír Aradot Orod helyett. De ezen hangváltozás más vidékeken is tapasztalható. A bihari Orod 1452-ben Arad néven szerepel. (Dl. 14563), tehát egyszerre két alakban is. Orodban úgy, mint Horommegyében

(Orodon); de többet találunk arról, hogy Aradmegyén kívül más szomszédmegyék is tartottak ott gyűléseket¹⁾. Jelen kellett lennie a megye ispánjának (comesének), a várispánnak (ki mint várnagy szerepelt), a vár hadnagyának, a fő- és alhíradóknak, századosoknak, tizedeseknek; rendszerént a comes meghívására gyűltek ott össze az egyházi és világi főurak, a köznemesek, a várkatonák, várőrök, udvarnokok s a várnép (castrenses). Az ős megyeiélet e tényezői közül többnek nevét ismerjük a XIII. századbéli Aradmegyéből is. E megye-gyűléseken már az Árpádok idejében szigorúan láttak törvényt; s Aradon magát a *tűzesvasítéletet* is alkalmazták a székhelyen levő prépostság templomában, hová a szomszéd megyék perlekedőit is utasították.

Aradmegyének Arad (Orod), Zarándnak Zaránd vára képezte közép-pontját.

II. vagy vak Béla nyitja meg azon királyok sorát, kik az *aradi várjóságait*, a honvédelem rovására, elajándékoztatták. Ő alapította az aradi prépostságot és káptalant 1135. táján²⁾. Könyvalakban kiadott kiváltságlevele felsorolta azon szállásokat, melyeket a káptalannak az aradi várban adott (mansiones in castro Orodienzi), valamint a falvakat, melyek közül azonban csupán néhánynak neve maradt reánk.

A várban eredetileg csak a templom és a káptalanház részére ajándékozott telket a király. E templom a várban feküdt, a *mai Aradvárosában*, a város legdélekeletibb sarkában levő Óvártéren³⁾.

(Századok, 1874. — 21.) csak a török hódítás idejében kezdett uralkodni a nyiltabb a hang. E sajtóságos körülmény megvilágítása Aradmegye régi ethnographiájának körébe tartozik. A szó etymológiája *Földes* Jánostól (Lakatos, Arad tört. I. 9—15.)

¹⁾ Ezeknek alakjáról és módjáról l. *Botka* tanulmányát (Századok, 1870. — 513—514.) s alább e könyvben. — ²⁾ *Zsigmond* királynak egy 1399. (Tört. Adattár, II. 256. Ösmerte már ifj. *Vásárhelyi* János is. L. Kézírások Félíven, V. 65., az aradi lyceum Vásárhelyi-könyvtárában) és a csanádi káptalannak egy 1405. évi oklevelében (Dl. 31121.) csak néhány pont van fölvéve II. Béla privilegialis leveléből. — ³⁾ E kérdéssel alább a városok leírásában bővebben foglalkozom.

VI. A KERESZTÉNYSÉG MEGALAPÍTÁSA.

Az őshit nyomai. Görögkeleti kereszténység. Szent Gellért. Az aradi, zomboly-pankotai és köleséri főesperesség. Az első plébániák és apátságok. Az aradi prépostság.

A vármegye, mint intézmény, európai értelemben vett állam tagjává tette Aradot és Zarándot. Igazán európai szellem azonban ott is csak a kereszténység fölvételétől fogva terjedezhetett.

A XI. század elejéig e téren nincsen nyoma Krisztus hitének. A délfelé a Szárazérig uralkodó Marótot a könyvhagyomány többneűnek s így, ha nem pogánynak, mohamedánnak tartja. A Szárazértől délre Glád, majd Ajtony volt az úr, ki csak 1019 után vette föl a kereszténységet, akkor is görög módon. Amott Zarádnak, emitt Ajtonynak magyar kormány alatt körülbelül szent István koráig virágozhatott az őshit.

Terem isten nevét gyanítjuk Terimtelek aradi falu (1256), nevében¹⁾; Tündér Ilona nevével egy tőből származtatják Iltyó nevét²⁾. Táltosgyermekekben helyenként még mostan is hisz a nép³⁾. Arad közelében Bálványos falu állott⁴⁾, mely kétségtelenül valamely kőbálványtól vette nevét⁵⁾; 1396-ban Kereki közelében említik a Pogányeret, Gelvács vidékén a Fejér-Körös révénél 1438-ban az esküdtfát⁶⁾; Barrán (hajdan Aradban) ma is mutogatják a Sárkánytavat, melynek feneketlen mélységéből a sárkányt, a sötétség királyát, csak éjfél tájban idézhetik föl a kuruzsló banyák⁷⁾. Ma is szólnak még a regék olyan várakról, melyeket tündérek építettek.

Pécskán, melynek lakói különböző vidékről való magyarok, palóczok s elmagyarosodott tótok, fennmaradt még a *haláltáncs* pogányszokása. Ha t. i. legényt, vagy hajadont temetnek, megtartják a lakodalmát; zene mellett indúlnak el a halottas házból, temetés után a temető kapujában ráhúztatják

¹⁾ *Árpádék.* új okm. VII. 429. — ²⁾ *Ipolyi,* Magyar Mythologia, 90. »Kétségtelen eredetű tündéri nevünk — úgymond — Ilona; a nevet még a dús értelmű *il* gyöki származékaink: illat=odor amoenus, illik=decens, decor; illan=fuga clandestina akár a tündéri bájt, akár fényt vagy eltűnést érteve, magyarázhatnák. Helyneveink is, mint Iltyó Aradban« stb. Iltyó-tó Aradban már 1337 előtt a Csanád-nemzettségé volt. — ³⁾ Ilyennek tartottak egy Almás-Kamaráson 1882. július 6-án született nyomorék fiút is. — ⁴⁾ 1388-ból említi *Lakatos,* Arad, I. 32. 1607-ből Fábíán, I. 64. — ⁵⁾ *Ferney,* Keleti utazás, I. 101—6. — ⁶⁾ *Haan-Zsilinszky,* Békésm. okl. 44. — ⁷⁾ Történ. Adattár, II. 371.

a Rákóczit, melynek hangjai mellett ugrálnak; aztán zeneszóval mennek vissza a halottas házhoz, hol esznek, isznak, tánczolnak; szóval lakodalmaznak¹⁾. A temetésnek egyik pogánymódja, a *halott égetése*, még később is divatozott Aradban; 1498-ban a sződi várnagy egy elfogott jobbágyot máglyán hamvasztatott el. A lótej használatának emlékét látszik megörökíteni a pécskai bethlehemesek tréfája:

«Ösmered-e pajtás azt a fejér vak lovat,
A kitől gyűjtöttünk hatvan akó vajat?»²⁾

A javas asszonyok, a magyar mythológiának is állandó alakjai, még koránsem veszték ki s épen a magyaroknál örvendenek legnagyobb tekintélynek³⁾. Kenéssel, ráolvasással, ráimádkozással, kuruzslással ügyekeznek segíteni a betegen. Mindezek ma keresztény jellegűek, de lehetetlen föl nem találni bennök a pogánykorbeli vonatkozásokat⁴⁾. Boszorkánypereket nem ösmerek ugyan Aradmegyéből, de boszorkányokban hisz a nép ma is. Szent-György napján, főkép az Erdőháton, vadrózsaszálat tesznek az ablakba, a pajta és az istálló ajtajába, hogy a boszorkányokat, a rossz szellemeket elűzzék⁵⁾.

Magyar beköltözők s a benn talált népségek mikor fordultak az egy Istenhez, teljes biztossággal nem lehet megmondani. A kereszténység megalapítása mindenestre szent István korába esik. 1019 után — mint ösmeretes — a Százazértől délre eső vidéken parancsoló Ajtony Bodonyba (Viddinbe) utazott s megfogadta a görög császárnak, hogy népével együtt megkeresztelkedik, befogadja a hithirdetőket, ha a császár megsegíti szent István ellen. Ő-maga föl is vette Krisztus hitét s görögkeleti szerzetesekkel tért vissza hazájába. Marosvárt, ma is ösmert helyen, templomot építtetett számukra; ennél többet azonban sohasem tett a kereszténység terjesztésére. Régi hitét, hét feleségét megtartotta s nem tapasztalván a császár pártfogását, az új hittel sem törődött⁶⁾.

A büszke nemzetségfőt tíz év mulva alázta meg a király. Vezére Csanád, ki azelőtt Ajtonynak főembere volt s maga is csak nem régen tért át a kereszténységre, megverte és megölte Ajtonyt s hadaival nemzetségeinek egész területét elárasztotta. A vidék apostola szent Gellért lett. Tíz szerzetest vitt magával, kik közül heten jól beszéltek magyarul. Marosvárt, vagy — mint utóbb nevezték — Csanádon róm. kath. templom épült, a görögkeleti szerzeteseket pedig Oroszlánosra (Torontálba) telepí-

1) *Kálmány*, Koszorúk az alföld vad virágaiból. II. 225—6. V. ö. *Ipolyi*, Magyar Mythologia, 561. De e szokást alkalmasint magával hozta a pécskai ember, ki most is a Sári-vizét, Tiszát emlegeti dalaiban. — 2) *Kálmány*, I. 16. — 3) *Parecz*, Aradm. 26. — 4) Aradmegye babonáit főkép *Varga* János tanulmányozta, ki a nép számára igen becses művet írt »Babonák könyve« cím alatt (Arad, 1877. — k8 r. 208 l.), mely jutalmat nyert az orvosok és természetvizsgálók nagygyűlése részéről. — 5) *Alexi*, A román nép boszorkányairól. (Arad és Vid. 1884. szept. 3.) — 6) *Karácsonyi*, Szent Gellért, 88—9.

tették át. De nem Aradra, mint sokáig hitték¹⁾; mert itt sohasem volt görögkeleti szerzet, mint a hogy soha nem tartozott Aradmegye a váradi — állítólag a XIII. században megszűnt — görögkeleti püspökséghez. Ily püspökség föllállítása szóba sem jött 1204-ig²⁾.

A nép, comeseinek vezetése alatt³⁾, tömegesen tódult Csanádra s a kis templom körül napokig türelmesen várt, míg a keresztelésben sor kerül reá. A hét magyar pap egész nap hitoktatással, szentbeszéddel, maga Gellért püspök pedig kereszteléssel volt elfoglalva; ez utóbbit még őskeresztény módon, víz alá való merítéssel eszközölték. A betonnal bevont és Csanádon újabban ismét föltárt őskeresztelő-medencze az aradi kereszténységnek is legősibb, legszentebb emléke. Szent János ünnepén ismét nagy sokaság jelent meg Csanádon s a mise után száz férfiú járult a püspökhöz azon kérelemmel, hogy mivel ők egyházakat akarnának építeni, jöjjön közéjük s jelölje ki azok helyét.

A püspök el is ment. Előtte járt a magyarul tudó hét szerzetes, térítve s megkeresztelve a sátoztáborok, szállások pogány magyarjait; maga a püspök pedig személyesen mutatta ki az építendő templom telkét. Az ő apostoli működésére emlékeztet Girolftalva és Geroldháza Aradmegyében a Maros mentén, melyek még a XIV. században is mint derék plébániák hirdették Arad népének a szent püspök neve⁴⁾ és emléke iránt érzett tiszteletét. Már első útjában megtérítette a csanádi püspökmege s vele Arad népének legnagyobb részét⁵⁾, miért is hét főesperességre osztotta fel az egész egyházmegyét, s minden főesperesség élére egy-egy magyarul tudó szerzetest állított. Őt kell tehát az aradi főesperesség megalkotójának tekintenünk s azon apostoli férfiúnak, ki e vidéken a hitéletet szervezte⁶⁾.

A monostorok és egyházak alapításánál ketségkívül felhasználták a legyőzött pártvezér vagyonát is, melyet a szent király nagylelkűsége különben jobbadán Ajtony ivadékai kezében hagyott. A mint Zalában is épen a pogányság érdekeiért harczoló Koppány nevét viselte egy apátság⁷⁾, úgy

1) A legenda Strasius helynevét először *Pray* (Specimen hierarchiae Hung. II. 287.) »javította« Arasinusra, illetőleg Aradinusra. Őt követte *Katona* (Hist. Crit. I. 134.), *Cornides* (Vindiciae anonymi, 253), *Budai* (Polg. Lex. I. 498.), *Knauz* (Encycl. III. 657.) és *Jászai* (A magyar nemzet napjai az aranybulláig, 243.) Ez ellen l. *Karácsonyi*: Aradi prépostság. (Emlékkönyv, 81—2. l.). *Fessler* (Gesch. v. Ungarn, II. 35.) és *Balics* (id. m. II. 1., 106.) még 1136. táján is úgy beszél Aradról, mint melyet »jól megszállottak« a göröghitűek. De ha Ajtony az egész nagy területen csak egy görögkel. monostort alapíthatott s ha csaknem azonnal róm. kath. irányban folyt tovább a térítés, mikor gyökerezhetett volna meg itt az óhit? — 2) *Siaguna* ellen Századok, 1878. — 734—5. és 1879. — 727—8. l. — 3) A legenda *Batthyány*nál, Sancti Gerardi scripta et acta, 327. — 4) Gellért, Gerhard, Gerold, Girolld, Gyirót egyazon jelentésű. — 5) *Batthyány*, 329., 346. — 6) A legrégibb hét főesperesség a székese gyházi, marosontúli, aradi, temesi, kevei (torontáli), krassai és sebesi. A magyarul tudó hét szerzetes neve: Krátó, Tázló, Albert, Konrád, Fülöp, Henrik, István. E hét férfiú közt kell keresnünk Arad első főesperesét. — 7) Koppánmonostor 1413-ból. Dl. 10078.

viselte Ajtonyét a mai Aradmegye nyugati határa közelében, Csanádmegyében egy monostor¹⁾. Ezen korra esnék a bulcsi apátság megalapítása is, mely a Bold. Szűz tiszteletére történt²⁾.

A mai Aradmegye éjszaki részének egyházi ügyeit szintén szent István rendezte. A Tisza, a Körösök és a Maros közében nem alapított püspökséget, mert ott csak a Fejér-Körös mindkét partján, Zaránd síkságán laktak tömegesebben keresztények³⁾. Szent István, egyházi kormányzat tekintetében, az egri püspökséghez osztotta be őket. Tizedszedés jogával ruházta fel az egri püspököt Zarándban s neki adta Zsombolyt a Zsombolyhegyével, Pecsért s a Fejér-Körös vidékén Nevegyet vagy Nyüvedet⁴⁾. Az első sorban nevezett *Zsomboly*⁵⁾ főesperesség székhelye volt s főespe-

1) Achtunmonostor 1355-ből. Dl. 4643. — 2) Tört. Adattár, II. 34. Dl. 29735. Az oklevelek azonban csak 1225-től említik. — 3) *Bunyitay*, A váradi püspökség tört. I. 22—23. l. — 4) Az 1261. évi oklevél (*Fejér*, Cod. Dipl. IV. 3., 40.), melyben IV. Béla megerősíti az egri püspökség kiváltságait, nyíltan említi, hogy mindezt szent István ajándékozta oda. — 5) Nevét sokféleképp írják. 1241-ben Zombor (*Fejér*, IV. 2., 26.), 1255. Sumbun (*Árpádk. új okm.* VII. 407.), Sumbur (*Fejér*, IV. 2., 396.), 1261. Sombol (u. ó. IV. 3., 40.), 1278. Zsumbur (U. o. V. 2., 403.), 1291. Sumbul (*Századok*, 1883. — 589.) stb. Tehát már csak az Árpádkorszakban is rendkívül sok eltéréssel írták, pedig kétségtelenül mind egy helyre, mert az egri káptalan ugyanazon főesperességére vonatkozik. Én azt hiszem, egészen véve Zsomboly a helyes kiejtés. Így írják 1261., 1291., 1302. (*Századok*, 1883. — 589.), Egyházassombolynak 1477-ben (Dl. 17902.). Sombol 1518-ban (Dl. 30279.) 1559-ben (Orsz. lt. NRA. fasc. 1763. nro 43.), 1561. (a Földváry-féle összeírásban), 1564-ben (*Századok*, id. h. 592.), 1650-ben (NRA. fasc. 1862. nro 47.), 1651. (Orsz. lt. XXV. Lib. Reg. 330—2. l.). Némelyek szerint a mai Simánd területén feküdt (*Századok*, id. h. 592.), *Csánki* szerint (Magyarorsz. tört. földr. I. 749.) a megye ény-i vidékén, de mindenesetre a Borosmegyer, Pankota és Világos közti vidéken, mert mindig e tájon említik az oklevelek. A P. *Willius*-féle XVI. századbéli (Danubius fluminum Europaeorum princeps) térképen (Lanfrancioni Enea gyűjteményében) »Aradt« és »Czur« között Chalyatól (Csála) délnyugatra Zarándmegyében közvetlenül a Maros mellett van egy Zombor. (Szerinte Csála és Pereg is Zarándban feküdt s a megye e két hely, illetőleg Csúr és Zombor közt, délnyugatfelé a Marosig terjedt). *Sambucus* térképén (Ungariae loca praecipua recens emendata, 1579., u. a. gyűjteményben) Vilagoszuertől (Világosvártól) és Simándtól délnyugatra, szintén a Maros mellett Scharadaliában (Saradaljában) van Zombor. *Mercator* (Cosmographia, 1606), bár részletesebb, nem tünteti föl s a XVII. századbéli térképeken — Aradban — már egyáltalán nem találom, kivéve *de Wit* híres atlaszát (Regnum Hungariae, u. a. becses gyűjteményben), hol Orodmegyében, Csúr és Csála, illetőleg Csanád és Arad közt épen a Maros mellett van bejegyezve. Ebből is látszik, hogy nem vették egynek a mai Kis-Zomborral. Én azt hiszem, hogy Zsombolyt Galsa és Muszka határában kell keresni; ott van a *Zsimboja* nevű, mintegy 420 hektár területű rét, (*Vályi*, Magyarorsz. leírása, II. 11. l. és *Fábián*, Aradm. leír. kézfiratban, II. 102.), mely egyrészt a világosi határban levő Vonta nevű dűlőből, másrészt pedig a muszkai szőlőhegyekről lejövő patakokból kap vizet. Magyarát, Muszka, Pankota és a Kis-Úri-hegy közt egy határrészt a magyarok most is Sombolynak neveznek. Muszka délkeleti részén, egy dombon, mely két mély völgy összefolyása fölött fekszik, a múlt század végén sánczokkal körített épületromok fölé emelték a Buday-, most gr. Wenckheim-féle borházat. Ennek mintegy 30 m. hosszú s 10 m. széles, faragatlan termésköből elég magas boltozattal épített száraz és igen hideg pinczéjét készen találták s most is

resei az egri káptalan tagjai egészen 1337-ig, mely időtől kezdve *pankotai* főespereseknek nevezték őket. Ezen zombolyi, majd pankotai főesperesség területe és hatósága majdnem az egész Zarándmegyét (a mostani Aradnak éjszaki nagyobb részét) magában foglalta¹⁾.

A vallásosság erősebb alapokon állt a csanádi egyházmegyében, hol szent Gellért, majd — ennek vértanú-halála után — *Mór* püspök a pogányság hullámvásárai közt is bölcsen kormányozta szent Péter hajóját. Péter, Aba Sámuel és I. Endre idejében (1041—1046.) ugyan jelentékeny politikai elhatározások indultak ki Csanádról s képzelhetetlen, hogy ennek közvetlen szomszédja, Arad nem érdeklődött volna a nemzet nagy törekvései iránt; másrészt azonban semmi nyoma, hogy itt egy perczre is megingott volna a hitben való állhatatosság.

Más viszonyok voltak a Szárazértől éjszakra.

Zerénd fiának, Kupa vagy Koppány somogyi vezérnek nagy rokonsága volt ama tájon. A család emlékét ma is őrzi Csanádban, Arad határán Kupa, magában Aradban — a régi Zarándban — Zaránd s a két Zerind. Rokonai éltek e tájon Gyulának, Erdély föllázítójának s Abának, kit, mivel kereszténynyé lenni nem akart, szent István elevenen temette-

használgák. Az épületet igen mély (ma is 4 méteres) árok körítette, mely egyhelyütt oly közel jut a pinczéhez, hogy mellette csak hajosan haladhat el egy kocsi. A nép az egészet egy régi zárda romjainak tartja. Ilyen zárdáról azonban sehol sincs emlékezet. Én azt hiszem, hogy itt a zombolyi főesperesség temploma s épülete állott; itt lakott az Egerben tartózkodó főesperes helyettese s e pinczében gyűjtötték össze az egri püspököt illető hirtizedet. Magát a hegyet alkalmasint Zsombolyhegynek nevezték, mint ezt az 1261. évi említett oklevél is mondja s ennek aljában (a mostani Zsimboja-mocsár szélén, közvetlenül Galsa és Muszka közi) feküdt maga Zsomboly helység. Hogy idebb éjszaknyugaton — Simánd felé — nem feküdhettek, mint mások gyanítják, az oláhok által kissé eltorzított helyneven kívül az is bizonyítja, hogy hegy mellett épült, míg Simánd síkon áll, hacsak a közepén levő s őskori telep gyanánt ösmeretes Kúnhalom nem veszszük hegynek.

1) L. *Kandra* Kabos: A zarándvármegyei főesperesség. (Századok, 1883. — 586—592. l.); *Balássy* Ferencz: Válasz Kandra Kabosnak a sombolyi főesperesség kérdésében. (U. o. 1884., 543—550.) Nagy elmélettel vitatja, hogy volt egy külön Szerencsvármegye, melynek területével összeesett a zombori főesperesség s melyet csak azután szüntettek meg, midőn Szerencsvármegyét tényleg Zemplénhez csatolták. *Kandra* ekkor fölvetette azt a kérdést: »Volt-e Szerencsvármegye?» (Századok, 1885. — 241—251. és 326—344. l.) s azon eredményre jutott, hogy »Szerencsmegye és a vélt zombori főesperesség közt távolról sincs kiterjedési azonosság s így Zombor terminológiája helytelen, Szerencs-területe meg nyomtalan.« (344. l.) Képtelenségnek tartja, hogy a zempléni területen két főesperesség állhatott volna fel, első cikkének tételeit tehát továbbra is vallja. Magának a pankotai főesperességnek területéről kitűnően értekezett *Balássy* Ferencz. (Egri Egyházmegyei Közlöny, 1875., 15—19. sz.) A Balássy és Kandra közt folyt érdekes vita előtt is nagyon elterjedt az a vélemény Aradban, hogy a pankotai apátság romjait a világosi vára közelében, a régi Kálvária-hegyen kell keresni. Az apátsági templom romjait azonban azóta felfedezték Pankotán s így a régibb főesperesi templomot kell érteni e távolibb vidék temploma alatt. Lényeges benne éppen az, hogy egy pankotai egyh. institutiót Pankotán *kívül* keres a néphit s így a főesperességi székhely vándorlásának halvány emlékét mégis megőrizte.

tett el; a szent király halála után pedig a szomszéd Bihar területén Vata és Kórógyi állottak a keresztényellenes mozgalmak élén. Csak 1047 után következhetnek nyugalmasabb idők, midőn Béla herceg a Tiszavidék ura lett. Ő és fiai (Géza, László, Lambert) gyökerezették meg ott Krisztus hitét s e vidéken fejlődött a magyar keresztény erények mintaképévé László.

A Tiszántúl a Szárazérig, a zástyi apátságot kivéve¹⁾, a XI. század első nyolcz évtizedében nem találunk egyházi alkotásokat. Ezeknek sorát szent László nyitotta meg. Ő alapította a váradi prépostságot s ő fejlesztette azt püspökséggé²⁾. E tette közvetlenül érdekli a mai Aradmegyét, mert a püspökség számára Bihar- és Békésvármegyén kívül Zarándnak a Fejér-Körös jobbpartján levő részét is átengedte; úgy, hogy a zombolyi főesperességet századokon át elválasztotta anyaegyházától, az egri püspökségtől, a váradi dioecesis. Zarándnak tehát a Szartos és a Fekete-Körös balpartjától délfelé a Fejér-Körösig terjedő mintegy 5□ myriameternyi része a váradi 6 főesperesség közül a legdélibbhez, t. i. a *kölesér*hez tartozott³⁾. Ez alakításban két dolog tűnik fel. Az egyik, hogy az egy Zarándmegye tényleg két egyházmegye közt oszlott meg; s a másik, hogy a tizedet, némi csekély kivétellel, mégis csupán az egyik, t. i. az egri

1) *Zásty* holfekvésének kérdésével legtűzetesebben idáig *Foltin* János (A zástyi apátság. Eger, 1883. — 8 r., 174 lap) foglalkozott s ő az 1067-ben alapított apátságot Szabolcsban, a mai Halász helyén kereste. Ugyanazon évben *Rács* Károly is (Történ. Értes. 97—111. l.) fölvetette Zásty helyének kérdését. Legfőbb érve Foltinnal (11. l.) szemben, hogy Zásty, mint helynév, igenis előfordúl a Szentkláray »Száz év Délmagyarország történetéből« című munkájának 1723-ból és 1778-ból való térképén Aradmegyében, a Maros jobbpartján, Szentgyörgy, Mondorlak és Csolda közt a csicséri Háda-szigeten. *Pesty* Frigyes (u. o., 166. l.) ezt figyelemreméltónak ismerte el, de kijelentette, hogy névrokonságról is lehetvén szó, felette sokat — egyedül e körülményre — nem lehet adni. S kiemeli, hogy az elősorolt püspöki jószágok mind Heves-, Borsod- és Újvármegyében terültek el s így nincs jogunk azokat Aradban keresni; végre pedig, hogy a zástyi és bizerei apátságot egynek venni nem lehet. Egyébként a holfekvés kérdését eldöntetlennek tartotta. Erre *Foltin*, kimutatva *Pesty*nek is azon tévedését, hogy egy Szajolra vonatkozó adatot Zástynál idéz és fölemlítve, hogy az apátság birtokai valóban legnagyobbrészt Szabolcsban feküdtek, hogy a helynevek vándoroltak s hogy a Zásty nevet tényleg Szabolcsban is ösmerték, állításait fenntartotta, (U. o., 1884., 25—28. l.), mint *Rács* Károly is fenntartotta a magáéit. (Alföld, 1884. május 21.) Érveinek tarthatatlanságát, elég szenvedélyes hangon, *Karácsonyi* János mutatta ki. (*Tört. Adattár*, 128—133. l.) Szemére vetette, hogy neveket elferdített (pl. az 1723-i térkép *Zcycher*, vagyis Csicsér nevéét Zástyérnak, Balát Csálának, Tekerés-Csigert Székeresnek, Bizerét Csicsérnek írta) s bizonyígtatta, hogy a csicséri szigeten Bizere állt. Ezek után Zásty történetére nem terjeszkedhettem ki. — 2) *Bunyitay*, id. m. I. 29—35. — 3) Az eredetileg 1374. táján keletkezett váradi chartularium Vadászt, Jenőt, Csubát politikailag Zarándmegyéhez, egyházilag azonban Váradhoz számítja. (*Batthyány*, *Leges eccl.* III. 233.) Ha 1467-ben Szintyét s az 1552. évi adókönyvekben a váradi káptalannak s püspöknek a Fejér-Körös jobb partján levő birtokait mégis Biharban sorolják föl (l. *Bunyitay*, id. m. III., 11.), ezt csak könnyebb kezelés kedvéért tették, mert a hiteles oklevelek egész sora tanúskodik arról, hogy különben mindig Zarándban feküdtek.

püspökség szedte¹⁾. Az első vármegyék alakításával, mint láttuk, a főesperesség megalkotása együttjárt; ha most szent László az egy Biharmegyét 3 s Békést 2 főesperességre oszthatta, s Bihar legdélibb és Zaránd legéjszakibb részéből még egy külön főesperességet hasíthatott ki, e körülmény mutatja, hogy a vezérnek itt már adott viszonyokkal kellett számolnia.

Szent István és szent László mindenesetre megszabta azon határokat, melyek közt a középkori Aradban és Zarándban az egyháznak működnie kellett. Az első templomok szokás szerint fából készültek s mint másutt, itt is gyakran megtörténhetett a XI. században, hogy a sátrakban tanyázó magyarok odahagyták templomaikat, vagy hogy azokat is magukkal költöztették. E korszakról nincsenek írott emlékeink s nincs egy plébániánk sem, melynek eredetét első királyaink koráig vihetnők fel. E küzdelmes kornak legrégebbi meglevő tanúja talán az a bekarczolt kereszttel ékesített agyag talizmán, melyet — a mai Székudvar és Pél vidékén — nyakában hordott tulajdonosa²⁾. Nem jutott-e eszébe az új jelvénynyel ellátott régi talizmán csókolgatása közben az elhagyott ősvallás? S megnyugodott-e benne olykönnyen, hogy míg maga agyagkeresztet hord, tizedet fizessen az aranykereszt viselőinek³⁾

Ez utóbbiak száma csakhamar gyarapodott Arad vidékén is. A XII. és XIII. századból már oklevelek szólnak apátságokról és prépostságokról s aránylag szűk területen számos nevezetes egyházi intézmény emlékét őrizték meg. Alapítatásuk nemcsak a hitélet fejlődését, hanem a nagybirtokok terjedését, az urak áldozatkészségét is bizonyítják. Szent Gellért, ki oly apostoli módon buzgólkodott, hogy alkalmas papokat neveljen egyházmegyéje számára, Aradban is célját érte. Az Árpádok idejében mintegy 30 plébánia tartozott az általa szervezett aradi főesperességhez⁴⁾ s az egyszerű fatemplomok helyett több helyütt emlékszerű templomokba gyülekezhettek kereszteltjeinek ivadékai.

Aradmegye *legrégebbi plébániája*, melyet, mint helységet, már a XII. század közepe táján emlitenek, *Mikclaka*⁵⁾. Vele egyidőben van szó Vonuk, Novák, Gyarak (Gyorok), Héka, Ség, Csemperlaka, Milona, Abád, Bánpusztája, Ösztövérd, Hodosd és Geled (Gyelid) helységekről⁶⁾ s kevésbbé megbízható alakban Zengő, Csoma, Csila és Tamási birtokokról; azonban egy oklevél sem bizonyítja, hogy az Árpádkorban külön lelkipásztorok működtek volna bennök.

1) *Bunyiny*, id. m. III. 11. l. — 2) *Kis-Szabó* János ajándékából a békésm. muzeumé. — 3) Pécskán a nagy sáncz közelében kövekkel kirakott s mintegy öt cm. hosszú, állítólag igen régi aranykeresztet talált *Hegyes* János. A kereszt elkallódván, koráról semmit sem mondhatunk; de fölemltem, mint Arad egyetlen ilyenmő leletét. — 4) Ennyit említ az aradi főesperességben az 1333. évi pápai tizedjegyzék. (Monum. Vaticana, I. 1., 146.) — 5) Itelaka vagy Mikclaka Vonukkal együtt az aradi prépostság örökös, tehát még az alapítótól adott jöszága volt. (*Fábián*, I. 226. és *Tört. Adattár*, II. 138.) — 6) *DI*. 31121.

Az aradi főesperes talán kellenél is többet tartózkodott Csanádon, a püspökség székhelyén, úgy, hogy csak időnkint látogatott el kerületébe. A kereszténységnek azonban biztosabb középpontjai is voltak itt már a XII. században is. Ilyen volt a Temesközben az *eperjesi apátság*, mely a mai temesi Féregyháza helyén állott. 1135. táján jószágait a Maros vidékén, Hék, Ség, Milona, Csemperlaka, Hodosd és Deszk vidékén említik¹⁾. 1233-ban még 3000 kőso évenként való szállítására nyert jogot II. Endrétől. Az 1569. évi zsinat az ismeretlen apátságok közé sorolta. — Úgy látszik, a tatárjárás idején pusztult el, mint apátság; magát a falut azonban 1511. decz. 3. Eperjes-Fejéregyháza néven írják²⁾. Benedekrendi apátság lehetett ép úgy, mint *Bulcs*, mely már közvetlenül a Maros mellett feküdt s romjai a mai Bulcs mellett most is láthatók. Apátsága állítólag még szent István korában keletkezett; okleveles nyomai azonban csupán 1224-től vannak³⁾.

A Marosnak az alföldre való érkezésénél csak a XII. század első felében keletkezett két olyan egyházi intézmény, mely körül a vidék kereszténysége tömörülhetett. Az egyik a boldogságos szűzről nevezett *bizerei* benczés apátság⁴⁾ s a másik a szent Márton tiszteletére emelt *aradi* prépostság és társaskáptalan.

Bizere a mai Glogovác területén feküdt⁵⁾, a Maros mellett, melyen

1) Dl. 31121., a csanádi káptalannak vak Béla privilegiumát Zsigmond után átíró patens levelében, 1405. — Ugyanott szó van egy *Sode* apátról, kinek jószágai Sápkerék és Sáp közt esett. Ez oklevél azonban, bár az aradi káptalan birtokairól s a Temes vizéről szól, a határjárásban dömösi és karasznaui várat s ruthéneket említ, úgy, hogy szavait nem mertem a Maros-Temes közére vonatkoztatni. — 2) Tört. Tár, 1890., 338. l. Ez adat megjelenéséig, megvallom, magam is Lippától keletre kerestem az apátság helyét; most azonban bebizonyítva látom (egyrészt a szomszédság, másrészt a kettős név felemlítése által), hogy Aradban hajdan két Eperjes volt s hogy az apátság maga a Temesközben feküdt, mire ott nagyobb szükség is lehetett, mint Bulcs közelében. — 3) *Fejér*, III. 2., 25. — 4) *Fuxhoffer* szerént (Monasterologia, I. 284.) »hujus nec origo, nec locus (?) satis noscitur.« *Balassy* szerént (Magyar Sion, VI., 336—350. l.) talán már a XI. században, legkésőbb a XII. század első felében alapították. *Balics* (A róm. kath. egyh. tört. Magyarországon. II. 2., 167. l.) az ő fejtegetései után sem nyilatkozik az alapítás koráról; alapítóját ismeretlennek mondja s adatokat csak 1225. óta közöl róla. — 5) A csicséri Háda-szigeten kereste *Fábián* (id. h.), *Fényes Elek* (Magyarorsz. stat. IV. 467), *Oltványi Pál* (A csanádi püsp. megye birtokviszonyai, 89. l.). Ellenben Gyula határában, a szent-benedeki pusztán kereste *Magyoróssy* (Gyula hajdan és most, 105. l.) s utána indulva *Rupp* (Magyarország helyr. tört. III. 67. l.), nem vevén észre, hogy egy, a csanádi püspökséghez tartozó apátságot Békésmegyében (mikor még az egri egyházmegye is közbeesett!) nem volna szabad keresnie. *Pázmány Péter* (*Péterffy*nél, Concil. Regni Hung. II. 273.) és *Szentiványi* (Miscellanea, 1702. l. 105.) csak általában említi, hogy Aradban feküdt. *Lázár deák* Magyarországon 1528. évi térképén (egyetlen példánya gr. Apponyi S. könyvtárában), ép úgy, mint De *Witt* Frigyesnek 1688. évi térképén (Hungariae novissima delineatio, *Lanfranconi* gyűjt.) Lippától éjszaknyugatra, Illiz (Pálulése, azaz Paulis) táján találjuk Biserét. Ezen, általa különben figyelembe nem vett adat még jobban igazolta *Karácsonyi*t, ki (Történ. Értesítő, 1884. 131—2. és Békésm. tört. társ. évk. X. 29—30.) 1507—1522. évi oklevelekre hivatkozva bizonyítgatta,

apátjai utóbb vámot szedtek, bár illetéktelenül¹⁾. Alapítóját s legrégebb történeteit nem ösmerjük.

Aradon a prépostságot II. vagy vak Béla alapította 1135 táján²⁾. Nem szerzetesek, hanem világi papok részére alapította s így már eleve társas káptalannak (*capitulum collegiatum*) s nem monostornak szánta³⁾. A király bőkezűnek mutatkozott s «fölette hosszadalmasan» sorolta föl a prépostságnak és káptalannak adott kiváltságokat⁴⁾. Ezek közé tartozhatott a tüzesvasítélet és az oklevelek hitelesen való kiadásának joga is⁵⁾. Ősi birtokainak csak egy részét ösmerjük ugyan, azonban, ha utóbb igen sokat kellett is szenvednie a világiaktól, egészben véve gazdagnak és tekintélyesnek mondhatjuk a káptalant és prépostot.

Ez alapítással körülbelül egyidőben lép nagyobb világosságba Arad-megye politikai története is.

hogy Bizere Sződi (Schöndorf) és Csolt szomszédságában, tehát a mai Csicséren feküdt, hol romjai — melyeket Rác K. a zástyai apátság romjai gyanánt rajzolt le (Tört. Értes. 1883. III. füzet) — mai napig is láthatók, míg a Gyula mellett levő Alabián csak 1700 után nyerte a maga Bizere nevét. (Békeém. évk. X. 31.) A hádaszigeti romok közt azonban semmi nyoma sincs nagyobbserű templomnak, a romok inkább várra utalnak s bizonyosra vehetjük, hogy azok — Mondoriak és Schöndorf közt középen — Sződi-vár omladécai. Mintegy 6 kilométerrel odább éjszaknyugatra, a mai Glogovác dny-i részén álló omladékok helyén állt Bizere egykori apátságának temploma; ugyanott, hol idáig Arad prépostsági templomát kerestük. A Marosnak egy ága, mint ezt most is jól kivehetni, akkor egészen Glogovác alá kanyarodott; az apátok tehát szedhettek rajta vámot. Másrészt ezek után is el lehet mondani, mire *Karácsonyi* (Tört. Ért. 1884., 131. l.) nagy súlyt fektet, hogy a bizerei apát Sződinek is, Csoltnak is szomszédja volt, a mennyiben birtokai ezekkel határosak voltak.

1) A solymosiak panasza 1514-ből. A müncheni kir. levéltárban (Limbus). — 2) Erre vonatkozó kiváltságlevelének, mely egyúttal alapítólevelé, csak töredéke maradt fenn Zsigmond királynak egy 1399. évi okiratában. (Közl. Tört. Adattár, II. 256.) Ezt érdekesen fejtegeti *Karácsonyi*, Emlékkönyv, 87—90. l. Kár, hogy akkor még nem ismerte a káptalan ősi birtokaira nézve az orsz. levéltárban Dl. 31121. sz. a. levő fontos okíratot, mely 2 pontot szintén közöl az alapító levélből. — 3) *Balásy* a M. Sionban, VI. 350. — 4) Imre király 1197. évi szavai szerint. Ez oklevél NRA. fasc. 1686. nro 2. jegy alatt volt meg az orsz. levéltárban, honnan azonban már a NRA. tomi XCV. 117. lapján tett jegyzet szerint is hiányzik. Közölte azonban *Főjér*, Cod. Dipl. I. 228—229., *Teutsch* és *Firnhaber*, Urkundenbuch, 5. l. és *Wenzel*, Árpádk. új okm. I. 85. — 5) 1220—1235. már ilyenül említi a Várad Regestrum, 347. §. Ez előkelősége mellett bizonyít; Kálmán király, félszázad előtt, még úgy intézkedett, hogy tüzes vas és forróvíz által való bizonyítást csak a püspökségek és nagyprépostságok (Pozsony, Nyitra) székhelyein enged meg. (*Bathhány*, Leges eccl. I. 454.)

VII. ARAD A XII. SZÁZADBAN.

II. Béla és Borics. Az aradi gyűlés 1136-ban. Ilona királyné beszéde. 68 úr lemészároltatása. Ez esemény jelentősége. Arad első prépostjai. Egyházi intézmények. A pankotai apátság. A Jánoslovagok Tóton, a templomosok Ternován. »A pernahájderek«. Dienesmonostora. Imre király s Elvin és Boleszló püspökök.

Harczi lárma hangzott Arad térségein a XI. század elején s végén is harczyi lárma töltötte azt be. 1089-ben *Kopulcs* vezér a kúnokkal és besenyőkkel feldúlta, fölégette Erdélyt, Békést és Bihart és Zarádon, Aradon át pusztítva vonult a Maros tulsó oldalára. Szent László azonban utána eredt s a Temes-folyónál szétverte csapatát, elszedte foglyait, zsákmányait. A beszédes monda csodás részleteket emleget e hadjáratról s ha a leírás talál, valahol Arad térségein kell vala történnie annak a csodának, hogy a király imájára szarvasokat és bivalyokat küldött Isten az éhező sereg táplálása végett.

Monda és történelem sajátságosan egybevegyül még II. vagy vak Béla király uralkodása egyes részeinek elbeszélésében is. Boricsot, ki Kiebben született s kit anyja, Eufémia orosz földön, orosz szellemben neveltetett, Kálmán király nem ösmerte el a maga fiának; Magyarországon azonban sokan hitték, hogy II. István halála után őt illeti a korona. A király, Álmosnak és az ifjú Bélának megvakíttatása után, egyideig csakugyan reá gondolt, mint utódjára; később azonban üldözte őt s a sors úgy hozta magával, hogy Álmosnak és Boricsnak, kik mindketten egyazon országra vágytak, a görög császár vendégszeretetét kellett igénybe venniök¹⁾. Ez idő alatt *Ottmár* (aradi?) főispán és Pál püspök fölfedezték a beteg II. István előtt, hogy él még Álmos megvakított fia, Béla herczeg; mire a gyermektelen király azonnal udvarába hozatta őt, utódává tette s megérte azt az örömet, hogy az Ilona szerb herczegnővel egybekelt Bélának fiát, a kis Gézát még karjaira vehette.

1131. ápril 28-án a nemzet *II. Béla* fejére tette a koronát. Borics azonban, mint Kálmán fia, mostoha bátyjának halála után magát tartotta

¹⁾ Századok, 1886. — 425. l. és *Hodinka*, Tört. Tár, 1889. — 425. s köv. ll.

törvényes örökösnek; visszatért, hogy jogait kivívja s Béla hívei közül is többet vont a maga pártjára. Ezek közé tartozott Tivadar, az Aradban és Zarámban otthonos Simánd-nemzetség¹⁾ egyik tagja is; ellenben őszinte hívei maradtak *Bod comes* és *Gáb urak*²⁾, kik a csatatéren személyesen is kitüntették magukat. Mindkettőnek emlékét helynevek örökítik Arad-megyében.

1132—1134-ig teljes heveséggel folyt az ellenségeskedés s orosz hadak élén többször bekalandozta Borics Felső-Magyarországot³⁾. Az orosz befolyás Magyarországon, már az Árpádok alatt, a Balkán-félsziget éjszaki részén elterülő hűbértartományok feláldozását, vagy legalább koczkáztatását jelentette s jelentett volna talán egyebet is. Mert a XII. században hazánk szláv lakossága az akkori népességnek jóval nagyobb százalékát tette, mint a mai.

Az 1135-ik, kissé nyugalmasabb évet, úgy látszik Aradon töltötte a király s ekkor-tájban alapította annak prépostságát. A következő évben, midőn a templomépítés ellenőrzése végett ismét Aradra ment, épen e városba hította össze az országgyűlést⁴⁾. A délvidéket azért is választhatta, hogy közelebb legyen szerb rokonaihoz, kiktől Borics ellenében támogatást remélhetett; de azért is, mert épen Aradnak főispánja, *Ottmár* sze-

1) Aradmegyében a török uralom előtt öt Simánd volt. (*Pesty, Helynevek*, 41. l.) Ez a nemzetségnek egyetlen említése. *Thuróczy* Schwandtnernél, *Script. Rer. Hung.* I. 143. Nagy Gyula (*Századok*, 1870. — 701. l.) fölveszi a nemzetségek közé. — 2) *Márk* krónikája, XCI. lap. — 3) *Wertner* (Boris und Rostislav. Berlin, 1889.) azt vitatja, hogy 1133. (szerénte egy évvel az aradi gyűlés) után Borics nem csatázott többé vak Bélával. Ez helyes ugyan, ha nem egyezik is a krónikákkal; de értelme csak az aradi gyűlés idejének kiigazításával lesz. — 4) *Bartal* (*Commentarii*, II. 74.) az aradi gyűlést 1132-re, az esztergomit (75. l.) 1136-ra teszi. A legtöbb történetíró (Horváth, Szalay stb.) közvetlenül Béla trónralépése után említi ez eseményt. Azonban *Thuróczy* szerint is (II., 64. fej.) a gyűlést már akkor tartották, mikor az ország megerősödött Béla király kezeiben, mit csak 1136. táján lehetett elmondani. A gyűlés idején Bélának — szerénte s *Márk* krónikája szerint — négy gyermeke volt, holott, 1130-ban nősülvén, 1132-ről, vagy épen 1131-ről ilyesmit mondani képtelenség. *Katona* (*Hist. Crit.* III. 500.) a chronologiai nehézségeket tekintetbe véve, már az 1136. évet fogadta el az aradi gyűlés idejéül. Szalay szerint (I. 248.) »ha az aradi gyűlés 1136-ban tartatott volna, Borics kísérletei Béla végéveire esnének; már pedig melyik komoly történetíró vetné Borics és Boleszláv vállalatát 1132—4-nél későbbre?« De ha, Szalay szerint, azon fordul meg a dolog, hogy az Aradon lemészároltak rokonai Boricsot az ország elfoglalására hitták meg, ott van bizonyosságul egy, az események után csak 80—90 évvel író férfiú, *Boguchwal* poseni érsek (*Monum. hist. Poloniae*, II. kötet, 516. l.), ki szerint 1135. után (tehát 1136-ban) a halicsiak s a magyarok közösen kérték Boleszlávot az »elűzött« Borics »király« visszahelyezésére. Vak Béla s a lengyelek tényleg csak 1137-ben kötöttek hékét. Egyébiránt az aradihoz hasonló jelenet a Sajó mellett is történt volna; valószínű, hogy a sajiói véres és zajos tábori gyűlést utánozta az aradi országgyűlés, mely annyi belviszály után drastikus példát akart nyújtani; s ha 1136—1146. között Borics eltűnt a szemhatárról, az épen azt bizonyítja, hogy a példa hatott s a pártosok megfélemlédtek.

rezte meg számára II. István kegyelmét s vele a trónt, úgy, hogy a vezetése alatt levő megyében mindenesetre biztosan érezhette magát.

Tárgyalásra, úgy látszik, egészen közönyös dolgok voltak kitézve; különben nem jelentek volna meg oly nagy számban Borics hívei, kik

II. Béla király. (Thuróczy 1488. évi krónikájában).

újabb, nyílt föllépésre nem találván alkalmasnak az időt, az ellenök táplált gyanút épen tömeges megjelenésökkel akarták eloszlatni. Szabad ég alatt gyűltek össze: «szőke Maros mellett kiszegett térségen emelvén lengő sátraikat!». Emelkedett helyről mutatta meg férjét Uroz leánya, Itona ki-

1) Czuczor az Aradi Gyűlésben.

rálýné a sokaságnak, mely már közel három évtized óta nem látott országgyűlést. Innen szólt a néphez, melyre magában véve is mélyen hatott az a szokatlan jelenet, hogy országos dolgokban asszony szól a király helyett, kinek trónját fiacskái környezték¹⁾.

«Híveim, — nemesek, öregek, ifjak, gazdagok és szegények! — kezdé a királyné. — Hallgassatok meg! Mivel az Isten mindnyájatoknak ép szemet adott, szeretném hallani, miért fosztották meg szemeitől urunkat, királyunkat s kiknek tanácsából történt ez? Mondjátok meg nyíltan s rajtok ezen helyen hűségesen boszút állván, számoljatok róluk. Mert, íme, királyotoknak az Isten két szeme helyett négyet (négy fiút) adott!»

Quo regnate: regina helen

lena habito p̄silio regis ⁊ baronū fecit p̄gregatiōez generalē in regno iuxta arad. Illa igit die dicte p̄gregatiōis dū rex sedisset sup solū regni sui: venit regina cū filijs suis ⁊ sedit circa regez. Dixit aut̄ ad ppl̄m̄ vniuersū. Oēs fideles: nobiles: fenes: ⁊ munes: diuites ac pauperes: audite. Eū cuiqz n̄m̄ de⁹ visū dederit natura lē: volo audire cur dñs n̄ rex suis oculis sit priuat⁹: ⁊ quoz p̄silio hoc sit actū m̄ā mihi p̄p̄alate. ⁊ eos fideliter in hoc loco vindicātes nobis de ipsis finē date. Ecce enī de⁹ regi n̄ro p̄ duob⁹ oculis dedit filios q̄tuor. Facta igit hac voce irruit oīs ppl̄us sup illos barones quoz p̄silio rex obcecat⁹ fuerat: ⁊ quosdā ex ipsis ligauerūt: quosdā vō detrucauerūt: sexaginta aut̄ ⁊ octo, p̄phanos ibidē crudeliter occiderūt: ⁊ oēs successores eoz tā virr̄ qz mulieres eodē die sūt registrati. In sup oīs illoz possessio ecc̄ij cathedra lib⁹ est diuisa. ⁊ sic oēs ville p̄ditionales de hūgaria donatiōes regū noiant̄.

Regina
helen.

Sexaginta
⁊ octo.

Oēs
ville.

Az aradi gyűlés leírása Thuróczynál, 1488.

A beszéd, melyet csak egy kétszázad múlva írt krónikából ösmernünk, nem volt remeke a logikának s bizonyosan csak a zavarok okairól folytatott vita hevében, a pártosok újabb mozgalmaira tett célzások halatára mondotta el a királyné. Ereje nem is az előre való meggondolásban, hanem a váratlanságban s abban a szenvedélyben rejtett, melylyel egy szép asszony lépett föl deli férjének megnyomorítói ellen²⁾. Ötödik éve uralkodott már a király; részvétre indító álmagat arczát megszokhat-

1) Géza, László, István és Álmos. Az alábbiak főképp *Márk* szerint (Marci Chronica de gestis Hungarorum. A latin szöveg a XCII—III., a magyar LXXXIX—XC. lap) és *Thuróczy* után (II. könyv, 64. fejt.). *Bonfini* (VI. könyv, 11. tized, 255. l.) népszerűen átírta *Illyay* (Magyar Krónika, 192—3. l.). *Pethő* Gergely (Magyarok Krónikája. Pozsony, 1742.) az 1131. évnél beszéli el az eseményt. A beszéd közben szerintök a király gyakran in-tette mérsékletre »az asszonyt és kéri vala, hogy elfelejtené haragját.« — 2) *Scalay* (Magyarorsz. tört. I. 248.) nem tekinti komoly történetírónak, kik átírták történeti munkájokba a személyeket és dolgokat a maga teremtő elméjéből merítő *Bonfini*nak az aradi or-

ták hívei. Ily hosszú idő után alig juthatott eszébe Ilonának, hogy óvatosan megfontolt terv szerént fenytse a gyanútlan urakat. I. Béla alatt a várkatonaság meglephette és szétmorzsolhatta a Hadúrhoz visszatérni óhajtó népet; II. Béla alatt a külfölddel alkudozó s a diplomatai cselszövényekhez értő pártos urak nem engedték volna meg, hogy oly durva cselled főzzék le őket. Borics sokszoros támadásai után békülni, az ország állapotait rendbehozni gyűlt össze a nemzet. Hogyan maradhattak volna el a szemrehányások? S mikor egy királyné a tárgyas vitát egyszerre csak azzal vágja ketté, hogy csupán azt ragadja ki belőle, mi az ő szerelmének legnagyobb keserősége — s nem törődve az ország jelen érdekeivel, csak a múltra, arra gondol, hogy a most békejobbot nyujtok örökre nyomorékká tették urát és azután ő, az asszony híjja föl a leventéket, hogy álljanak boszút egy férfiert: ezen jelenet hatása alól még akkor sem vonhatták ki magukat a hú urak, ha egyszerűen csak lovagok lettek volna!).

A királyné beszéde azonban csupán kiszakasztott rész az országgyűlés tárgyalásaiból. Előzményei nélkül még akkor is érthetetlen, ha tudjuk, hogy hatszáz év múlva egy másik szép királyasszony szintén rajongókká tette «hú magyarjait». Az Ilona beszédére vonatkozó hagyománynak van ugyan magva, a történetíró azonban alighanem históriás éneket használt forrásul; históriás éneknek pedig nagy oka van több súlyt fektetni a személyre, mint magára a tárgyra. Előzőleg fölfedhették már az országgyűlésen, hogy — a mi valóban úgyis volt — Boricsék újabb pártütésen török fejöket s kimutathatták, hogy e pártütés aknamunkái nagyon előhaladtak. Ekkor, már amúgy is elkeseredve, teljes drámai erővel hatott rájuk a szerelmes királyné boszút lihegő szenvedélye s mindenesetre e beszéd adott alkalmat, hogy elemi erővel törjön ki dühök a diplomatizáló hazaárulók ellen. Előre elrendezett szinpadias jelenet nem keltett volna ily vihart.

A hely színén hatvannyolcz pártos urat kaszaboltak össze. A mit a nép tett, a féktelen szenvedély, végső elkeseredés műve volt. A mit a modernebb «lettres de cachet»-kban gyűlöl az igazságérzet, nem hagyja jóvá

szágygyűlésről szóló s magukat érdekességük által behízeltő adatait. Csakhogy ilyes drámai leírást, Bonfini előtt majdnem másfélszázaddal, már Márk is felhasználott s ha teljesen igaz is Szalay megjegyzése, hogy »a beszéd, melyet a chronographus Ilona szájába ad, nem hiteles okírat«, már félezredév előtt annyira átment — bizonyosan az igriczek útján is — a köztudatba, hogy a *komoly* történetírásnak is számolnia kell vele. S talán azt mondhatjuk, mit *Sybel* (Gesch. des I. Kreuzzugs, 185.) mond II. Orbán pápa clermonti világrázó (1095.) beszédéről, hogy »a komoly történetíró számára, ha nem akar bízni a mellékeseemények leírásában és az olvasók nagy képzelőerejében, nem marad egyéb hátra, mint az önálló alkotás és annak megkísértése, hogy kigondolja az igazságot«.

1) *Garay* Jánosnak, a költőnek, egy megjegyzése szerént (Összes költ. 1058. l.) Ilonát nem lehet furiának festeni. »Ő sem angyal, sem ördög; tette helyzete által lélektani-lag indokolva, női és anyai szerelme által épen szelídítve van.«

az aradi vértettben sem. S mégis van valami, a mi fölötté áll a paragrafusok szerint ítéltető igazságnak s a mi törvényerőt ad a szenvedély kitörésének. Nem is egy példát mutat a magyar történelem, mikor magában az országgyűlésben ömlik vér s mikor a köztudat, vagy akár a közgánú, már ítelt is egyszersmind. Talán kitűnt utóbb, hogy ártatlan a *személy*, de sohasem tűnt ki, hogy rossz lett volna a *cím*, mely alatt bosszújuk sujtott: «Ha valaki hűtelessé válnék a fejedelem iránt, vagy viszályt támasztana közte s vérrokonai közt, a bűnösnek vére folyjon, mint a szerződő vezérek vére folyt az eskünél, melyet Árpáddal egyetemben végrehajtottak.» De ha már az Aradon leöltek nagy száma is mutatja, hogy nem csupán Béla vakságának okozói bűnhődtek, hanem hogy a nemzet fölgerjedt haragja a későbbi békerontókat is sujtotta, még inkább tanúsítja ezt az aradi országgyűlés további magatartása. A jelenlevő gyanúsak egy részét börtönbe hurczolták, azután meghigadva láttak az ítélet kimondásához. Még aznap «rovásba foglalták» Borics meg nem jelent legfőbb pártosait, birtokaikat pedig a székesegyházak közt rendelték szétosztani. Ez is mutatja, hogy a szörnyű elégtétel vételénél nem játszott közbe alacsony önérdék.

Az aradi gyűlés. (Márk krónikájából, 1358.)

Az áldozatok vagyonából kétségkívül kijutott az épülőfélben levő aradi egyháznak is. Talán e körülménynek kell tulajdonítnunk, hogy a prépostságnak Erdélyben s a Dunán túl is voltak ősi, azaz az alapítás idejében kapott javai¹⁾. Azon alapító oklevél, melyet II. Béla bocsátott ki a prépostság részére, fölötté hosszúnak tetszetett — ötven év mulva — Imre királynak; a könyvalakban írt privilegium azonban, melynek ma csak csekély töredékét ösmerjük, ha előkerül valaha, egyedül hozhat fényt a történelemnek e még homályos részébe. Költők, történetírók beszéltek e

¹⁾ Imre királynak 1197. évi oklevele szerint »ultra sylvas et ultra Danubium.« *Kanicsonyi* (Tört. Értés. 1890. — 2. l.) szerint Imre király Székesfejervárról az aradmeléki birtokokat is dunántúliaknak mondhatta. Ha azonban tudjuk, hogy az adományozó Béla király azelőtt Tolnánn tartotta udvarát, hogy tehát itt közvetlen birtokai is voltak, a »Dunán túl« elnevezéssel szemben aligha kell túlságosan aggodalmaskodnunk.

híres országgyűlésről; költők mint historikusok, történetírók mint poéták, kik hiába esengtek, hogy

»Majd mikor a késő század maradéka Aradnak
Térmezejére jövend, fölsóhajt lelke mihozzánk
S kised gyermekinek mutogatva, beszélteni fogja:
Álmosi Béla alatt itt gyűltenek össze atyáink
S hosszu vitáik után itten békültenek össze!«¹⁾

A felkonczolt urakat, «az óriás vak király föllázadt fiait» népies hagyomány szerint a glogováczi öt halom alá temették.

Maga Béla király, úgy látszik, azután is gyakrabban tartózkodott Aradon. A korából talált pénzeken kívül²⁾ emlékét jobban őrzi azon hagyomány, hogy 1141-ben az általa épített templomban³⁾, a nép szerint pedig a mikelakai erdőben egy kövekkel kirakott üregben választotta örök nyugalma helyét⁴⁾. Az adat maga ugyan téves, mert vak Bélát Székesfejérvárott temették el⁵⁾, de megmagyarázható; mert hiszen idáig minden magyar király egy-egy általa emelt templomban kívánt pihenni s Béla, ki felesége, Ilona emlékére a Duna partján a szent Ilonáról nevezett földvári apátságot alapította, az aradit talán csakugyan azon szándékból kezdte építtetni, hogy tetemei majdan ott pihenjenek. Vagy talán a 68 véres árnyék tartotta vissza, hogy valóban odatemetkezzék? Annyi tény, hogy csak e két alapítását ösmerjük; a pannonhalmi, dömösi, bozóki és spalatói egyházakat csupán bővítette, gazdagította.

Arad-Zarándban is az egyház gazdagítása képezte a királyok és urak gondoskodásának egyik legfőbb tárgyát. 1156-ból már név szerint is ösmerjük *Primogenius* aradi prépostot⁶⁾, kinek utóda, *Richard*, Imre királytól a káptalan alapítólevelének megerősítését kieszközölte. «Mivel — úgymond 1197-ben a király⁷⁾ — idő folytán és az emlékezet homályosodásával a mulandóság, mely változni szokott és a feledés, mely az elmének vetélytársa, felforgatja a dolgok rendjét, azért az emberi okos eszélyesség későbbi korra nézve is gondoskodni akarván magáról, elhatározta, hogy czélszerű okíratok segítségével óvja meg az emlékezetet a feledékenységgel veszélyé-

1) *Czuczor* Gergely: Az aradi gyűlés. Hősköltemény 5 énekben. (1828.) A magyar királyához való hűségét dicsőíti. Toldy szerint (Irodalomtört. II. 43.) »a korrekt compositio, szigorú indokolás, a karöltve fejlődő emberi és politikai érdek, e ritka erő dagály nélkül, a nyelv és technika bevezetett szépsége azt költészetünk legnemesebb művei közé emelik.« Tartalmát ösmerettem az »Alföld«-ben. (1886. — 208. sz.) P. Nagy László szintén írt egy históriás verset »Az óthalmi tor« címmel, s a gyűlést az »Árpádok«-ban *Garay* János is megénekelte. (Összes költem., 2. kiadás, 485—7. l.) — 2) Glogováczon 1810-ben az urad. kocsmá alapjának ásatásakor számos ezüstpénzt ástak ki valamelyik Béla király korából. 3) *Ransan*, *Epitome rerum Hung.* (Schwandtnernél, *Script.* I. 334.) s utána többen, pl. *Fábián*, I. 129. — 4) Helyi hagyomány. — 5) *Márk Krón.* XCI. l. *Thuróczy*, II. 64. s utánuk a legtöbb történetíró. — 6) *Knaus*, *Monum. eccl. Strigoniensis*, 108. l. Arad itt Urodnak van írva. — 7) *Fejér*, *Cod. Dipl.* I. 228. *Wenzel*, *Árpádk.* új okm. I. 85.

től.» Azonban a közvetlenül megyénkre vonatkozó ezen első, kétségtelen évszámmal kiadott oklevél is mindjárt abba a hibába esik, hogy II. Béla alapítólevelének csak egy töredékét közli, csupán általánosságban jelentvén ki, hogy «ha valamely másodrangú, vagy másodrendű makacs és engedetlen személy daczolni merne a király jelen parancsával, a mindenható Isten haragját vonja magára s nagyobb mértékben fogja érezni a király neheztelő ítéletét és szigorúságát.»

Az «elme vetélytársa», a feledés, míg egyes régi *egyházi intézményeket*, melyek valaha e megye területén virágoztak, homályba borított, másokat viszont, talán csak a helynevek hasonlóságán indulva, jogtalanul helyezett át Arad-Zarándba. Sohasem volt például apátság Világoson¹⁾, nem volt ilyen Székudvaron²⁾ s nem Kőben, a mai Kúvinban³⁾.

¹⁾ A bold. szűz nevére 1190-ben alapított »abbatia de Lucentia« (Katona, Hist. Pragm. 688.) *Fábián* szerint (I. 70. és 112.) a világosi apátság volna s valaha a cisztercieké lehetett. Romjait a város keleti oldalán keresik. Azonban 1795-ben is mint a *győri* püspöki megyéhez tartozót ajándékozza a király az »abbatia BMVirginis de Lucentia«-t. (Orsz. It. Lib. Reg. Dign. 1795. — 365. l.) Magának a csanádi egyházmegyének schematismusa (1880. — 113. l.) beéri azzal, hogy az apátságnak 1190-ben III. Béla által történt alapítására nézve *Fábiánt* és *Hunfalvyt* (Magyarország és Erdély képekben, 306.) említse, holott ők sem idézhettek oklevelet. A schematismus szerint a világosi plébánia teendőit eleinte az apátság papjai végezték. Azonban a török hódítást megelőző időkből Világost, mint községet, nem ősmérjük, *Sirinek* pedig külön plébánosa volt. — ²⁾ Székudvar mellett nyomósabb érvek szólnak. *Czikador* a ciszterczita rend legrégebb monostora hazánkban; még II. Géjza idejében, 1142-ben alapították. 1212-ben *Szekudvornak* (Székudvarnak), majd *Sicodornak* stb. írják, Székudvart pedig ma tényleg *Szokodornak* hívja a román nép. Meg is mutatják Székudvar piaczn az apátság romjait, illetőleg az azok helyére épített urasági pinczét. Sőt azt a mesét is hallottam a székudvari ciszterczita zárdáról, (igaz, hogy néhányan, pl. *Fényes Elek*, Magyarorsz. leírása, II. 430., ezt kiinn a határban, a Kőrös mellett levő török várban gyanítják), hogy azokon, kik romjainak közelében hálnak, boszút áll az alapító szelleme; fektőkben megfordítja őket s lábaikhoz teszi a párnát. *Gr. Wenckheim József* e romok közt ásatásokat rendelt el s a sírboltban (?) csontvázakat s ereklyéket találtak. (Archaeol. Ért. VIII. 238. l., *Keller József* tudósítása.) *Fábián* (I. 108.) szerint két czikadori apátság volt; egy a pécsi, egy a csanádi püspökségben. Okoskodása szerint az oklevelek nem teszik ki mindig, hogy az illető apátság a pécsi megyében volt; a pápák különben is egyszerre bíztak némely dolgot a csanádi püspökre és a czikadori apátra; pl. *Kalán pécsi püspök* ügyének megvizsgálását. Ez utóbbi oklevélben azonban világosan ki van téve, hogy a czikadori apátság maga is a pécsi egyházmegyében fekszik. Ezt ő hibának tartja; mert alig hihető, hogy *Kalán* megvizsgálására a pápa saját megyéjébéli papot küldött volna ki s mert az első levélben az egyházmegye egyáltalán nincs megnevezve. Hátha még azt is hozzátenné, hogy a Székudvarról Bökényfelé vezető országúton már 1394-ben állt Szék (l. *Haan-Zsilinszky*, Békésm. 56.), pedig tudvalevő, hogy Széken a benedekrendieknek volt apátságuk (*Fuxhoffer-Czinár*, II. 89—90.) s hogy a kettőt egymás mellett emlegetik, sőt egynek is veszik! S még az is tény, hogy Székudvar, Szokodor és Szék neve leghamisítatlanabbul épen Aradban maradt fenn, míg a Dunántúl Czikadort Bátaszéken keresik; Szék nevű hely most is van ott. Azonban nincs kitéve a megye egy 1353. évi oklevélben sem, melyben a czikadori apát s konventje egy Székmál nevű szállóhelyet engednek át jótévőjüknek, *Tötös mesternek* (*Zichy-okmánytár*, II. 501.), de egy 1371. évi

A zombolyi főesperességben kétségtelenül csak egy régi apátságot mutathatunk ki, t. i. a *pankotait*. Ezt ösmeretlen jötevő alapította a bold. szűz tiszteletére s a monostorba benedekrendieket helyeztetett¹⁾. 1219-ben a pankotai apát már mint bíró ítélte a pankotaiaknak két pankotai ember ellen emelt panaszában²⁾. Úgy látszik, a XII. század második felében keletkezett; 1219-ben valami Endre nevű úr volt a patronusa³⁾. Legrégibb birtokai közül Úrit említik, mely Oszlár falu szomszédságában feküdt⁴⁾.

Ugyanezen időre, t. i. a XII. század végére esik a jánoslovagok *tóiri* (most tauczi) konventjének alapítása is, hacsak föl nem tesszük, hogy az első alapításúak — a II. Géza idejében jöttek — közé nem tartozik⁵⁾. 1187-ben III. Orbán pápa már a jánoslovagok egyházai közt említi⁶⁾. 1238 jan. 24. IV. Béla a jánoslovagoknak a Maros folyón hat hajót ajándékozott s nekik adta Asszonylaka falut is a Maros mellett⁷⁾; ugyanakkor azonban hallgat *Tótról*, mely különben 1272-ben is az esztergomi lovagok faluja gyanánt szerepel⁸⁾. Lehet, hogy csak egyszerű egyház volt⁹⁾, de hihetőbb, hogy monostor is állott ottan. Mai napig is igen terjedelmes

oklevélből kitűnik, hogy e hegy Czikador határában van, mint ezt nyíltan említi is a László úr és az apát közt folyó perben eljáró pécsváradi konvent (u. o., III. 417.) Mit keres Székudvar határában hegy és pécsváradi konvent? Határozottan a dunántúli Czikadorról szól u. o. III. 486., 488., 620.; IV. 55., 255., 263., 296., 475., 575., 587. I. Érdekes, hogy 1391-ben (IV. 475.) és 1394-ben Czikadort Székkel azonosítják. S érdekes, hogy ez ügyekben hol a pécsváradi konvent, hol a kalocsai vagy bácsi káptalan, hol meg a szegszárdi konvent jár el, de sohasem az aradi, csanádi, vagy váradi káptalan. — ³⁾ A kewi benedekrendi szerzetház *Rács* Károly szerint (Alföld, 1883. júl. 27.) Kuvinban állt s azt Belus herceg, II. Géza gyámja alapította. III. Inczének 1198-ban Saul kalocsai érsekhez intézett parancsa szerint időközben őket az Ábrahám-rend kanonokjai váltották fel; ezek helyébe pedig — mivel sikamlós erkölcsűek és pazarok voltak — az érsek (1198. jún. 14.) az ágostonrendiek bevetelét javasolta. (*Fejér*, CD. II. 336.) Az oklevél nyíltan mondja, hogy a kalocsai egyházmegyében feküdt, mindenesetre Bács megye déli részén s 1229-től kezdve a szerémi püspökséghez tartozott. (*Katona*, I. 84—5., 272—3.; *Rupp*, III. 36—8., *Balics*, II. 2., 288., 291.) Már hogy Arad az Árpádok közt a csanádi, egri, váradi, pécsi, kalocsai és esetleg szerémi püspökséghez tartozott volna, azt nem hihetjük el pusztán azon adatnak, hogy Kuvinban is vannak monustirnek nevezett romok s azon közmondásnak, hogy »a benediktinus a hegyeket szereti.« Annyival kevésbbé, mert a Szerémség határán voltak Magyarországnak akkor leghíresebb szállóhegyei.

¹⁾ *Pázmány* (Syn. dioec. 275.) az ismeretlen apátságok közé sorolja, csak gyanítja, hogy a benzécséke volt. *Fuxhoffer* (Monasteriologia, I. 229. és a Czinárfele kiadásban I. 291.) ez utóbbit bizonyosnak tartja. Őt követi *Balics*, id. h. II. 2.. 189. — ²⁾ Ritus expl. ver. (Bél, Adp. 204—5. I., 43. §.) *Rupp* (Helyr. III. 79.) 1217-et említi évszámúl. — ³⁾ Bél, 205. — ⁴⁾ 1252-ből. *Wenzel*, Árp. új okm. VII. 338. Úri, Mende és Üllő közt, Pestmegyében fekszik. — ⁵⁾ *Pázmány* szerint a johannitáké volt. *Fábián* szerint (I. 120.) előbb talán a templomosoknak volt itt manseriájok, utóbb a johannitáknak konventjük; V. Kelemen az előbbi rend birtokait jobbadán úgyis ez utóbbiaknak adta. Azonban Thout már 1187-ben a johannitáké s így azt nem kaphatták, mint *Rács* hiszi (Zaránd, 184.), a templomosok rendjének eltörlése után. — ⁶⁾ *Knaus*, Monum. Strig. I. 132. — ⁷⁾ *Fejér*, Cod. Dipl. IV. 1., 104. — ⁸⁾ *Wenzel*, Árp. új okm. XII. 93. — ⁹⁾ *Balics*, II. 2., 315.

romok vannak Taucz határában s a hármás sáncz által körített templom környékén tömérdek csontvázat találtak¹⁾.

A templomosoknak egy konventjük volt Arad területén, t. i. a *ternovai*, vagy *csura-szombati*²⁾. Alapíttatása korát ennek sem ösmerjük, de nem tehetjük azt a XIII. század kezdeténél előbbre. A XVII-ik századig párhuzamosan Csurának vagy Tornovának nevezték. Romjai a Szabadhely (a régi Szombathely) határában, az almaszegi pusztától délre, a ternovai dűlőben most is láthatók³⁾. Lehet, hogy már IV. Béla alatt a jánosvitézek kapták meg Ternovát, mely a Maros mellett feküdvén, Asszonylakkal együtt nagyon alkalmas volt arra, hogy a johanniták hajói ott állomást tartsanak.

Csak könyvhagyomány emlegeti, hogy Aradmegyében a *Szent-György-lovagok* is laktak volna; talán a keresztesháborúk korabeli bajorok, vagy a XV. században III. Frigyes német császár által pártfogolt osztrákok. Tagjai utóbb Isten dicsérete s a pogányok ellen való harcz helyett szíve-
sebben fosztogatták a birtokosokat. Jelvényök medvebőr-palást lévén, a svábok Bärenhäutereknak, az aradmegyei magyarok pedig *pernahajdereknak* nevezték őket⁴⁾. Aradban, mint látni fogjuk, nagyon tisztelték ugyan szent Györgyöt; az itteni rendjéről szóló hagyománynak azonban nincs történeti bizonyossága.

A köleséri főesperességben *Dienesmonostorának* ősrégi ágostonrendi prépostsága a Szent-Lélek imadására volt szentelve. A Makrahegy közelében, a Körös folyón felül feküdt s már 1199-ben mint Dienes comes monostorát említi egy oklevél⁵⁾. Imre király ekkor már Dienes comes unokáit, Becse fiait, Lukácsot és Jánost mint olyanokat említi, kik a monostor javait bűnösen világi czélokra fordítják; elvevén tehát tőlük a kegyúri jogot, ezt Belusnak, azon hely prépostjának kérelmére Onth comes fiainak (János, Jakab, Onth) ajándékozta. Ebből is látszik, hogy a monostor a XII. század közepe táján, II. Géza idejében keletkezett. Boros-Jenő határában, a balukányi malom környékét ma is Barátok rétvének (Ritu Kalugyeri) híja a

1) *Parocz*, 19. s Wagner Jánosnak 1886. hozzám intézett levele. A romok az Orbán (illetőleg Gebhart)-féle birtokon vannak. A szebb köveket állítólag beépítették a silingyiai magtárba. — 2) *Pray*, Prioratus Auraniae. *Fábián*, I. 163. Még 1668-ban is »Czura aliter Tornova« Orodban (Tört. Ért. 1884. — 168. l.) — 3) *Rácz* K. (Alföld, 1884. — 125. sz.) szerint a romok hossza 74, szélessége 40, — a belső romok hossza 29, szélessége csak 9 lépés. — 4) *Szirmay*, Hungaria in parabolis (1804). Még jobban útát tört e hitnek *Jókai* Mór (Névtelen vár. 3. kiadás, I. 240.). Pedig a középkorban Arad *svábjait* (mivelhogy nem voltak), nem-igen »mortifikálhatták« e lovagok. — 5) *Knausz*, Monum, Strig. I. 160—1. *Fejér*, Cod. Dipl. II. 373—5. *Fábián*, I. 235—6. Egy másik oklevél szerint egy szigeten, Bethlen falu mellett feküdt. (*Fejér*, VII. 4. 121.) Bethlen-Ósi közelében valóban volt egy Monostor nevű falu (*Lampe*, Hist. eccl. reformatae, 639.). *Bunyitay* (id. m. III. k., a térképen) Boros-Jenőtől kissé éjszakketletré, Tamándtól ény-ra tünteti föl. Hogy ágostonrendi premontrei prépostság volt, maga a pápa írja 1390. okt. 10. (Monum. Vatic. I. 3., 67.)

nép, magát a kettős sánczczal körített s terméskövekből és téglákból álló romokat pedig váracsának (csetátyel.)¹⁾

Az eddigiekből is kitűnt, hogy Arad egyházi ügyei tekintetében *Imre* király uralkodása nem csekély fontosságú; az ő idejéből halljuk először több egyházi intézmény nevét, ekkor van szó először az egyházi kegyuraságról s ő rendezte nemcsak az aradi prépostságnak, hanem — egy év múlva, 1198-ban — a váradi püspökségnek birtokviszonyait is. Ekkor ugyanis megerősítvén jószágaiban szent László váradi egyházát, azt még Bihar, *Zaránd*, Újvár, Heves, Abaújvár és Békésvármegyék vámjának felével, illetőleg egyharmadával gazdagította²⁾. Várad ekkori püspöke, *Elvin* (1189—1200.) maga is a mai Aradmegye éjszaki részén, a Fejér- és Fekete-Körös közt nagybirtokos Becse-Gregor-nemzetség sarja volt s midőn 1192-ben Váradon László király szentté-avatását nagy ünnepélyek közt kihirdette, kétségkívül egyházmegyéjének e részéből is százanként tódultak oda a hívek, kivált nemzetségének tagjai. A váradi püspöknek vérszerénti rokona volt *Boleszló* váci püspök is, II. Béla keresztfia, a levéltárában Arad történetéből sok becses adatot tartalmazó leleszi konvent alapítója; tekintélyes birtokos Arad-Hegyalján, nemcsak öröklés, hanem vásárlások következtében is. Úgy látszik, ő építtette a Makraalján, Nyikád pusztán szent Margit egyházát s így szintén járult Arad vallásos életének emeléséhez. *Zaránd*- (most arad-)megyei örökölt és vett jószágait ezzel együtt jobbadán a premontreiek leleszi konventjére hagyta. E javak egy részét testvérétől, *Elvin* püspöktől vásárolta, midőn ez káptalanával meghasonolva, 400 ezüst márkáért eladta vagyona egy részét, hogy Rómába utazva, a püspökségről való letételét megakadályozza³⁾. A vétel Jób esztergomi

1) A Ritu Kalugyeri a Balukánban van, a Mondru Mariucza (a szép Marcsa) nevű kocsmá közelében, b. Atzél Lajos földjén. Két körös- és két szilfa nőtt a sánczoldalon, melyen belül keresztben még két mélyebb árok vonúl. A kövek és zabszalmával égetett téglák nagyobb részét már jobbadán elhordta a lakosság. Ott-jártamkor a magas kukoricza miatt nem tudtam kellően fölvenni a terepet. A romokat már sokan bolygatták. P. Nagy László — mint maga írja (kézirati naplójának 1855. száma alatt) 1818. április első napjaiban »kiment volt Érsek-Apáti (?) romjait látni a Balukánnál, holott sok kincs van régi, 1426. esztendei levele szerint, melyről a kir. fiscust és Platty praefectust tudósította pro tertialitate.« *Bunyitay* szerint (II. 416.) *Pétermonostora* nevű monostor, a dienesmonostorinak társa, a borosjenei vár helyén állhatott, de utóbb mégis inkább Kőtegyán (Bihar) határában keresi azt. *Fábián* szerint (I. 126.) a balukányi romoktól nem messzire »az erdőben egy más régi épület falai is láthatók a halastóval együtt. Ez utóbbi nagyobb lehetett — úgymond — a gazdagabb veresbarátoké, a másik, kisebb, éppen az országút mellett, az obszervansoké.« 1804-ben Oroszy Antal 92 esztendőös borosjenei lakos állította, hogy az ő apja ott, hol a borosjenei határban a tamándi erdő és pusztá fekszik, a Balukánnál egy nagy monostort és kéttornyú templomot látott. (P. Nagy, Arad tört. kéziratban, V. 108.) — ²⁾ Az oklevél: Századunk, 1839., 4. sz., 31. l., *Fejér*, CD. VII. 5., 149. s legjobban Hazai Okm. I. 85. Kritikája *Bunyitay*nál, I. 85. V. ö. u. o. 178. II. 263., 264. és 290. — ³⁾ Boleszló 1214. évi végrendelete. *Fejér*, III. 1., 153. *Fábián*, 210—3.

érsek előtt történt s a három egyházfejedelem ezúttal talán maga a király ellen is szövetekezett s a trónra vágyó Endre herceghez csatlakozott. Imre király 1199. márczius 10. a váczi székesegyházba ment s le akarta foglalni az öcsce pártos céljaira nyitva álló püspöki kincstárt. «Nézz le urunk szent trónodból s gondolj reánk!» éneklé a zsoltárt a püspök az oltár fölépcsőjén, midőn a kincstár ajtaját felnyitatta a király. S a hirtelen haragú fejedelem saját kezével lökte le szent helyéről a püspököt, majd a templomból is kivezettette szolgálóival¹⁾.

A király s Endre herceg seregei még azon évben ismét szemben állottak egymással s ez előzmények után alig kételkedhetünk azon, hogy a két hatalmas püspök személyében úgy megsértett Becse-Gregorok s a körösvidékiek melyik párttal rokonszenveztek²⁾. A fegyelem még az alsó papságnál is teljesen felbomlott s az Aradot magában foglaló csanádi püspökségben oly aggasztóan növekedett a házas papok száma, hogy III. Incze pápa már egyházi átokkal fenyegette az engedetleneket³⁾.

1) *Balics*, II. 1., 181—3. *Horváth*, I. 460. — 2) Erre mutat a dienesmonostori ius patronatust illetőleg Imre által 1199-ben kiadott s már ösmertetett levél is. — 3) *Fejér*, II. 399.

VIII. II. ENDRE KORA.

II. Endre s Gottfried aradi prépost. Foltánta királyné befejezteti az aradi templomot. III. Honorius újabb áldozatokra buzdítja őt. Belső bajok. Investitúra-küzdelem Aradban. A várszerkezet bomlása. Főurak hatalmaszkodása. A pápa közbelépése. Az aradi és zarándi vár jószágai. A megye legrégebb szervezete. Első comesei. A megyei éle az Árpádok korában még fejletlen.

II. Endre uralkodása (1205—1235) épen nem javított az állapotokon; hiszen Imre kapkodó politikájának s vele a királyi tekintély csökkenésének is ő volt egyik legfőbb oka. Pedig kancellárja, *Gottfried*, ki épen akkor (1205.) lett aradi prépost, midőn ő-maga a trónra lépett, abban találta a királyi hatalom feladatát, hogy a fejedelem Isten kegyelméből örökölvén az országot, már azzal is hódolnia kell a folytonosságnak, hogy elődeit minden elhatározásában kövesse¹⁾. Legkevésbé ő követte; s épen az elv fölállítójával, első kancellárjával, az aradi préposttal, ki két éven át jelentős befolyást gyakorolhatott az államügyek intézésére, akként bánt, mintha nem is saját alattvalója, hanem ellenség volna, kinek javait, régi királyok adományait szabadon dúlathatja. II. Géza és Imre idejében a királyok és egyesek Aradban is úgy meggazdagították a papságot, hogy nem csoda, ha erejét érezve, nem mindenben követte a király parancsait s mint *Gottfried* esete mutatja, nyíltan is ellenállt. A *Gertrud* megöletését, majd a Szentföldre vezetett hadjáratot követő politikai s főképp pénzügyi zavarok, majd azok a mozgalmak, melyek az arany bulla kiadására vezettek, Aradot sem hagyták érintetlenül.

Gertrud királynét az elégtelen urak 1213-ban Leleszen megölték s testének egy részét ott temettette el a király, ki már a következő évben megerősítette *Boleszló* váci püspöknek azon hely monostora részére tett végrendeletét. Ezt *Kelemen* aradi főispánnak tanácsával is tette; a mi érthető, mert az ajándékozott földek legnagyobb része a mai Arad éjszaki részében, Zarándmegyében feküdt. A disznótized, melyet a megjelölt falvakban odáig a váradi püspökség szedett, ezentúl szintén a leleszi prépostságot illette²⁾.

¹⁾ *Wenzel*, Árpádk. új okm. XI. 300. V. ő. Hazai Okm. I. 3. — ²⁾ *Fejér*, III. 1., 153.

Kedvesebb emlékbén maradt Aradon a király második feleségének, *Jolántának* neve, melyet a megye legnagyobb műemlékének, a prépostság templomának fölépítése tesz nevezetessé. II. Endre Jolántát, a francia királyi családból származó *Courtenay* Péter hercegnek, Auxerre grófjának s a szép Jolánta konstantinápolyi hercegnőnek leányát 1216-ban vette nőül. Henrik latin császár halála (1216.) után Konstantinápolyban az egyik párt Jolánta királyné atyját, a másik ellenben férjét óhajtotta a latin császári trónra emelni. II. Endre most már valóban komolyan foglalkozott keresztes hadjárata tervével, remélvén, hogy egyúttal az egész Balkán-félszigetet is megszerezheti. Úgy látszik, hadgyűjtés végett a Maros vidékén is megfordult s ekkor történhetett, hogy egykori kancellárja, *Gottfried* prépost a társaságában levő ifjú királynét a nyolczvan év óta lassan épülő aradi templom befejezésére ösztönözte. Jolánta királyné — talán, hogy

Jolánta királyné és II. Endre¹⁾.

kívánt végre jussanak férje szándékai s hogy a keresztes hadjáratban Isten segítse a királyt, — fogadalmat is tett a nagy arányú templom fölépítésére. III. Honorius pápa 1224. deczember 21. már köszönetét fejezhette ki a királyné iránt, hogy azt fölszenteltette²⁾. A fölszentelés, a körülmények egybevetése szerint, 1224. november 18-án történt. Ekkor volt ugyanis az egyház védőszentjének, Márton püspöknek ünnepnyolczada, s egyúttal Jolánta királyné nevenapja. Valószínű, hogy Márton-naptól (nov. 11.) Jolánta-napig (nov. 18.) tartottak az ünnepségek s hogy azokon a királyné, sőt a király is résztvett. «Reméljük, — írta Jolántához a pápa — hogy az ájtatosság, mely téged amaz egyház fölszentelésére buzdított, annak kellő felszerelésére is ösztönözni fog.» Annál bőkezűbbnek kell lennie, mivel ezt könnyen teheti s illik is tennie. Kéri és buzdítja tehát, adjon és biztosítson kellő jövedelmet az aradi egyháznak. Ekként nemcsak jámbor-

1) A strassburgi codexből. — 2) Az oklevél *Fülbümmál*, I. 227—8.

ságáról tesz bizonyosságot, hanem azt is eléri, mit kétségkívül óhajt, hogy a jóságában részesült egyház Isten szolgálatában előhalad s idők folytán a szellemi téren másképen is gyarapodik¹⁾.

Jolántánál, ki oly vallásosan nevelte hasonló nevű leányát, hogy ezt utóbb a boldogok sorába ígtatta az egyház, nem is hiányzott a jóakarát. Még talán azt is az ő, 1232-ben történt elhunytának emlékére tette a király, hogy a királyi kamarából évenként 2000 darab kőszót ajándékozott az aradi egyháznak²⁾, mi egyébiránt együttjárt azon régibb jog elvesztésével, hogy az aradi egyház három hajója a Maroson Aradig vám nélkül szállíthasson sőt³⁾. Az aranybulla 1222-ben különben is elrendelte, hogy a sőt ne tartsák az ország közepén, hanem csak Szabolcsban, Regéczen és a végekben.

Arad vidékéről is számosan vehettek részt II. Endre 1217. évi kereszties hadjáratában; de közvetlenebb fontosságú Aradra nézve az a sok belső baj, melylyel a király hosszas távolléte járt. A csanádi püspök magának tartotta meg a vert pénznek — az esztergomi érseket illető — tizedét⁴⁾, de azért megkövetelte III. Honorius pápától, hogy ez — az aradi prépost közbenjárása mellett — megfizettesse a váradi püspöknek kölcsönadott pénzt⁵⁾. Az aradi várnépek viszont Miklós aradi főesperest vádolták, hogy erőszakosan elfoglalta tőlük Basarág nevű földjüket⁶⁾. A besenyődi Kilián hat varsándi lakost pénzének elvétele, a dolmányi Lőrincz neje több galsait (de villa colosa) tolvajlás, a septelyi Simon másokat ló-, ökör- és juhelhajtás, a pankotai nép két más pankotait két márkányi kártétel, az aradi prépost több berenteit 15 ökör elhajtása miatt vádolt be⁷⁾. Néhány aradi várjobbágy megölte a szentpáli egyházfit stb.⁸⁾ Ennél jóval nagyobb sérelem volt, hogy a király izmaelitákat, mint a pápa mondja, pogányokat küldött a kegyeiből kiesett aradi prépost, Gottfried javainak pusztítására. Temerkényről névszerént is tudjuk, hogy ott mohamedán bolgárok laktak⁹⁾; Basarág Aradban, Basarabásza Zarándban neve szerént is a Bessarabákra, az izmaelitákra vagy szerezcsenekre utal. Aradban tehát mélyebb értelme lehetett, mint az ország sok más vidékén, az aranybulla azon intézkedésének, hogy izmaeliták kamara-ispánok, só- és vámtisztek ne lehessenek. Endre kivette ugyan a sószállítást a zsidók és izmaeliták, mint bérlők kezeiből, mivel azonban a hajók beszerzése, tárházak felállítására nagy költséggel terhelte volna az amúgy is kimerült kincstárt, úgy egyezett meg a szállítás útjába eső káptalanokkal és apátságokkal, hogy a királyi sótiszték félvenként fizessék meg nekik a szállítás költségeit. Az erdélyi sőt Szegedig a bulcsi apát és az aradi káptalan szállította. Úgy látszik, átra-

1) *Theiner*, I. 52. *Fábián*, I. 227—8. — 2) *Fejér*, III. 1., 323. — 3) *Wenzel*, Árp. új okm. VI. 520. — 4) *Fejér*, III. 1., 298. — 5) *Wenzel*, I. 165. — 6) Ritus expl. ver. 249. §. (Bélnél, 245.) — 7) U. o. 43., 46., 298., 309., 331. §§. — 8) U. o. 296. §. — 9) *Dr. Réthy*, Magyar pénzverő izmaeliták, 11. l.

kodás nélkül jutottak el egészen a torkolatig. Az aradi káptalan a már említett 2000 darab kőst a szokásos fuvardíjon felül e szállítás fejében kapta II. Endrétől, míg nemsokára, 1238-ban, mint szintén láttuk, a jánosvitézek is kaptak 6—6 hajót, melylyel az Olton és a Maroson sőt szállíthattak s egyébként is kereskedhettek¹⁾. Az aradi egyháznak tehát kétségtelenül haszna volt a király nemzetgazdasági zavarából.

A basarági és izmaelita-ügyre vissza kell még térnem, mert az szorosan összefügg a várszerkezet felbomlásával. Előbb azonban Endrének két egyházi intézkedését említem meg. Mind a kettő elvi jelentőségű. Az egyik, hogy 1225-ben III. Honorius a benedekrendiek madoccai generale capitulumja tartását megengedvén, a rend ujjaalakítására s a visszaélések kiirtására szóló fontos gyűlés vezetésével a pécsváradi s Aradmegyéből a bulcsi apátot bízta meg²⁾. A másik mint az Európát megrendítő investitura-harcznak elkésett hullámcsapása érte Aradmegyét. 1225-ben ugyanis István aradi prépost zágrábi püspök lett s lemondott aradi méltóságáról. Honorius pápa a maga udvari káplánját, az olasz *Capuci* Jánost, a király pedig Albertet nevezte ki prépostúl. A pápa úgy fogta fel a dolgot³⁾, hogy Arad királyi prépostság lévén, eladományozása őt illeti meg, a királynak pedig csak a prépost kijelölésére van joga. Egyúttal azonban hangoztatta, hogy ezzel legkevésbé sem akarja a király jogait csorbítani⁴⁾. A parancsa végrehajtásának ellenőrzésével megbízott győri püspökhöz (1225. szept. 10.) írt levelében már érvénytelennek és semmisnek jelentett ki minden intézkedést, mi az ő akaratával ellenkezik s egyúttal szabatosabban fejezte ki fölállított tételét, mely szerint az aradi prépostság királyi lévén, hozzá *lelkiekben* (in spiritualibus) és a királyhoz *anyagiakban* (in temporalibus) tartozik⁵⁾. A király azonban nem engedett s másfél év múlva is csak úgy nyert elintéztést a kérdés, hogy Albert Rómába utazott, ott Capucit — valószínűleg a prépostság jövedelme egy részének átengedésével — lemondásra bírta s ezt a pápa, ki talán maga is belátta, hogy többet követelt, mint a mennyihez joga volt⁶⁾, 1227. febr. 12-én végre is megerősítette⁷⁾. A király, ez egy esetben, meg tudta óvni felségjogát s politikai szempontból már csak alárendelt fontosságú volt azon körülmény, hogy az ő jelöltje, Albert, kit immár a pápa is megerősített méltóságában, Róbert esztergomi érsek egyházi átkát vonta magára, mivel nem ösmerte el az esztergomi egyház joghatóságát s hogy őt a kiközösítés alól csak a pápának (1235. szept. 26.) kelt rendeletére oldotta fel a vizsgálattal megbízott pilisi és bélai apát s a bácsi főesperes.

1) *Fübidán*, I. 184—6. — 2) *Fejér*, III. 2., 25. — 3) U. o., 50. — 4) *Theiner*, I. 62. — 5) *Theiner*, I. 63. — 6) *Knaus* (Zumbur) szerint (Új M. Sion, 1880. 676. l.), »itt a pápa az ő jogát kétségtelenül kellelénél tágabban értelmezte!« Téves *Lányinak* (M. egyh. tört. I. 420.) ez egyetlen esetre alapított azon következtetése, hogy a prépostságokat egy darabig maga a római szék adományozta. — 7) *Fejér*, III. 2., 457. és *Theiner*, I. 137—8.

Egyházi tekintetben tehát fontos volt Aradmegyére nézve az ő korszaka; másrészt azonban épen az ő nevéhez fűződik Aradban és Zarándban a *várszerkezet bomlása* s egyúttal a *nemesség crélyesebb szereplésének kezdete* a megyei életben. Említettem, hogy Aradot, mint királyi várat az oklevelek csak 1217-ben, tehát akkor emlegetik először, midőn a prépostság is virágozni kezdett. 1217-ben ugyanis az aradi várnépek (castrenses) közül Mátyás és Sarlód (Sorloud) a király által kiküldött bíró, Dezső csanádi püspök előtt arról vádolták Miklós aradi főesperest és csanádi kanonokot, hogy Basarág (Bursorog) nevű földüket sérelmesen elfoglalta; a főesperes azzal védekezett, hogy ő pénzen vette azt a földet, még pedig egy szabad ember, Ug fia, Kelemen adta el neki. Ez érdekes adat arra nézve, hogy a várnépek már elidegenítik a számukra csak élethosszig átengedett földeket. A bíróság előtt Kelemen nem is tagadta az eladást, de azzal védekezett, hogy azon föld öröklött birtoka volt. Akkor pedig a várnépeknek semmi szavuk hozzá. A püspök tehát Váradra küldte őt, hol meg nem égetvén magát, fölmentették¹⁾.

Azonban II. Endre könnyelmű ajándékai következtében is fogytak a vár jóságai. Különösen a Csák-nemzetség egyik tagja, Miklós comes, Ugrin esztergomi érsek öcsce, a Kisfaludyak őse szerzett nagy birtokokat az aradi és zarándi várak rovására. A király, valamiért megharagudván *Gottfried* aradi prépostra, 1220-ban megfosztotta őt méltóságától s meghagyta *Miklós*, valamint *Othes* (Tötös?) comeseknek, hogy az izmaeliták (bolgárok) segítségével pusztítsák a káptalan s a prépost jóságait. E pusztításban résztvett Kalád fia, György úr is, kit e miatt már 1221-ben *egyházi átok* ért, melytől csak jelentékeny pénzüsszeg lefizetése után birt szabadulni²⁾ A rablásban az egyház szereinek egy része is áldozatul esett³⁾, a mit csak úgy érthetünk meg, ha fölteszszük, hogy Aradvár jobbágyai és népei akadálytalanul bocsátották erődítéseik közé a két comest, kik csupán így férhettek a vár közepén levő templomhoz. A birtokok nagy részét azután a foglalóknak adta a haragos király. Ily körülmények közt Honorius pápa személyesen lépett közbe. Különben is egyenesen hozzá ment Rómába panasza *Gottfried*. A pápa az esztergomi érseket bízta meg a vizsgálattal. Adorján bíbornok oly egyességre bírta a prépostot s György urat, hogy ez 98 ezüst márkát fizessen az okozott károkért s visszaadja az elhajtott 150 juhot is; ha fizetni nem akarna, Csőrévi nevű birtoka legyen örökösen az aradi egyházé s ha ezt is ellenezné, másodsor is kiközösíték. A pápa 1222. évi január 17. kelt rendeletéhez képest még szigorúb-

1) Ritus expl. ver. 249. §. (*Biz.*, 245.) Egészen hasonló ügyben ítelt ugyanazon évben az aradi prépost, midőn a békési várkatonaság járult hozzá panaszszal Kechen-föld elvétele miatt. Ő is istenítéletet alkalmazott. (U. o., 347. §., 263. l.) — 2) *Theiner*, I. 37. *Féjér*, III. 1., 406. és *Kaprinay* kéziratai a budapesti egyet. könyvtárban, 4r. C. 5. kötet, nro. 75. — 3) *Bulics*, II. 1., 246.

ban vizsgálhatta meg Miklós és Othes comesek ügyét. Az esztergomi érsek, veszprémi püspök és egresi apát köteles volt két hónap alatt kimerítő jelentést tenni s ha ezt ők elmúlasztanák, öngazolásukra személyesen kell vala megjelenniök Rómában. Egy év múlva csakugyan az örökvárosban találjuk a veszprémi püspököt a király két más küldötte kíséretében, kik teljes elégtételt ígértek a prépostnak, ha visszatér. Ebben, 1223. ápr. 29. a pápa is megnyugodott; csak arra kérte Endrét, hogy a prépostnak s káptalannak Isten s a pápa iránt való tiszteletből teljes elégtételt adjon s így nyerje meg Isten tetszését, ki gyűlöli az igazságtalanságot és szereti az igazságot. Legyen rajta, hogy a prépost és káptalan ne csak ne panaszkodjék, hanem inkább kegyelméről beszélhessen a szentszék előtt¹⁾.

A király, Honorius pápának egy 1225. júl. 15. kelt levele által is sürgettetve, végre felhatalmazta IV. Béla ifjabb királyt a helytelenül elajándékozott királyi javak visszavételére. Már 1230-ban jóváhagyta fiának, Bélának öcsce, Kálmán herczeg meghallgatásával tett azon intézkedését, hogy Miklóstól visszavette az aradmegyei Anha-Zehund és Hudi falvakat²⁾. S tette ezt, mint mondja, azért, mert jogtalan adakozása és mérhetetlen bőkezűsége által, saját értesülése szerint, a vármegyék jogai jobbadán megromolván, jobb tanácsra hallgatva, azokat a korábbi állapotba akarta visszahelyezni³⁾.

Az öreg király azonban csakhamar ismét Dénes nádor befolyása alá került s már 1232-ben ismét eszébe jutottak Miklós comes hű szolgálatai, melyeket az országban és országon kívül hűségesen és fáradhatatlanul tanúsított. Nem akarván, úgymond, hogy ne tapasztalja jótéteményeit, visszaadta elkobzott jószágait. Így Anzahundot, mely határos az aradi vár jobbágyai által bírt és szintén Anzahundnak nevezett földdel⁴⁾. Innen Péternek Babos nevű földje felé fordult a határ⁵⁾, majd nyugatfelé is mindenütt Babos mellett terjedt; akkor éjszakknak folytatódva, Basarágig ért⁶⁾, honnan keletnek kanyarodott s ott Oshyz földével, melyet Szornak neveznek, jutott szomszédságba, honnan egy Csiszár nevű várjobbágnak Szor nevű földje felé tartott⁷⁾. Az egész terület 50—60 □ kilométer lehetett; mai napig is színe, java a földnek, Arad közvetlen közelében⁸⁾.

A Csákyakon kívül a hatalmas Csanád-nemzettség is csorbított az aradi vár jogait. Így 1235-ben Miklós nádor és a Hodos (Hudus)-nemzettségből való Gongá nevű pristaldus előtt az aradi vár jobbágysága nevé-

1) *Fejér*, III. 1., 411—2. *Fábián*, I. 227. — 2) *Fejér*, III. 2., 204.; *Fábián*, I. 6. Leghelyesebben Hazai Okmánytár. VI. 24—5. — 3) Hazai Okm. VI. 24. — 4) Szionda pusztá Tornya és Batonya közt. — 5) Szionda, Varjasháza és Babos puszták közt mért 1759-ben is határjárást eszközölt Aradvármegye. — 6) Arad egyik legrégebb helye. Hovátartozásága miatt még 1881-ben is vitakozott Csanád- és Aradvármegye, mely, a történelmi jog daczára, azzal végződött, hogy 1884. máj. 20. Basarágot és Sziondát Csanádmegye kapta. — 7) Basarág és Szent-Tamás közt lehetett. Most ismeretlen. — 8) Ez oklevél: *Codex Patrius*, I. 10—14. Haan, *Dipl. Békésiense*, 5—7.

ben Basu hadnagy, Nuhu, Bayr, Belche és Kelenin százados (centurio), a Csanád-nemzetségből való Gerváz ellen panaszt emelt Besenyő föld miatt. Az egyik kemény markú várjobbágy Váradon szent László templomában alávetette magát az istenítéletnek is; hordozta a tüzes vasat s baja nem esván, megnyerte maga és társai részére a pert¹⁾. Ellenben összeégette magát az Aradhoz közel levő Szent-Pál egyházának szolgája, ki Váradon, az aradi prépost által küldve, épen a miatt keresett igazságot, hogy Kátai Mihály fia, *Bodó* várszolga (scrviens) megölte a Szent-Pál-egyház szolgáját, Hejkát²⁾.

Aradon kívül még csak egy királyi vár volt a Maros-Körös közében; *Zaránd*, a hasonlónevű vármegye középpontja. Igen sok várjóság tartozott hozzá s az utolsó falvak csaknem egészen Békés-vár szomszédságában feküdtek. Ezek közül Szerhetet (a békésgyulai határban az Aranyág és Itczefok közt ma is Szeregyháznak nevezett területet), Albát, (Fejéregyházat) és Krakkót³⁾ II. Endre elvette, majd 1232-ben ismét visszaadta *Csák* Miklós comesnek⁴⁾. E területen 6 halásztanyája volt a várnak. Ugyanígy tett Krakkóval is, mely egyebek közt a királyi kovácsok Kesej nevű földével volt határos⁵⁾. Magának a várnak területén a Csiger folyón külön molnárok örültek a vár számára⁶⁾; még a XIV. század elején is van szó a vár rabszolgáiról, kiket Károly-Róbert király Zarándvármegye főispánságával együtt ad ajándékba⁷⁾; sőt külön regemondók, igriczek is tartoztak ehhez a várhoz⁸⁾. Ide számították Varsánd (Gyula-Varsánd) falvat is, melynek lakosai királyi szekerészek és favágók voltak⁹⁾. Várinak, Várajtnak puszta neve is mutatja, hogy lakosai a vár népei (castrenses) voltak. A fekete-gyarmatiaknak 1241-ben külön vajdájuk volt, tehát bizonyos katonai szolgálatra voltak rendelve. Szóval e néhány adatból is kiténik, hogy terjedelmes várjóságai voltak hajdan Zaránd várának; csakhogy a védelem gyöngült már, mert itt is egyre több föld és nép jutott magánosak kezére.

Magának a megyének, mint közigazgatási területnek legrégebbi szervezetéről kevés biztosat mondhatunk.

A megye élén a *comes*, vagyis főispán állott.

Már szent István korából tudjuk ugyan, hogy Ajtony meghódított területéről a nép a maga comeseinek vezetése alatt sietett Csanádra, hogy megkeresztelkedjék¹⁰⁾, az egész területen pedig a későbbi időkben is csak 5 vármegye volt (Arad, Krassó, Horom, Temes, Torontál), melyeknek élén comesek állhattak; ez adat azonban, ha Aradra vonatkozik is, elhallgatja

1) Várad Regestrum *Bélnél*, 229. l., 158. cikk. — 2) Várad Reg. *Bélnél*, 235. l., 203. §. — 3) *Karácsonyi* a Békésm. tört. társ. évk. X. 18. — 4) Codex Patrius, I. 13. — 5) U. o. — 6) Codex Patrius, III. 110—1. — 7) U. o. — 8) Orsz. levélt. Dl. 12086. — 9) *Péjér*, Cod. Dipl. V. 3., 215. — *Szabó*, Kún László. 103. (1280-ról); és orsz. levéltár. Dl. 1179. (1284-ról). — 10) *Batthyány*, Sancti Gerardi vita et scripta, 327.

a főispán nevét. S a XII. század elejéig valóban nem tudunk megnevezni egyet sem¹⁾; a XII. századból is csak két nevet ösmerünk, melyet, jeles történetírók tekintélye alapján, a névsor élére illeszthetünk. E szerint Arad első főispánja, kinek neve fönnmaradt, *Ottmár*, Kálmán, II. István s vak Béla király hű tanácsosa, 1107 táján²⁾. Ott állott már Kálmán király halálos ágya mellett is. «Ottmár ispán — így szól a krónika³⁾ — megtekintvén (a király fültövére tett) tapaszt, látá benne a kiszivott agyvelőt és mondá a királynak: Uram, jó lesz készülnöd az útra. Mit hallván a király, megijede és felsóhajtá.» Az utóda miatt aggódó, beteges II. Istvánnak is ő mondta meg 1129-ben, hogy a megvakított Béla herczeg él, mire a király ezt azonnal udvarába hozatta, örökösévé tette s Uroz szerb fejedelem leányával, Ilonával házassította össze⁴⁾. Az 1198. évre még egy *Bethlen* említnek aradi főispánul⁵⁾, kinek talán testvére volt azon Bethlen, ki 1175-ben mint a párizsi egyetem tanulója húnyt el.

Az első főispán, kit teljes hitelű oklevél említ, *Klemenös bán*. Nevét 1214-ben a méltóságviselők közt utolsó helyen említi II. Endrének azon okírata⁶⁾, mely jóváhagyja a Boleszló váci püspök által a leleszi prépostság részére tett adományt. A Csanád-nemzetség tagja; Belemignek s egy Kalán-leánynak fia volt. Bánná csak 1214 után lett; úgy látszik, 1224 előtt, mert ekkor már más comese volt Aradnak. 1247-ben mint Arad néhai főispánját emlegetik⁷⁾; talán a tatárjárás idejében esett el. Négy fia maradt; Pongrácz ki Aradmegyében két falut alapított, Csömör, Izsák és Elek. A család fenntartója Pongrácz lett⁸⁾.

Aradi comes és egyúttal Magyarország nádora volt 1224-ben, *Gyula*, vagy *Jula*, midőn II. Endre visszaadta Gergely győri püspöknek a Rábaközben levő Szovát földet, melyet annak idejében Péter győri püspök kapott, ennek utóda, Kozma azonban idegen kézre juttatott⁹⁾. Mint aradi főispánról csak egy adat maradt fenn. Azelőtt is fontos szerepet játszott. Sopronyi főispán volt már 1207-ben, 1219-ben bán és somogyi comes. Nádori méltóságában csakhamar a népszerűtlen Dénes váltotta fel, s ő, úgy látszik, beérte a báni méltósággal. IV. Béla utóbb megfosztotta minden

¹⁾ Ez nem akadályozza P. Nagy Lászlót (Aradm. ism. kézirat, VI. 13—33. l.), hogy az Árpádház kihaltáig 22 comest ne soroljon fel, kik közül különben csak 2 (Ottmár és Bethlen) igazolható némileg, a többi mind csak naiv föltevés; pl. a vezérek korából Velek, Arad, Csanád, Bua, Bukna. Ép ilyen tarthatatlan *Rész K.* (Zarándi egyházmegye, 180. l.) azon állítása, hogy 1055-ben Ernyey, Salamon híres tanácsosa, volt az orodi comes. Talán onnan gondolja, hogy Buday (Polg. Lex. I. 65.) őt »valamely« megye főispánjának s 1067-ben a zastyi apátság alapítólevele »aláírója«-nak (!) mondja, — ő pedig Zástyot Aradban kereste. — ²⁾ *Wenzel*, Egyet. Encycl. III. 681. — ³⁾ *Márk* krónikája (ford. Szabó), LXXXIII. l. — ⁴⁾ *Thuróczy* krónikája, II. r. 63. fejt. Budai (Polg. Lex. III. 32.) barsi főispánnak tartja, mi ellen *Wenzel* tekintélye áll. — ⁵⁾ *Benkő*, Transylvania, II. 366. *Lehóczky*, Stemmatographia. — ⁶⁾ *Fyjtér*, Codex Dipl., III. 1., 163. V. ő. Fábrián, I. 191. — ⁷⁾ Árpádkori Új Okm. VII., 242--4. és Orsz. It. Dl. 322. — ⁸⁾ Bővebben: *Karácsonyi*, Tört. Ért., 1884. 7—9. l. — ⁹⁾ *Fyjtér*, Cod. Dipl. III. 1., 466.

jószágától s uradalmait 1251-ben a bán rokonának, Demeter comes fiának, Sándornak adta¹⁾.

1240. ápril 20-án *Saul* volt Arad comese, midőn IV. Béla a ciszterciták egyetemes káptalanának a Bárczaságban néhány egyházat ajándékozott²⁾. Az ő idejében érte hazánkat s különösen Aradot is a tatárjárás veszedelme. E szörnyű hadjárat megingatta, de nem törte meg Aradban a megyei életet; azonban mindenesetre feltűnő, hogy attól kezdve egészen az Anjouk trónraléptéig egyetlen egy aradi comesnek nevét sem ösmerjük³⁾. A szomszéd Zaránd főispánjait is csak 1324 óta sorolhatjuk föl, Arad főispánjait pedig csupán 1344 óta.

Míg a tatárjárás előtt a megyei nemesség körömszakadtig ellenállt a fő- és várispánok, valamint udvarbírák (alispánok) minden bíraskodásának s megvárta, hogy a király, a nádorral együtt, magában a megyében keresse föl a panaszosokat s a megyegyűlésen mindenkinek alkalmat nyujtson kívánságai előadására, addig az 1298. évi 32. törvénycikk már mindenkire kiterjesztette a megye hatóságát; s ha a tömérdek kivételt csupán az 1495. évi 15. t.-cz. szüntethette is meg, bizonyos, hogy *szorosabb értelemben vett megyei élet csak a vegyesházbeliék korában fejlődhetett ki Aradban is, máshol is.*

1) U. o., III. 1., 47., 272. és IV. 2., 103—5. Arad főispánjául Lehóczky Stemmatographiája 1228-ból Simon Dénes tárnokmestert említi, de bizonyíték nélkül. — 2) *Fejér*, Cod. Dipl. IV. 3., 552. Utolsó helyen említve. — 3) P. Nagy L. 1288—1307-re említi ugyan Talpasi Tamást (id. Kézir. VI. 33.), de, szokás szerint, nem bizonyít. A Századok 1871. 670. és a Hazai Okmánytár VII. 262. lapján szó van egy orodi *Fekete* Péter comesről (comes Petrus Niger de Orod), ki a Csicséri-családból származik s ki Omode nádornak 1297. okt. 20. kelt levele szerint úgy egyezett ki Csicséri Jóbbal (a most Aradban és Temesben élő Ormosok egyik ősevel), hogy testvéreivel együtt átengedi Jób mesternek Latorcza nevű erdejöket, de kikötik, hogy az ő Orod nevű földjük ezen említett erdejének széléig, illetőleg azon folyóig terjedjen, mely Orodföldet Csicsérföldtől elválasztja. Az oklevél azonban Ungban kelt s ungi viszonyokra, a comes szó pedig nem Orodra, hanem Fekete Péterre vonatkozik, úgy, hogy őt nem vehetjük fel Aradmegye főispánjainak névsorába. Ép oly kevéssé tehetjük ezt az Aba-nembeli *Péter* comesszel, kinek és Sándor comesnek (Gyula volt orodi főispán vagyona örökösének) fiai a Maros és Fejér-Körös közt — tehát Aradban és Zarándban — levő javakon osztozkodtak 1299-ben. (Orsz. lt. 1536—1538.) A comes cím ez időben már nem-ritkán átszállt az apáról a fiúra s ha ezt mindjárt az illető terület főispáni méltóságára vonatkoztatók, egy megyében egyszerre több főispánt is találunk.

IX. A TATÁRJÁRÁS.

Hadikészülődések. Albert prépost küldetése. Tamashida sorsa. A nadabi sziget megerősítése. Kísérletek menekésre. A tatárok betörnek a szigetre. Az Erdőhát nyomora. Tatár közigazgatás. Pereg, Egres és Arad ostroma. A tatárok kivonulása.

1241. kora tavaszán IV. Béla király Aradvármegyében is meghoztatta a véres kardot, hogy a minden oldalról betört tatárok ellen fegyverre szólítsa híveit. *Saul* aradi főispán¹⁾ a megye zászlóalját valószínűleg az erdélyi és délvidéki dandárokkal együtt vezette a király táborába s mivel a tatárok ekkor még — márczius második felében — a felvidéken portyáztak, akadálytalanul egyesülhetett azzal. Ezt annak köszönhetette, hogy, a Maros völgyét követve, nagyobb kerülőt kellett tennie, míg pl. a rövidebb úton, a Körös völgyén haladó váradi püspök egyenesen a tatárok elé került. *Bulcs* csanádi püspök, ki későbbben indult, alig menekülhetett a kunok elől, kik királyuk, Kuthen megöletése után zajongva tértek vissza s ellenségnek tekintettek minden szembejövő magyart²⁾.

Albert aradi prépost már márcziusban parancsot kapott Béla királytól, hogy *Vancsa* váci püspökkel és a csanádi préposttal együtt Ausztriába, *Babenbergi* Frigyes országába kísérje *Mária* királynét s gyermekét *István* herceget; és ott várja be a hadi szerencse eldőlését³⁾. *Albert* prépost udvari ember maradt azontúl is, hogy kancellári méltóságától megvált; s küldetését annak köszönhetette, hogy, mint régi bizalmas ember, most is kéznél volt⁴⁾.

1) 1240-ben mint ilyet említik. (*Fejér*, IV., 3., 552.) Feltűnő, hogy ez évtől kezdve az egész Árpád-korszakból nem ismerünk több aradi főispánt. — 2) *Rogierius* siralmas éneke (ford. Szabó K.), 23—24. V. ö. *Ballagi* cikkével (Századok, 1877., 253. l.). — 3) *Rogierius*, 15—16. — 4) *Karácsonyi* (Emlékkönyv, 112. l.) azt véli, csak úgy maradhattak meg az aradi prépostság legfontosabb oklevelei, hogy azokat is magával vitte a prépost. Nem hiszem, hogy rendes körülmények közt a káptalan kiadta volna még saját prépostja számára is e fontos okiratokat, — Budáról pedig, a dolog sürgősségéhez képest, a nélkül kellett elutaznia Albertnek, hogy, Aradra lemelve, ez iratokat magához vehette volna. Különben, mint az alábbiakból kitűnik, egy adat sem bizonyítja, hogy Aradvára és a prépostság székhelye a tatárjárásban elesett volna s így az oklevelek eredeti helyükön, a káptalan levéltárában is fennmaradhattak. *Rogierius*, a mostani Aradmegyében lefolyt küzdelmek szemtanúja, semmit sem szól Arad pusztulásáról, de megemlíti, hogy vitézei többször sikeresen kitörték a tatárokra.

Lehet, hogy a csanádi püspök tanácsára, mivel maga Aradvármegye jobbadán ennek egyházi hatósága alá tartozott, a nép itt is megkezdte a hegyek közé, erdők mélyébe való menekülést¹⁾; a hátrabb rész azonban sánczok és falak mögött foglalt állást és a legtöbb esetben elősmerésre méltóan oltalmazta életét, családját és vagyonát. Erélyesen készültek a helyvédelemre; sánczokkal, árkokkal erősítették meg a fontosabb helyeket, mi mellett nagy munkát kellett végezniök, mert az eféle sánczok 50—70 falu népének befogadására voltak szánva, s a nagy kiterjedésű védőművek őrzése, egyúttal az egybeözlönlt nép élelmezése nagy gondot okozhatott. Az első rémhírek éjszokról érkeztek.

1241. májusa végén a tatárok, *Kádán* vezetése alatt, Nagyváradot feldúlták, mire a nép egy része az erdők és lápok közt Tamáshida felé menekült. Menekvésök irányát körülbelül a nagyvárad-szalonta-aradi országút jelzi.

Tamáshida (ma Tamásda) a Fekete-Körös jobb partján, a Töz folyó torkolatánál, éjszakeről a Gyepesfolyó által is védve, még Biharmegyében feküdt. A tulsó part már Zarándmegyéhez tartozott. A városnak, melyet 1169 óta emlegetnek az okíratok²⁾, német lakosai nem engedték meg, hogy a Fekete-Körösön át Zaránd- (a mai Arad-) vármegyébe vezető hídon átkeljenek a futók, hanem jól megerősített városuk védelmére akarták őket kényszeríteni.

Rogierius váradi kanonok azonban társaival együtt mégis átkelt a Körösön és pedig, mivel az erősen őrzött hídon ezt alig tehették, alkalmasint csolnakon³⁾, ott, hol a Töz folyó Tamásda délkeleti részén a Fejér-Körösbe ömlik. E vonalat azért választhatták, mert épen a Töz torkolatánál kezdődik az Ördög-árka, vagy — mint a nép nevezi — Traján útja, mely sok helyütt az erdőkben ma is teljesen ép s akkor még épebb volt. Sűrű erdőkön keresztül vezetvén, kitűnő kalaúzul szolgálhatott a bujdosóknak. Helység közelébe csak Ágyánál ért s egészben véve délfelel tartva, egyenesen a Körös egyik szigetére vezette őket.

Ezen sziget a Csigernek a Körösbe-ömlésénél Zarándtól éjszaknyugatra kezdődött, s Nadabtól éjszakketre végződött⁴⁾. Ma is erdőség borítja,

1) *Rogierius*, 23. — 2) *Fejér*, VII. I. 162. — 3) Így kell érteni *Rogierius* (Siralmas ének, ford. Szabó Károly, 37. l.) azon kifejezését, hogy bár »a németek bennünket a hídon átkelni semmikép nem engedének, — — — *mindamellet* egy szigetre betérénk.« —

4) »Közönséges vélemény és pedig igen alapos vélemény — úgymond a helymeghatározásokban sok szerencsével működő dr. *Karácsonyi* János (Békésm. tört. társulat évkönyve. VIII. 130.), — hogy ez a sziget a mai Gyula, mely akkoriban a sarkadi tó és a Körös kiöntése közt valóságos szigeten feküdt.« *Rómer* Flóris, a helyet megszemlélve, már 1878. kimondotta, hogy a leírandó véres esemény színhelye Nadab várhelye (»Alföld« 1878., 222. sz.), *Bunyitay* Vincze pedig (A váradi püspökség története, III. 458.) nyíltan kijelentette, hogy semmikép sem lehet e sziget alatt Gyulát érteni. »Minden e magyarázat ellen szól; a sziget névtelensége, holott Gyulának már akkor neve volt, még pedig olyan, mely papi

a somosi-erdő és a csintyei irtás. A Holt-Körösnek déli részét századunkban szabályozták s abban, ha többé nem is az eredeti mederben, víz folyik; a Körösnek éjszaki ága azonban most már holt meder és csak áradások, vagy nagy esőzések idején telik meg vízzel, mint azok az erek és laposok is, melyek maig bizonyítják, hajdan mily vizenyős volt ezen sziget.

Köröskörül rengeteg erdőség vonúlt, az úgynevezett Erdőhát, melynek tisztásain elég nagy számmal voltak a falvak. E terület éjszaki és déli természetes határát a Fekete- és Fejér-Körös képezte, s ezeknek és a beléjük szakadó Tőz, Korhány, Hosszúrét, Horgosrét, Ered, Pogányér, Sásér, Szivárgó, Leveles, Szartos, Bondos stb. vizeinek kiöntései lápassá és vizenyőssé tette a tájéket.¹⁾ Ant és Tamász, Bél-Zerind és a sziget közt párhuzamos római sánczok vonúltak, melyeket a két Körös közének védelmében előnyösen föl lehetett használni. A mellett, a sziget délkeleti csúcsával átellenben, a Csiger torkolatának védelmére a zarándi vár szolgált, míg éjszaknyugaton a nadabi várhely nevezete figyelmeztet, hogy a sziget tulsó része sem maradt védelem nélkül. Különbön pedig az ágyai nép és a geróti vajda²⁾ más szomszéd helységek népével együtt jól megerősítette a szigetet.

A szigetbe csak igen keskeny és szoros úton — alkalmasint a Trajánon — lehetett bemenni. Az úton egy mértföldön három tornyos kapu épült s ezeken kívül egy mértföldre köröskörül igen erős sánczok. Az egy mértföldnyi (hét és fél kilométernyi) távolság épen megfelel az Ágya és a sziget közt való útnak, míg az igen erős sánczok alatt részben a római sánczot érthetjük, mely az ágyai erdő felől szintén egyenesen nekivág a sziget keleti részének. Valószínű, hogy ez éjszokról délre vonuló párhuzamos sánczokat más, éjszaknyugatról délkelet felé haladó párhuzamosokkal kötötték össze a környék lakosai.

A szigetbe menekült nép kérésére, de meg a hely erőssége által is bátorítva, Rogerius egyelőre cselédeivel együtt ott maradt. A kémek azonban csakhamar hírül hozták, hogy a tatárok közelednek. Titkon kiment a szigetből s egy szolgálja és egy vezető kíséretében, összesen kilencz lóval délnyugatfelé menekült tovább, Csanád város irányában, mely oda nyolcz mfdre van³⁾. Egész éjszakai erős lovaglás után hajnalban ért oda. A tatá-

ember előtt, mint Rogerius, nem lehetett ismeretlen; és ha szegény falvakat megnevez, hogyan hagyott volna névtelenül monostoros helyet? Továbbá Rogerius útjának iránya egészen másfelé tart és nem Gyulának; ha ide igyekezett volna, már fentebb, Szalonta táján, arra tér vala.«

1) L. *Zachar*, A kisenői uradalom térképe. (Jószágismertetés. III. füzet. Pest, 1864., a kötet végén.) A 2. térképen Kisenő, Dohányos, Horgostó és Somhid kerületei. — 2) Wayda de Gerroh. (Rogeriusnál, 37. l.) *Szabó* Károly szerint alatta csak Fekete-Gyarmatot érthetjük. Nem lehetetlen azonban, hogy valamely Gerót, vagy Gerold (Gellért) nevű helység lappang e név alatt. — 3) Légitányban 9; a nadab-csanádi országút, a kanyarúlatokkal együtt is, csak 10½ mfd.

rok azonban épen előtte való nap foglalták el s dúlták fel Csanádot s az egész vidéket elárasztották. Fáradt lovaival vissza nem fordúlhatván, a napot vermekben és kunyhókban lappangva töltötte, — éjjel pedig rendkívül óvatosan keresztüllopózott a tatárok között. Szégyenszemre vissza kellett térnie a szigetre, hol sok rossz hír várt reá. Az egyik, hogy a sziget bejárása előtt visszahagyott cselédei a lovakkal megszöktek; azok pedig, kik a szigetben vele voltak, pénzével és ruháival együtt elillantak. Ezeket azonban csakhamar utólérte sorsuk, mert a tatárok rájuk akadván, kard élére hányták őket. A másik, hogy megbízható hírek szerint a tatárok már is bevették a csak 15 kilométernyire levő Tamáshidát; a lakosok egy részét rabságba vitték, a többit lemészárolták.

«Minek hallatára — úgymond Rogerius — fölborzadának hajam száilai, testem remegni és alélni, nyelvem nyomorútan hebegni kezdett, átlátván; hogy közel van az iszonyú halál pillanata, melytől többé menekülni nem lehet.» A mai Dohányos-szigetet, mely csak 1100 méterre van Nadab falutól s mely a Fejér-Körös és a Pogányér által berekesztve, legerősebb helye volt a nagy szigetnek, különösen megerősítette a nép. A sziget keleti részén jól meggyúrt sárból erősen kiégetett téglákat s oszloptalpokat találtak újabban, melyek egészen úgy vannak idomítva, mint az árpádkorbeli tamáshidai templomnál alkalmazottak¹⁾. Itt tehát vagy a Rogeriusnál említett egyik kaputorony, vagy már némi téglauerősség állott. Valószínű, hogy az utolsó kaputorony, mely a mintegy 150 hektárnyi kisebb szigeten uralkodott. Rogerius, a többi elüljáróval együtt, meggyőződött, hogy e szigetet megvédeni nem lehet s rávette a nép egy részét, hogy inkább a szomszéd nagyobb szigeten, a somosi erdőben, a lápok közt keressen menedéket. Magával vitte a sziget elüljárójának két fiát is, tudván, hogy azok kedvéért az apa majd csak küld élelmet utánuk. Az első nap hajnalán már meg is kapta az élelmet, egyúttal azonban arról értesült, hogy a tatárok az egész szigetet körülvették. Intézkedéseikből azt lehetett gyanítani, hogy a Körösnek meg nem erősített oldalán fognak támadni. A kardforgató nép tehát a nagyobb sziget védelmére sietett. A tatárok azonban hirtelen egyenesen az őrizet nélkül maradt kapukra rohantak, azokat bevették, «s a szigetbe bemenvén, nem találának a mieink közül senkit, ki nyilat lőtt s vagy lóháton, vagy gyalog velök szembeszállt volna. Mi s milyen, mennyi s mily nagy gonoszságokat és kegyetlenségeket követtek ott el, nemcsak látni volna rettenetes, hanem hallani is írtóznának az emberek. S miután onnan a zsákmányt elhordták, a nők és férfiak részént darabokra vágott, részént ép holt testei meztelen maradának»¹⁾. A szerencsétlen áldozatok csontvázai csak 1878-ban kerültek ismét napvilágra. Mintegy 1000 □ méter területen több, mint egy méter magas csonttelepre bukkantak épen azon tájon, hol a Körös-csatorna derékban metszi ketté a

¹⁾ Alföld, 1878. — 222. sz. — ²⁾ Rogerius, id. h. 40. l.

nadabi várhelyet. Úgy vannak egymás fölé helyezve, mint az ölberakott hasábfák¹⁾).

Három egész napig pihent a szigeten Kádán tábora s a negyediken is, zsákmánnyal megrakodva²⁾, a seregnek csak egy része ment tovább; a többi elbújva leselkedett a visszazárlingó magyarokra. Éhségtől kényszerítve a falvak népei valóban fölkeresték a nadabi várhelyet, remélve, hogy élelétáiraikban még találnak valamit; az elrejtőzött tatárok azonban rajtok ütöttek s nagy részüket levágták. Maga Rogerius tized- vagy huszadnapra ment be a szigetre, hogy a holt testeket felforgatva kutasson valami maradék-étel után. «Mily nagy lehetett ott — úgymond — a bűz, mily nagy a gyász, mily nagy a félelem, gondoljátok meg.»³⁾

Az Erdőhátat, mely a Fekete- és Fejér-Körös közt levő egész vidéket magában foglalta s általán a zarándi erdőségeket, «a sűrű bozótokat, a homályos berkeket, a vizek mélységeit, a puszták sivatagjait» egy hónapnál tovább hajszolták a tatárok, mi azt mutatja, hogy a zarándi várkatonaság vagy széttözlött már, vagy maga is áldozatul esett a tatárok vérszomjának. Egyszerű földvár lévén, a kővárak ostromához különben nem-igen értő ellenséggel alig szállhatott szembe. Hiszen csak néhány év előtt is bizonytalan volt a sorsa s földeinek egy része Csáky Miklós comes kezeire kerülvén, várkatonái is megfogyatkoztak.

Kővár az egész mai Arad-, a hajdani Zarándmegye éjszaki sík részén nem állta útját a dúló seregnek, hacsak egyes megerősített monostorok, vagy földsánczok nem mentették meg az üldözött nép egy-egy csapatát. Csupán az élelmezés okozott fejtörést a tatároknak. A gabona — mert hiszen ez események júniusban történtek — még lábán állott, a gazdák azonban az erdőkben, ott is a gödrökben, vermekben, odvas fákbán meglapulva, rejtőzködtek. A tatárok most néhány elfogott bujdosót azon biztatással bocsátottak el, hogy mindenki bántatlanul hazatérhet falujába, ki nekik bizonyos határidőig meghódol. Az éhségtől elcsigázott nép hitelt adott az ígéretnek s tömegesen tért haza házaiba, melyeknek felgyujtásától a tatárok óvakodtak. Három napi járóföldön egészen új élet kezdődött.

A hódolt lakosok bizonyos katonai igazgatás alá jutottak s minden

1) *Alföld*, 1878., 222. sz. Mivel e tájon egy oly csatát sem ösmerünk, mely hasonló vérontással járhatott volna s mivel Rogerius útiránya habozás nélkül e szigetre vezet bennünket, semmi kétség sem férhet hozzá, hogy a Rogerius által leírt mézszárlás a nadabi várhelyen történt. — 2) A nadabi várhelyen igen sok vas- és cseréprégiséget találtak, melyekből József főhg 1880. jún. 25. sokat ajándékozott a nemz. muzeumnak, különösen vas lándzsacsúcsokat, sarkantyút, kengyelvasat, patkókat, vaslemezeket és kapcsokat, valamint löfogakat. (L. a nemz. muzeum 1880. jk. 93. sz. s *József főhg* eredeti levele »325/1880. ügyv. N.« jegy alatt), becsebb tárgy azonban nem került felszínre, mi a rablás teljes voltát bizonyítaná. Valószínű azonban, hogy később ép ezen helyen állott a Nadabyak és Dóczyak kastélya, mint ezt az ott talált domborműves kályharészletek mutatják. — 3) *Rogierius*, 40. l.

falu egy-egy tatár előljárónak¹⁾ engedelmessé vált. Sőt az igazság kiszolgáltatásáról is gondoskodtak a balivok, vagy kenézek, kivált ha lovakat, barmokat, fegyvereket s más ajándékokat vittek nekik. Ők kapták a legszebb leányokat, kikért különben juhokat, vagy ökröket, lovakat adtak cserében²⁾. Egyébiránt «kinek-kinek szoros igazságot szolgáltatnak vala» s még a vásárok megtartásáról is gondoskodtak.

E közben az egész nyáron serényen folyt az aratás, nyomtatás; betakarították már a gabonát, csűrökbe hordták a szalmát és a szénát, sőt még a szürettel is elkészültek. A békességes egyetértés csak akkor bomladozott a hódítók és hódoltak közt, ha az apák leányaikat, a férjek feleségeiket s a testvérek szép húgaikat megtagadták a tatár uraktól.

A kenézek rendszeresen hetenkint összegyűltek a parancsok átvételére s a tennivalók megbeszélésére. Egy ily gyűlés után október közepe táján valamennyi kénéztől parancsolat érkezett, hogy a megjelölt falvakból férfiak, nők és gyermekek ajándékokkal járuljanak eléjük. A nép nem értette ugyan a parancs okát, de nem mert ellenszegülni. A kenézek azonban, alig vették át az ajándékot, egy völgybe vezették, mindenkől kifosztották és irtalom nélkül legyilkoltatták őket.

Egy éjjel azután közösen a még megmaradt falvakra rohantak s vérszomjuk elül csak igen kevesen menekülhettek az erdőkbe és a barlangokba⁴⁾. A többiek csupán úgy maradhattak meg, ha valamely tatár-szolgalatba állt magyar úr cselédeikül szegődtek el. Így tett maga *Rogierius* is. Hajadon fővel és mezítláb menekült azon rettenetes napon a maga balivájától a szekerek őrizetére rendelt s «tetteikben» már tatár-magyarok sátrai közé, hol egy úr nagy kegy gyanánt fogadta őt szolgáljává⁵⁾.

1) *Rogierius* (41. l.) királynak nevezi. 2) *Rogierius* (u. o.) száz kenéztől tud és szerénte csak az ő gazdája is majdnem ezer falut kormányzott. A szám maga, ha falvak alatt voltaképp csak tanyákat kell is értenünk, bizonyosan túlzott; a kanonok azonban mint szemtanú írt, ki »hogy életüket lássa«, az előkelő tatárurakkal megismerkedett és gyakran járt köztük. — 3) Arad-Hegyalja éjszaki részén, Galsán, Egregyen (Agris) s a Makra alján már fejlett szőlőművelés volt. Mi természetesebb, mint hogy a tatárok Nadab alól, honnan e helyek csak pár órai járóföldre vannak, ide is elkalandoztak. S mert síksági (kerti) borokra nem gondolhatunk, bizonyos, hogy ezeket a kényszerült szüreteket a boráról ma is híres Arad-Hegyalján és Makraalján tartották. — Annak azonban, hogy a bizonyosan megerősített somboly-pankotai és világosi apátságok monostorait megostromolták volna, nincs nyoma. —

4) Azon — mint láttuk, tarthatatlan — esetben is, ha Gyula környékén kellene keresnünk a *Rogierius* által említett szigetet, az emlékirtnak ezen (a 43. lapon följegyzett) adatából kitűnik, hogy a dúlás kiterjedt az egész Erdőhátra vagy Lunkaságra, azaz a mai Arad-megye éjszaki részére, körülbelül Boros-Sebes, Dézna és Biharban Rézbánya vidékéig, hol a mészkőhegységben valóban vannak barlangok, az őserdők pedig most sem hiányzanak. Általán a szenvedéseknek ezen megható leírása különösen Aradvármegyére vonatkozik ugyan, de bizonyosan így történt ez azon a szomorú nyáron Magyarország más vidékein is. — 5) Később a nemzeti visszahatás tatároknak nevezte e magyarságukról megfélemezett embereket. Így említi az aradi káptalannak egy 1332. évi oklevele is bizonyos

Az ellenség azonban nem semmisítette meg az emberek és az állatok számára fölhalmozott élelmet s most sem gyujtotta fel a házakat. Az őszt már beköszöntött¹⁾ s a minden ponton győztes tatárok vagy azt remélték, hogy a télen itt pihenhetik ki a nyár fáradalmait, vagy legalább hogy — kellő őrizet alatt — családjaikat megkímélhetik egy téli hadjárat viszontagságaitól.

Azonban csakhamar odahagyták a Körösök vidékét. Egy zavaros néphagyomány szerint²⁾ azért, mert a nekibúsult lakosok végre összeszedelőzködve, a Bihar havasaira szorították föl a mongolokat, kikre másoldalt az erdélyiek rontottak, úgy, hogy egy szálíg levágták a gyűlölt ellenséget. A nagy esemény emlékére szent Péter és Pál napján eszentül évről évre összejöttek a Gajna csúcsán, hol most Arad-, Alsó-Fejér- és Hunyadmegyék határa összeszögellik s leányvásár néven ott tartják maig is a rögtönzött lakodalmakat. A tatárok azonban más okból hagyták oda a Körös mellékét.

A Maros vonalát akarták kezeik közé keríteni s mivel a Maroson való átkelést, a folyó elég széles lévén, nyáron csekélyebb számú sereg is megakadályozhatta, úgy látszik, be akarták várni azt az időt, míg a folyó beáll, hogy azután a jegen őrizetlenebb helyeken keljenek át a balpartra. Ezen a télen a Dunántúlt is így hódították meg.

Arad és Csanád vára felé vonultak, melyeket a közelükben eső Peggel és Egressel együtt csak akkor akartak megtámadni, ha környéküket már egészen elpusztították. Ebből is látszik, hogy az erősített helyeket, hol nagyobb volt a katonaság, de több a nagy zsákmánnyal kecsegtető gazdag, nemes menekvő, különösen úriasszony, — elég következetességgel kerülték és csupán akkor rohantak rájuk, ha a környéket feldúlva, kiéheztetésükre számítottak. Csak hébe-hóba, kisebb csoportok száguldoztak a várak alá, mikor azután az aradi és csanádi őrség nagy tűzzel ütött rájuk s jó darabon kergette az ellenséget. A mostani Aradvárosnak Csanádmegye felé eső határán a Scherz-féle tanyán 1850-ben másfél száz lapos és vastag csontú, rendkívül széles állú, mongol jellegű koponyát találtak, melyeken jobbra fegyvervágások nyomai látszottak³⁾. Alkalmassint az akkor még folyó Szarazéren való átkelést erőszakoló mongolok ösmerték ott meg az aradi vitézek erejét. S a tatárjárás idejére utal az Arad mezővárosához

Tatár Miklóst, ki Varsányi Márk szolgája volt. (Zichy-okm. I. 387.); s 1438. Zsigmondé egy *Tatár* Mátyást, ki jelen volt Köbli, Hegenháza és Nagy-Somos határjárásánál. (Dl. 13244.)

1) Arad-Hegyalja magyarádi részén s a Makraalján a szüret régtől fogva október 10-e táján szokott lenni. — 2) *Schmidt*, Das Bihar-Gebirge. 145. l. Őt írta át *Junger*: Roemer und Romanen in den Donau-Ländern, a IX. szakaszban. — 3) Ez eredményt akkor külön szakértő bizottság állapította meg. *Török* Gábor jegyzetei *Parecznél*. (Aradvármegye ismertetése. 11. l.)

tartozó *Tatárfürmezőnek*¹⁾, az Arad városhoz tartozó rengeteg erdő egyik tisztásának neve is²⁾). Ekkor pusztúlhatott el a város határában épült Szent-Péter-egyház³⁾ és ezen időre emlékeztet a Tatárhalom elnevezés⁴⁾.

A Szárazér mellékén, Aradvármegye éjszaknyugati részén egy *Perg* (ma Pereg) nevű körülsánczolt «új falu»-ban⁵⁾ verődött össze a közelben levő, mintegy hetven falu népe⁶⁾). A szegény nép esténként remegve talál-gatta, melyik menekvő csoport falujának tüze festi pirosra az égboltot. Mert Aradmegyében már semmit sem kímélt az ellenség, hanem féktelenül dúlt és pusztított.

Mikor azután sivataggyá tette a vidéket, teljesen bekerítette Pereget. Jellemző, hogy a csapat nagyobb részét kúnok, bolgárok, ruthének és magyar foglyok tették; a tatárok kevesen, talán csak annyian voltak, a mennyi a sereg együvértartására feltétlenül szükségesnek mutatkozott. Első rohamra magyar rabjaikat küldték s nagyon örvendeztek, mikor azokat peregi testvéreik egy szálíg agyonnyilaszták, vagy levágták. Azután a ruthéneket, majd a bolgárokat s végül a kúnokat küldték. Nevetve szemlélték, mint gyilkolják egymást az európaiak; s ha a támadókat, kik különben sem mehettek valami lelkesülten a rohamra, a peregiek visszaverték, a megfutamodók egyenesen tatár uraik kardjába szaladtak.

Éjjel-nappal egy hétig harczoltak már s végre is kimerítették a védők erejét. Betöltötték az árkokat s a falut bevették. A peregi sánczokban még mostan is gyakran találunk fegyverdarabokat és embercsontokat⁷⁾. Elpusztult, néphagyomány szerint a templom is, mely körül e sánczokat építették.

1) Így van írva az orsz. levéltárban levő eredetiben (Dl. 29728.) *Fábián* (Aradm. leír. I. 237—8. l.) ezt Tatár-Fischnek olvassa, mint a hogy Anthokpatakának nézte ugyanazon oklevélben a »Kuchokpathakát«. *Rácz* Károly azután (Alföld, 1883. — 125. sz.) Tatár-Fussnak magyarázza *Fábián* Tatár-Fischét. A mellett azonban, hogy a parancsoló módon alkotott helynevek igen is ritkák, a szabály az, hogy a helynevet úgy kell olvasnunk, a hogy hiteles alakban írva találjuk. Alkalmasint *Fürjmezőnek* nevezték azelőtt. — 2) 1388-ban egy bizottság szélitében és hosszában három nap alatt járta be. (*Fábián*, id. h.) — 3) **Emberemlékezetet haladó idők óta elhagyottnak mondja azt 1384. jan. 27. Mihály aradi prépost.** Dl. 7064. — 4) *Ferney*, Keleti utazás, II. 91. — 5) »Újfalu, melynek neve Perg volt« (*Rogierius*, 43. l.); 1298-ban és 1320-ban oklevelesen is Pereknek írva (Dl. 1506. és 2019. sz.) — 6) Ez mindamellert sem hihetetlen, hogy Arad vára nemegészen 38, Csanád 34 s Egres, hova szintén sokan menekültek, de mely már a Maros túpartján volt, csupán 23 km-re feküdt Peregőtől. Kétségkívül mindegyik erősített helyen sok falu népe vonúlt meg; de a falvak száma az akkori Aradvármegyében jóval többre is rugott, mint manap. **Hogy nem lehet, mint *Fessler* tette** (*Geschichte der Ungarn*, II. 532.) Pereget a *magna villa* jelzés alapján Nagylaknak mondani, mikor *Rogierius* nyíltan írja, hogy ez új (nagy) falu neve Perg volt, már *Szabó* K. bebizonyította. (*Rogierius*, 44. l.) Határában most is láthatni egy erősség sánczainak nyomát. *Szondy* Imre: Az Egyekből lett Kis-Pereg története, 22. l. (Névtelenül jelent meg.) — 7) *Szondy*, id. h. 22. l. és *Bedrich* Lajos peregi jegyző úr tudósítása.

S most szörnyű jelenet következett.

A tatárok kinn a mezőn sorba állították egyoldalt az elfogott vitézeket s úriasszonyokat, másoldalt pedig a parasztokat s mihelyt elszedték pénzüket, fegyvereiket, ruháikat s más értékes tárgyaikat, a szerencsétleneket karddal és fejszével vagdosták agyon. Csak azok maradtak meg, kik az általános mészárlásban észrevétlenül ledobbantak a halottak közé, hogy azoknak vére rájuk freccsenvén, a barbárok őket is holtaknak higyjék. «A ki ennyi nép elvesztét — úgymond a szemtanú Rogerius¹⁾ — józan észszel elgondolja, ezen helyet vérmezőnek méltán nevezhetné»²⁾. Még rosszabbul jártak azon nők, kiknek szépsége lebilincselte a tatárurak szívét; életben hagyták, de magukkal hurczolták őket.

Pereg alól kissé délnyugatnak menve, az arad-csanádi határ közelében átkeltek a Maroson s a már Csanádvármegyében (most Torontálban) fekvő Egrest vették ostrom alá. A cisztercziták e monostora meg volt erősítve s valószínűleg egészen újonan, mert hiszen csak 6 évvel előbb helyezték ott örök nyugalomra II. Endre királyt neje, az aradi templom építője, Jolánta királyné mellé. A tatárok hajító és faltörő gépeket alkalmazták a falak ellen, mire az ostromlott barátok önként feladták az erősséget. Magukat a ciszterczitákat nem bántották, sőt eleresztették őket; néhány úriasszonyt és igen szép leányt azonban innen is magukkal hurczoltak, míg a többieket kardélére hányták. Magát a monostort nem dűlték föl teljesen³⁾.

Egyébiránt Aradvármegyének a hegyek közt, a Marosmentén eső része, úgy látszik, elkerülte a végromlást, mert a Marosmentén működő tatár sereg október végén a Fel-Duna felé tartott. Az volt a czéljuk, hogy a Duna és Dráva közének elfoglalása után közvetlenül Németországra támadjanak⁴⁾. Kádán, kit egyébiránt a többenél «jólelkűségben derekabnak mondanak vala» Batuval egyesült⁵⁾ és egészen a Dunántúlra, majd Dalmátiáig hatolt, hogy, ha lehet, magát a királyt is elfogja⁶⁾. Foglyait, zsákmányait mindenüvé magával czipelte, mégis nagy gyorsaságot tanúsított

1) Siralmas éneke 44. lapján. »A város — ú. m. *Hammer-Purgstall* (Gesch. der goldenen Horde, 123. l.) — vérmező lett, melyen a vér vetése burjánzott.« — 2) Ezt nem sokára, midőn a történeti helynevek fölüjítására kerül a sor, valószínűleg meg is teszi Aradvármegye. — 3) *Henszlmann* és *Römer* szemléje alapján *Ruff*, Magyarorsz. helyr. tört. III. 70. 1280-ban Egres monostora már kibírta a kunok támadását. (*Főjér*, Cod. Dipl. V. 3., 207.) — 4) Egres ostromának elmondása után *Rogerius*, mintegy belefáradva a történetek elbeszélésébe, némi phrasis után a tatároknak a Dunán való átkelésre kigondolt ravaszságáról és Esztergom ostromáról kezd szólni (45. l.) s ennek kapcsán említi, mily rosszul esett neki az a hír, hogy »a tatárok felhagynak vala Németország megvívásával, mivel azt gondolom vala, hogy ott gyilkosaim kezéből menekülhetek.« (U. o. 48. l.) — 5) *Bretschneider*, Notices of the mediaeval geography (Sámi fordításában, Vasárn. Ujság, 1876. 42. sz.) ezt, az évkönyvek hallgatása mellett is, igazolhatóan gyanítja. — 6) *Hammer-Purgstall* szerint (id. h., 124. l.) Egres alól a tatárseregnek csak egy része ment a Dunántúlra, majd Dalmáciába hol sokan le is telepedtek. Ezeknek utódai volnának a morlások. (126. l.)

mozdulataiban. Dalmátországból Bosnián, Szerbián, délkeleti Magyarországon és Erdélyen át¹⁾ kezdték meg a visszavonulást 1242-ben²⁾. «Az elpusztított földön, zsákmányokkal és bútorokkal terhelt szekerekkel, baromcsordákkal és juhnyájakkal» lépésről lépésre haladtak, «kutatták a barlangokat és a berkek sűrűjét, hogy a mit az előnyomuláskor meg nem találtak, visszamenet megjeljék.» Ettől a nyomorúságtól Aradvármegye mostan ment maradt s valószínű, hogy a Pálulásától (Paulistól) körülbelül Dévágig terjedő Marosvölgy, Aradvármegyének e szép része, tatárt sem látott.

¹⁾ V. ö. Tamás spalatoí főesperes tudósítását (Rogeriusnál 82—83. l.) és Rogerius elbeszélését (u. o. 48—51. l.). Erdélybe valószínűleg a bisztra-hátszegi völgyön nyomultak be s a Sztrigy torkolatától fölfelé a Marost követték. — ²⁾ *Bretschneider* (id. h.) adatai szerint 1243-ban; s az egi püspökség szabadalmait 1271-ben megeresítő levél szerint is 3 évig rejtőzködött Béla király a tengerparton, (*Fábián*, id. h., I. 260.). *Hammer* azonban (id. h. 126. l.) kimutatja, hogy 1242-ben tértek vissza, noha *Kujukot* csak 1246. választották khánnak. (132. l.)

